

„ATYÁM MEGKÍVÁNTA A PONTOSSÁGOT”

EMBER ÉS IDŐ VISZONYA A TÖRTÉNELEMBEN

SZERKESZTETTE

FÓNAGY ZOLTÁN

SZÁZADOK
KÖNYVEK

„ATYÁM MEGKÍVÁNTA A PONTOSÁGOT”
Ember és idő viszonya a történelemben

SZÁZADOK KÖNYVEK

Sorozatszerkesztő
Csukovits Enikő

„Atyám megkívánta a pontosságot”

EMBER ÉS IDŐ VISZONYA A TÖRTÉNELEMBEN

Szerkesztette
FÓNAGY ZOLTÁN

Magyar Történelmi Társulat
MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont
Történettudományi Intézet
Budapest, 2016

A kötet megjelenését támogatta a Nemzeti Kulturális Alap

ISBN 978-963-9223-18-9
ISSN 2498-8154

© Magyar Történelmi Társulat, MTA BTK, 2016
© Szerzők, 2016

Minden jog fenntartva, beleértve a sokszorosítás, a nyilvános előadás, a rádió- és televízióadás, valamint a fordítás jogát, az egyes fejezeteket illetően is

Kiadja a Magyar Történelmi Társulat és az MTA BTK
Történettudományi Intézet
Felelős kiadó: Csukovits Enikő, Fodor Pál
Nyomdai előkészítés:
MTA BTK TTI
tudományos információs témacsoport
Vezető: Kovács Éva
Tördelés: Horváth Imre
Borító: Böhm Gergely
Nyomdai munka: Prime Rate Kft.
Felelős vezető: dr. Tomcsányi Péter

TARTALOM

Előszó	7
Gyáni Gábor <i>A történés ideje – a történész ideje</i>	9
Csukovits Enikő <i>Órahasználat a középkori Magyarországon</i>	21
Tóth István György <i>Harangkongás és óraketyegés. A parasztok és kisnemesek időfogalma a 17–18. században</i>	51
Fónagy Zoltán <i>„Minden helynek megvan a maga ideje”. Ember és idő viszonya a 19. századi Magyarországon</i>	75
Granasztói Péter <i>Munkaidő, szabadidő, szórakozás. A társadalmi idők átalakulása a 19. században és a 20. század első felében</i>	101
Frisnyák Zsuzsa <i>Időzavarban: a vasút és a helyi idő</i>	123
Tátrai Zsuzsanna <i>A parasztság jeles napjai</i>	133
Szentpétery Imre <i>Chronologia</i>	175
Csaba György <i>Ritmusadók a szervezetben. A biológiai óra</i>	203
Képek	215

ELŐSZÓ

„Mi hát az idő? Ha senki sem kérdezi, tudom; ha kérdik tőlem, s meg akarom magyarázni, nem tudom.” A Szent Ágoston *Vallomásaiban* olvasható aforizma 16 évszázad alatt semmit sem veszített szellemességéből. Hiába produkált hatalmas mennyiségű kutatási eredményt a természet- és társadalomtudományok több ága az idővel kapcsolatban, a köznapi gondolkodás számára alig vált megfoghatóbbá a mindennapokban folyamatosan érzékelt, mégis absztraktnak maradó fogalom. A téma iránti érdeklődést mutatja egy, a természettudományok esetében kivételesnek számító könyvpiaci siker is: az angol fizikus, Stephen Hawking *Az idő rövid története* című, a tér és idő összefüggéseit a modern fizika látószögéből tárgyaló ismeretterjesztő könyve 1988 óta negyven nyelven több mint harmincmillió példányban kelt el!

Az idő természetesen a történettudomány számára is központi kategória. A történeti elbeszélés írója és olvasója folyamatosan időpontokat és időtartamokat társít a múltbeli eseményekhez, illetve folyamatokhoz. Ugyanakkor a történész csak a legritkább esetben fordít figyelmet erre a fontos „munkaeszközére”; az idő fogalmát adottnak, magától értetődőnek, állandónak tekinti, amely külön reflexiót nem is igényel. A legutóbbi évtizedekben azonban ez a helyzet változóban van: az idő számontartásával foglalkozó történeti segédtudomány, a kronológia után a történetfilozófia mellett a társadalomtörténet is felfedezte az időt mint önálló kutatási tárgyat. A társadalomtörténet-írás tudatosította, hogy – a fizikai vagy természeti idő állandóságával szemben – az idő érzékelése és használata társadalmi jelenség, és mint ilyen, változásoknak van alávetve, tehát vizsgálatra érdemes története van.

A Magyar Történelmi Társulat erre a szélesebb közönség előtt még kevésbé ismert kutatási tárgyra kívánta felhívni a figyelmet, amikor az időhöz való viszony történetét választotta 22. ismeretterjesztő konferenciája témájául. A Nemzeti Kulturális Alap Szépirodalom és Ismeretterjesztés Kollégiumának támogatásával 2015 februárjában az ELTE-n rendezett „szabadegyetem” témaválasztásában szerepet játszott az a közönségsiker is, amely kötetünk szerkesztőjének *A hétköznapi élet története* című blogját kísérte. A blogon közzétett, az időhöz való viszony 19. századi

változásáról szóló írások iránt megnyilvánult érdeklődés is motiválta a Társulat akkori főtítkárárt, Pók Attilát, hogy különböző korokkal foglalkozó történeteket, illetve más tudományágak szakembereit hívjon meg az idővel kapcsolatos kutatási eredményeik megismertetésére.

A meghívott történészek: Gyáni Gábor akadémikus, Csukovits Enikő, Fónagy Zoltán, Frisnyák Zsuzsa és Körmendi Tamás a történész időfogalmáról, a középkori ember óra- és naptárhasználatáról, az idő mérésének és számontartásának történetéről, az időzónák bevezetéséről, a modern ember időfegyelmének eredetéről tartottak előadásokat. Tátrai Zsuzsanna néprajztudós a parasztság 19–20. századi időtagolásával, Belső Nóra pszichiáter pedig az ember „belső órájának” mechanizmusaival ismertette meg a hallgatókat.

Nem klasszikus konferenciakötetet tart kezében az olvasó: az előadásokra alapozva olyan szöveggyűjtemény összeállítása volt a célunk, amelyben könnyen hozzáférhetővé teszünk az időhöz való viszony magyarországi történetével foglalkozó más tanulmányokat is. Az írások többsége az MTA BTK Történettudományi Intézetében született; a felsorolt előadóknél kívül újraközöljük a fiatalon elhunyt Tóth István György lebilincselő tanulmányát. Felvettük a kötetbe – rövidítve – az időszámítás-történet klasszikus magyar összefoglalását, Szentpétery Imre *Chronológiáját*, amelyet 1923-ban ugyancsak a Magyar Történelmi Társulat jelentetett meg. Az idő mint antropológiai és társadalomtörténeti kutatási téma hazai „felfedezésében” úttörő szerepet játszott a Néprajzi Múzeum, amelyet Granasztói Péternek a munkaidő–szabadidő szétválásával foglalkozó tanulmánya képvisel kötetünkben. Csaba György orvos-biológus ismeretterjesztő cikkével a természet- és a társadalomtudományok hermetikus elkülönülésének korában a történelem alanyának kettős jellegére kívánjuk emlékeztetni az olvasót, arra a banális, mégis elhanyagolt tényre, hogy az ember nemcsak társadalmi, hanem biológiai lény is.

Könyvünk az első kötete a Magyar Történelmi Társulat új sorozatának, amelyet *Századok könyvek* címmel indítunk útjára. A sorozat – amely terveink szerint évente több kötettel jelentkezik – elsősorban a Társulat konferenciáinak előadásait adja közre, szerkesztett, jegyzetelt formában, de tervezzük monográfiák megjelentetését is. A Magyar Történelmi Társulat a jövő évben, 2017-ben fennállásának 150. évfordulóját ünnepli – az elegáns, új sorozat megálmodása része az évfordulóhoz kapcsolódó megújulásnak.

Csukovits Enikő sorozatszerkesztő
Fónagy Zoltán szerkesztő

A TÖRTÉNÉS IDEJE – A TÖRTÉNÉSZ IDEJE

Jóllehet a történetíró folyton az idő fogalmával dolgozik, ennek ellenére alig fordít figyelmet az idő önmagában vett fogalmára. Leginkább arra figyel, hogy pontosan datálja az elbeszélt múltbeli történetet. Ehhez kronológiailag tagolt időskála áll rendelkezésére, amely a keresztény időszámítás alapjain nyugszik. Vegyük elsőként szemügyre ezt az utóbbit.

A történelmi idő, amely a történész munkaeszköze, és amelyre ő maga külön nem reflektál, alapvetően *homogén, üres, univerzális és mély*. Attól homogén a történelmi idő, hogy felöleli mindazon eseményeket és folyamatokat, amelyek egy adott időben megtörténnek és hatással vannak a történésekre. A történelmi idő, ahogy Sigfried Kracauer találóan fogalmaz, az a különleges médium, amely minden elképzelhető eseményt hiánytalanul magába képes foglalni. Ez az oka annak, hogy a legkülönbözőbb események és folyamatok kivétel nélkül mind elhelyezhetők a történelmi időskálán, biztosított helyük van tehát a mindenkoriban, annak ellenére is, hogy a térben egyébként szétszóródnak. A történelmi létezők így meghatározott egyidejűsége adja kezünkbe a történetiség kulcsát; ez az, ami lehetővé teszi számunkra, hogy a múltat végtelen folyamatként képzeljük magunk elé (holott az valójában a hátunk mögött van). Azért beszélhetünk a múltról mint történelemről mindenki számára érthető módon, mert megalkotott történeteink segítségével bármikor visszatérhetünk az elmúlt idő bármelyik tetszőleges pontjához, és könnyedén elhelyezhetjük az újabb sztorit az idő változatlan, kronológiailag rögzített rendjében. Ezekkel függ össze az is, amit a történelem univerzalitásáról el lehet mondani, vagyis az emberi élet *minden szóba jövő* formája és megnyilvánulása (az úgynevezett történelem előtti dolgok kivételével) egyaránt helyet talál magának a történelmi idő ezen dimenziójában. A történelmi idő mélységének a fogalma pedig arra világít rá, hogy egyre távolabb tolhatjuk vissza a racionálisan elbeszélhető emberi múlt, a történelem kezdeteit. Végül azért üres a történelmi idő, mert attól válik a történetiség fogalma tartalmas kategóriává, hogy teletömökdjünk események és folyamatok leírásaival. Eredetileg nincs benne más, csak pusztá

egymásutániság, az így adott vákuumot a történések egymást követő rendje avatja majd elbeszélt történelmi idővé.

Amiről eddig szó esett, az a történelem úgymond objektív ideje, ami azáltal válhatott a történetiség *természetes* rendezőelvévé, hogy a 19. századi historista történetírás elvégezte ezt a kanonizációt. Mit sugall ez az időfogalom? Mindenekelőtt azt, hogy az idő folytonosan és lineárisan hömpölyög mindig előre, a mindenkori jelen felé tartva, és a keretei közt lezajló emberi történelemből ennek a könnyörtelen egymásutániságnak a logikája nyomán lesz értelmesen elbeszélhető történet, ami a történészek munkáját dicséri. A racionális megismerés szorosan a kauzalitás elvéhez tartja magát, úgy magyarázza tehát a múltat, hogy az okok és következmények sugalmazott rendjét időbeli szekvenciákhoz igazítja. A retrospektív távlat biztonságával, a visszatekintés bölcsességével fog hozzá a historikus a múlt elbeszéléséhez; amikor pedig elbeszélésbe foglalja ezt a múltat, a fordított optika mentén halad, vagyis a múltból a jelen felé tartó eseménysorokat rekonstruálja. Ennek eredményeként az okok (melyek időben mindig megelőzik a következményeket) és az azokból fakadó következmény jellegű fejlemények történeti logikáját érvényesíti narratívájában. Holott a történész azt és annyit tud csupán a múltból, ami utólag tudható róla, vagyis ami a fennmaradt nyomokból kikövetkeztethető, és ami a múlt utótörténete alapján belátható ennek a múltnak az értelmére és jelentőségére nézve. Nem azt tudja tehát (elbeszélni) a múlt története-ként, ami abból a múlt felől látszik, vagyis amit a történelem szereplői tudnak, érzlelnek a saját akkori jelenükből.

Ennek a paradoxonnak a jelentőségére az analitikus történelemfilozófia, mindenekelőtt Arthur Danto hívta fel a figyelmet, rámutatva, hogy a történészek ritkán tudatosítják magukban az egymástól diametrálisan eltérő két időperspektíva lényegi különbözőségét. Így pedig a szigorúan vett kronológiai látásmódhoz tartják magukat, amely kézenfekvő eszköz-ként kínálja magát a lineáris elbeszélés számára is.

A homogén történelmi idő fogalmát látványosan felrúgta a struktúra-történet-írás akkor, midőn Fernand Braudel konceptualizálta a történelmi idő hármasságát: ez a *hosszú idő* (*longue durée*), a *konjunkturális idő* (ami a struktúrák létének tartamát fejezi ki) és a *rövid idő* fogalmát foglalja magába. Közülük az utóbbi a pontszerű események lefutásának felel meg. A homogén időfogalom történészi kíváncalmának elsősorban az eseményidő látszik megfelelni, tekintve, hogy az egyszerű, folytonos, lineárisan szakadatlan egymásra következés időtartamát juttatja kifejezésre. A másik két időtartam fogalma ugyanakkor nem vagy alig feleltethető

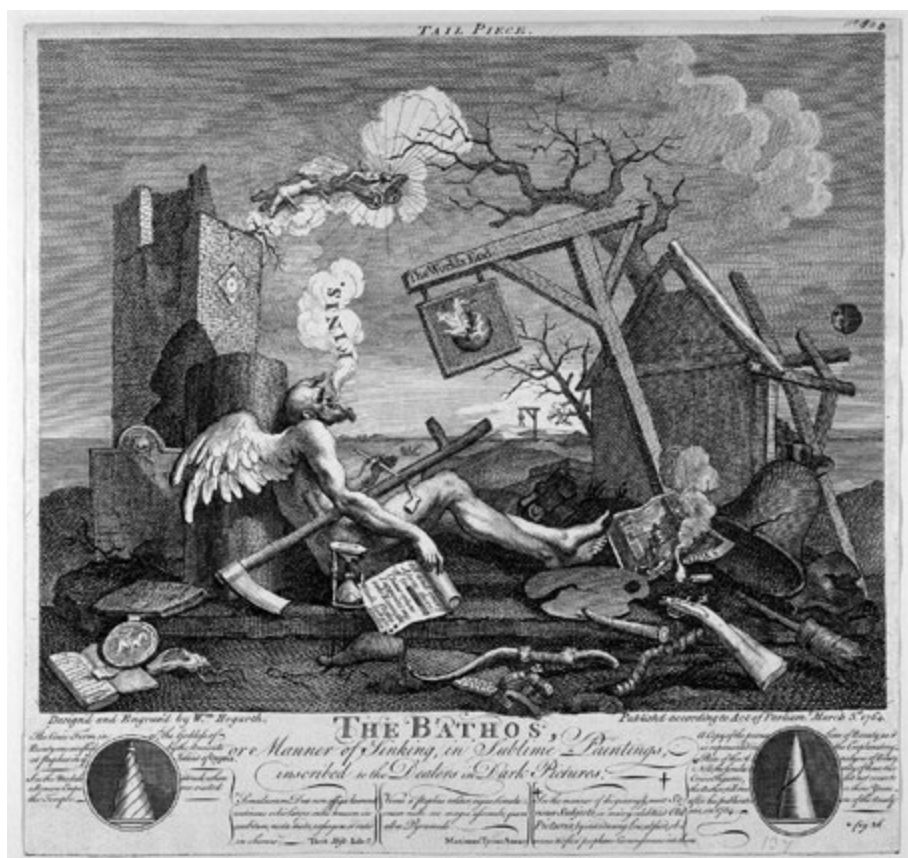
meg ennek a kronológiai rendnek, lévén, hogy pontosan soha sem tudható, mikor kezdődik és mikor végződik a hozzájuk tartozó eseménysor vagy struktúra létezése. Ráadásul egymástól eltérő időtartamokról van szó ugyanazon történet keretein belül, és ez összeillesztési problémák sorát veti fel magának a történeti elbeszélésnek a világán belül is. Hiszen az események gyorsan (és gyors egymásutánban) peregnek, a konjunkturális idő viszont lomhán mozdul ezenközben (nincs jól érzékelhető változás, amit ennek az időnek a múlása sugallhatna), a hosszú időtartam pedig egyenesen az immobilitás, a változatlanság, a történelemnélküliség benyomását kelti bennünk, megfigyelőkben. Ezek figyelembevételével tehát nem dolgozhatunk tovább a történelmi idő kronológiai és egyszerűen tagolt homogén fogalmával, hiszen a különféle létezők mind saját külön idővel írhatók le, lévén, hogy eltérő tartamuk folytán jócskán különböznek egymástól. S ezzel nyomban veszendőbe is megy a történelem eddig volt belső kohéziója, legalábbis annak látszata vagy illúziója, az tehát, amivel a történetírói historizmus ajándékozott meg bennünket; a múlt ezzel feletébb darabossá lesz a vele foglalkozók kezén, annak folytán, hogy saját történetisége belsőleg hierarchikusnak tünteti fel számunkra. Kiderül, hogy nincs minden adva a Mostban, hiszen egyes történelmi entitások a valamikori jelent, más entitások a múltban volt tegnapot, megint mások az akkori tegnapelőttet jelenítik meg a múltbeli egyidejűség komplex rendjében. Sőt mi több, a mindenkori jelenhez már a megelőlegezett jövő is hozzátartozik, tekintve, hogy valamely struktúra rendszerint túléli a jelent, úgy tartozik tehát a Mosthoz, hogy a Mostra következő múltban is fog létezni és hatni. A történelmi jelen időnek valójában a *jelenidejűségek egyidejűsége* felel meg, ami egy roppant heterogén történelmi idő fogalmával kecsegtet; a linearitás elve halvány visszfénye csupán ennek.

Ha nincs többé homogén történelmi idő, akkor azon nyomban relativizálódik a történetiség fogalma is, vagyis *sutba kell dobní a kronológiaiag feszes lineáris idő történetírói fogalmát*. Olyan rugalmas történelmi időre van szükség ehelyett, amely azt a múltat lesz képes felidézni, amely *egy-fajta* történelmet láttat csupán, ahelyett hogy magát a Történelmet mutatná meg számunkra. Ha történetesen az eseményekre fókuszál a historikus, akkor minden további nélkül megelégedhet a homogén történeti idő fogalmával, ha viszont a struktúrák iránt érdeklődik inkább, akkor a statális időfogalomnak veheti nagyobb hasznát történészi munkájában. Ez esetben *nem a lineáris, hanem a szakaszos*, a hosszabb időegységekre tagolt keretek között megejtett vizsgálódás vezet nagyobb eredményre. Ezen az időtávokon belül sem feltétlenül célszerű a lineáris idő múlását

követni, hiszen a történések ezúttal *nem* az idő folytonos múlásának megfelelő ütemben mozdulnak, nincs tehát lineáris logika a dolgok itteni változásában. A *longue durée* pedig kifejezetten meg is akasztja a történelmi időnek az ember által oly megszokott múlását, még ha nem is függeszti fel teljes egészében. Az időbeli léptékek vázolt differenciálódása igen komoly probléma elé állítja napjainkban a történetírást.

A temporalitás eddig taglalt kérdése a történészi időhasználatra vonatkozott, és ezért teljesen figyelmen kívül hagyta az emberi időtudat saját történetiségét. Az utóbbi arra vonatkozik, hogy az időérzékelés, az idő folyásának a számontartása, az ennek megfelelő történelmi tapasztalatok maguk is folyton változnak (változtak) az idők során, sőt olykor lényegi átalakulásokon mentek keresztül. Egy ilyen döntő, a 18. század második felére datálható változást lát bekövetkezni Reinhart Koselleck az európai időtudatban, ami szerinte azzal járt, hogy a folytonosan és monoton módon ismétlődő idő középkori képzete átadta helyét a szüntelen változásokat generáló idő fogalmának. Ez az új időfogalom a múltat, a jelen és a jövőt egymástól eltérő entitásokként kezdte el tudatosítani. A szóban forgó váltás egyúttal a modern történetírás előfeltétele is, hiszen egy olyan történeti tudat nyilvánul meg benne, amely éles különbséget feltételez a múlt, a jelen és a jövő között, miközben egymásra vonatkoztatja ezen immár különállóként elgondolt időtartamokat (a bennük foglalt történéseket). Ez a kognitív feltétele annak, hogy a múltról mint történelemről egyáltalán beszélni lehessen, egy olyan múltról tehát, amely befejezettségével a zártság, a lezártság (a magába zártság, lásd a historizmus ezzel kapcsolatos fogalomalkotását) érzetét kelti a múlt jövőjének a jelenében élők számára. Ennélfogva már bizton szólhatunk arról a jelenről is, amely holnap már maga is múlt (ha nem is alakul át azon nyomban történelemmé), egyúttal pedig a jövő kedvében jár, mert mindig előkészíti az utána következőt.

Emeljünk ki ebből a kérdéskomplexumból egyetlen dolgot: a múltban élt emberek időtudatának a kérdését. Ha komolyan vesszük azt a Koselleck által elméletileg, a gyakorló történészek által a mentalitástörténet keretében empirikusan is bizonyított tételt, hogy másként folyt az idő az emberek fejében a középkorban, mint ahogy a 19–21. században folyik, akkor újfent a nem éppen homogén történelmi idő fogalmához érkezünk vissza. Hátratekintve könnyen gondolhatunk úgy a történelmi múltra, mintha a jelen visszamenőleges meghosszabbítása lenne egy végeérhetetlen időskála mentén haladva; ezzel azonban erőszakot teszünk a múlt saját emberi világán. A múltnak a jelentől való mérhetetlen távolságát nem

William Hogarth utolsó, komor hangulatú művén az emberi kultúra eredményeit végleg maga alá gyűri az Idő. Rézmetszet 1764-ből

csupán és talán főként nem is a közben eltelt idő tényleges hossza, de sokkal inkább az a változás fejezi ki, amely azóta egyebek közt az emberi időtapasztalat, a szubjektív temporalitás terén bekövetkezett. Erről a kérdésről nem szeretnék azonban itt hosszabban szólni, mert a jelen kötet több tanulmányában sok szó esik majd róla konkrétan, az egyes történelmi korok vonatkozásában.

Utolsó témaként hadd térjek még ki arra a problémára is, hogy miként fest a történelmi elbeszélés saját ideje, mi valójában a történészi előadásmód különidejűsége? Nem merőben új az a felismerés, mely szerint a történelemről szóló tetszőleges történészi beszámoló nem a történelem objektív idejének megfelelően ábrázolja a referált múltat. Abban nincs közöttük lényegi különbség, hogy amikor a történész lineáris rendben előrehaladva adja elő a maga történetét, azaz követi a kronológiai időtáblát, ezzel igazodik a valós

idő linearitásához. Vagyis nem zökkenti ki úgy az idő kerekét, mint teszi alkalomadtán a művészi reprezentáció, midőn oda-vissza ugrálva, a linearitás rendjét ily módon felforgatva beszéli el az idő emberi tapasztalatát. Ez bizony meg is nehezítheti az előadott történet követhetőségét, mert a pragmatikus időtudat és időtapasztalat a linearitáshoz szokott. A történetírás ezen linearitáshoz szabott elbeszélői hajlama tökéletesen megfelel annak a naiv realista episztemológiának, amely a szakszerű történetírás racionalizmusát, makulátlanul tudományos jellegét juttatja érvényre.

Ezen túl a datálás mindenkori szükségessége is vitán felül fontos, mondhatni az egyik döntő elvárás minden szavahihető történeti beszámolóval szemben. Nem képzelhető el olyan történetírói tudományos elbeszélés, amelyből nem derül ki, hogy hol járunk a múltban. Ez annyira fontos követelmény, hogy rendszerint már a történeti munka címében is ott szerepel, eligazítva az olvasót arról, hogy mit várhat az adott munkától. Azért olvasom el a történész e dolgozatát, mert roppant módon érdekel a középkor, melynek tárgyalását ígéri a szerző a címben, vagy azért nem veszem meg a művét, mert a modern kor története érdekel, és függetlenül munkája szellemi níveljéről, ez vagy az a téma nem foglalkoztat különösképpen. Nem utolsó szempont végül, hogy a címben (az alcímben vagy az előszóban stb.) megjelölt kor, amit a szerző a munkájában tárgyalni fog, olyan ideális (elképzelt) olvasóhoz szól, aki valamennyire jártas annak a kornak a történetében. Nem kell ezért szájbarágós módon mindent elmondani róla, vagyis elegendő, ha csak egyes dolgokra utal a szerző, hiszen az olvasó, akihez szólni kíván, már az időjelző nyelvi jelek olvastán is tudja, hogy miként értse ezeket az utalásokat, melyek egyes kifejezések retorikai célú használatában fejeződnek ki.

Fontos szerep jut végül az időrendnek azért is, mert a kronológiai pontosság az eseménytörténet-írás úgymond alfája és ómegája; a hosszabb időtartamokhoz szabott történetírásban, a gazdaság- és társadalomtörténetben ellenben ez a követelmény jóval kevésbé játszik szerepet a meggyőzés és a hihetőség érdekében. Az időkeret megjelölése azonban itt is nélkülözhetetlennek számít.

A történész ideje kapcsán külön szólnék az igeidő történetírói használatáról. A 19. században szakszerűsödő történetírás szinte dogmaként hirdette, kivételt nem ismerő szabályként be is tartatta, hogy az időben távoli történelmi korok érdemlik meg csupán a történész kitüntetett figyelmét, így mindenekelőtt az ókor és a középkor lehet történeti beszéd tárgya. Megfelelő időbeli, úgynevezett történelmi távlatra van szükség ugyanis ahhoz, hogy biztosított legyen a tárgyszerű történeti értékelés. Minél

messzebb esik valamely kor a történeti vizsgálat jelen idejétől, annál kevésbé befolyásolhatja a jelen politikája és értékrendje a múlt történetírói megítélését. Ez a helyzet mára sokban megváltozott: a közvélemény részéről a történelem iránt megnyilvánuló érdeklődést tekintve éppúgy, mint az iskolai curriculumokban is az újabb korok bemutatása került előtérbe. Egyúttal felvirágozott az úgynevezett jelenkortörténet, amely szinte egyáltalán nincs többé tekintettel a történelmi távlat korábban megfellebbezhetetlen kívánalmára.

Ha a történeti nyelvhasználatot a temporalitás felől vesszük számba, akkor megint csak arra a végeredményre jutunk, hogy a múlt és a jelen közti éles válaszvonal meghúzása ma már egyáltalán nem aranyszabály, holott sokáig erős volt e követelmény fogantatója. A történetírói kánon úgy rendelkezett ugyanis, hogy a történelmet mint a régiségek világát, a régen megesett dolgok históriáját kizárólag a múlt idő következetes alkalmazásával lehet elbeszélni. Ez a fajta igeidő-használat egyúttal a személytelenség és a távoliség érzetét kelti az olvasóban, és így alkalmas annak kifejezésére, hogy a történetnek közvetlenül nincs köze az általa előadott történet cselekményéhez, valamint a történetében szereplő személyekhez. Ez a múlt ténylegesen csak volt, de immár elmúlt, és ezért számunkra nincs többé semmilyen aktualitása, legföljebb néminemű tanulságok vonhatók le belőle, ha éppen erre van kedvünk.

A jórészt máig is ható fenti retorikai szabály újabban kezd érvénytelenné válni; egyre több jel utal arra, hogy a jelen időt használva is beszélhetünk történetként a múltból. Ennek a napjainkban terjedő gyakorlatnak járunk ezúttal utána.

Egyes történészek azért kezdtek jelen időt (is) használni a történeti elbeszélésben, mert nem a lineáris módon elbeszélhető eseménytörténet krónikájával, hanem a struktúrák historikumával kívántak szolgálni. Amikor pedig nem a szigorúan vett egymásutánosság szabja meg az elbeszélendő események tálalásának a módját, mivel egy adott időegység határain belüli szinkrón jelenségek rekonstrukciójáról van szó, melyek rövidebb-hosszabb időn át változatlanul bizonyulnak, akkor nem kényszerít többé semmi sem az előttiség és az utánosság szakadatlan nyelvi kifejezésére. S van még itt valami. A hagyományos történeti narratívában, ami rendszerint eseménytörténetként valósul meg, a történész a személytelen narrátor szerepében lép fel, és olyasvalakiként hallatja a hangját, mint aki a beszéd tárgyán kívül, sőt afölött állva, legföljebb csak közvetíti a mintegy önmagától történő múltból előadható tárgyi ismereteket. Ez a múlt nemcsak hogy független a történetét ily módon elbeszélő tudós

személyétől, az ő intellektusától, de ráadásul olyasmi, ami nem kíván intellektuális beavatkozást egy önmagáról szóló elbeszélés menetébe, mert e nélkül is érthető a történet. A történeti elbeszélésben tált tények, melyeket a történész saját gondos kutatásai eredményeként megtalál, majd közread, tehát szinte önnön közvetlenségükben képviselik a múltat mint történelmet, amely ilyenformán közvetlenül szól hozzánk, persze a történészen keresztül. Ha így áll a dolog, semmi szükség nincs arra, hogy a történész bármi módon képviseltesse magát a múltnak ebben az önmagáról szóló elbeszélésében, így nem kell, hogy kommentálja és értelmezze az előadottakat; ő csupán feltárja a múlt hiteles, a forrásokból magától kikerekedő képét, amit ekként az olvasó színe elé bocsát. És ezzel azt sugallja, hogy ténylegesen így volt, ez volt, és akként volt a történelmi múlt.

Sokban módosul azonban a helyzet, amikor a megismerő személyisége egyszer csak a történet terébe lép, mert a történész többre tart igényt annál, hogy a múlt üzeneteit csupán postásként továbbítsa az utókornak. Ez történik akkor is, amikor már nem a tényszerűen megtörtént vagy annak vélt események ok-okozati szekvenciákba rendezett, időrendi sorba állított elbeszélésére kerít sort a historikus, hanem a múlt többnyire folyamat jellegű jelenségeit kezdi vizslatni. A tények ez esetben nem eleve adott (mármint a forrásadatokban rejtező), hanem újonnan teremtett és éppen a megismerő funkcióban közreműködő történész által „kitalált” minőségben tűnnek a szemünkbe; olyanként jelennek meg tehát, mint amelyek a historikus elemző elméjét dicsérik. Amikor a történész kommentál és magyarázatot fűz a múlt egy adott szegmenséhez, amikor modellt alkot vagy csupán modelleket alkalmaz (adaptál), egyszóval midőn analitikus módon közelít a múlthoz, már nem a póre eseményekhez, hanem a mindig csak utólag felismerhető és azonosítható struktúrákhoz fordul a figyelme. Ennek nyomán pedig a fejében gomolygó gondolatokat veti papírra, és nem azokat a tényeket beszéli el – valamely történetbe szerkesztve –, melyek állítólag közvetlenül a múltból érkeznek hozzá a források közvetítésével. Az ő saját gondolatai pedig jelen időben, közvetlenül az elbeszélés megalkotásának a folyamatában keletkeznek, ezért semmi sem indokolja többé, hogy múlt időben fogalmazzuk meg őket: ők ugyanis közvetlenül a történészhez tartoznak immár, még ha referenciális is a jelentésük, vagyis mindig a múltra (is) vonatkoznak. Ez a diskurzus jellegű történészi beszédmód teszi azután különösen aktuálissá a jelen idejű történészi igeidőt. Minél analitikusabb, minél elemzőbb egy adott történeti szöveg, annál nagyobb készletet munkál a szerző oldalán a jelen idő történetírói használa-

tára. S minél narratívabb, minél deskriptívebb a történészi előadásmód, annál gyakoribb lesz szövegében a múlt idő alkalmazása.

S itt van végül az a kérdés is, hogy milyen kapcsolat áll fenn a történészi szöveg hossza (így többek közt az elolvasására fordítandó idő tartama), valamint a benne és általa megjelenített történelmi múlt időtartama között? A kettő viszonya legalábbis feszült, miután – érthető okokból – nem lehet közöttük közvetlen megfelelés. Egy történeti tanulmány befogadása, még ha sok száz oldalas monográfiáról beszélünk is, soha sem vehet annyi időt igénybe, mint amennyi időbe telt a történelem tényleges végbe-
menetele, amiről a történészi beszámoló be kíván számolni. Mi következik ebből? Mindenekelőtt a sűrítés, a szelekció kényszere munkál ezúttal is, ami nélkül a problémát nem lehet kielégítően megoldani. Az a jelentés, amelyet a történész az elbeszélés formájában a múltnak kölcsönöz, már abban is kifejeződik, hogy mit tart meg és mit hagy el ebből a múltból, amiről egyébként tudomása van. Amikor a történész szelektál, nemcsak a témák és a problémák között válogat, hanem magával az idővel is okosan gazdálkodik: hosszabban elidőz egy-egy időpillanatnál, közben olykor hosszú periódusokat is átugrik, mert úgy találja, hogy az előbb történtek a fontosabbak a történet szempontjából, és a más időpontban esett események, bár tudunk róluk, érdemben nem tesznek hozzá semmit az ő történetének az értelméhez.

Nézzük meg továbbá a történészi időnek a nyelvhasználatban jelentkező problémáját is. Ha a történelem adott jelenségét úgy nevesítjük az osztályozás és az analízis érdekében, hogy azon a néven azonosítjuk, amelyet az utókor talált ki rá, akkor azt a jelentést vetítjük vissza a múltba, aminek az még nem volt, nem lehetett a tudatában. Nem veszélytelen az a történetírói beszéd, amely úgy mondja el például a 18. század végi és 19. század eleji angol iparosodás történetét, mint ami ipari forradalomként tört utat akkoriban magának. Mivel Arnold Toynbee történész használta elsőként – csupán a 19. század vége felé – az ipari forradalom kifejezést arra, amit a gyáripari tömegtermelés jelentett Angliában nagyjából a 18–19. század fordulója óta, nem tekinthető megbízható történeti kijelentésnek egy olyan megfogalmazás, miszerint: Robert Owen, az angol ipari forradalom vállalkozója, különös elhivatottságot érzett magában az ipari forradalom által teremtett egyenlőtlenségek eliminálására. Robert Owen ugyanis még nem tudta, hogy ő az ipari forradalom korának a vállalkozója, hiszen a maga korában még nem volt tudott dolog, hogy az, aminek ő tevőleges résztvevője, nem más, mint maga az ipari forradalom. Utólag persze joggal tekintjük őt e történelmi korszak jellegzetes alakjának, ez a

tudat azonban az utókor történeti tudatához, és nem annak a kornak a tapasztalati univerzumához tartozik szoros szálakkal, amelyben Robert Owen és kortársai éltek.

S végül: a történészi narratíva időkeretének az eldöntése, ami egyike a legkényesebb történészi feladatoknak, látszólag azon múlik, hogy melyik naptárilag azonosítható időponttal kezdi el a történész mesélni a maga sztoriját. Valójában a történet végpontjául megválasztott időpont dönti el, hogy meddig megyünk, meddig mehetünk vissza az időben, ahol elkezdve meg lehet majd rajzolni a történet teljes ívét. Mivel a történész kezdetől fogva tudja, hogy hogyan végződött az általa elmondandó történet, és így értékelni is tudja a történet tulajdonképpeni értelmét, megállapítva, hogy az a sikerről vagy a kudarcról szól majd, ennek az eleve tudott dolognak a megértetéséhez választja ki a számára legmegfelelőbb kezdő időpontot. Az innen útjára indított gondolatsor, amely csupán az előre meghatározott végpont felől képes logikusan igazolni az ekként bekövetkezett múlt történeti értelmét, elvi jellegű döntést tesz szükségessé. Anynyiban önkényes a datálás, amennyiben a történész dönti el a vizsgálat időbeli tartamának a kiterjedését, beleértve a kezdő és záró időpontot is. Viszont a történészi mondandó szempontjából komoly kötöttségek neheznek az így kijelölt kronológiai egységre, amely a tartalmi mondanivaló teljes súlyát lesz kénytelen magán viselni. Ha a történeti beszámoló jól sikerül, vagyis meggyőző ábrázolatát adja a kérdéses múltnak, akkor a megválasztott kronológia mint egységnyi időtartam megfelelő módon járul hozzá a történet hihetőségéhez; ha viszont hiteltelen elbeszélés benyomását kelti, akkor a kronológiával is komoly bajok lehetnek.

A történelem objektív ideje, amely persze pusztán emberi konstrukció, módfelett bonyolult kapcsolatban áll a történelemről szóló történészi beszéd saját külön idejével, amely mindig szorosan szakmai döntés eredménye.

IRODALOM

- Braudel, Fernand*: A történelem és a társadalomtudományok. A hosszú időtartam. In: Benda Gyula – Szekeres András (szerk.): *Az Annales. A gazdaság-, társadalom- és művelődéstörténet francia változata*. Budapest, 2007. 163–192.
- Carrard, Philippe*: *Poetics of the New History. French Historical Discourse from Braudel to Chartier*. Baltimore, 1992.
- Danto, Arthur*: *Analytical Philosophy of History*. London, 1968.

Gyáni Gábor: Az elbeszél és az elbeszélhetetlen történelmi idő; Diszkurzív idő a történelemben. In: *Uő:* Az elveszíthető múlt. A tapasztalat mint emlékezet és történelem. Budapest, 2010. 288–236.

Hartog, François: A történetiség rendjei. Prezentizmus és időtapasztalat. Budapest, 2006.

Hunt, Lynn: Measuring Time, Making History. Budapest – New York, 2008.

Koselleck, Reinhart: Elmúlt jövő. A történeti idők szemantikája. Budapest, 2003.

Kracauer, Sigfried: Time and History. History and Theory, Beiheft 6. 1966.

Leduc, Jean: A történészek és az idő. Elméletek, kérdések, írásmódok. Pozsony, 2006.

Ricoeur, Paul: Válogatott irodalomelméleti tanulmányok. Budapest, 1999.

ÓRAHASZNÁLAT A KÖZÉPKORI MAGYARORSZÁGON*

A középkori világkép egyik legjelentősebb változását a mechanikus órák megjelenése jelentette.¹ A kerek óra, amely télen-nyáron, éjjel-nappal egyenletesen méri a múlt időt, alapvetően megváltoztatta az ember és az idő kapcsolatát. A középkorban is érvényes antik időbeosztás szerint ugyanis a nappali és éjszakai időszakot egyaránt 12-12 kánoni órára osztották. Természetes, hogy a téli és a nyári óra hossza jócskán eltért egymástól, egységes időmérésről ilyen körülmények közt nem is lehetett szó. A múlt időt kezdetleges időmérő eszközökkel próbálták nyomon követni ott, ahol erre elsősorban szükség volt: a kolostorokban és a káptalanokban, a mindennapi liturgia szabályos végzésénél. Az általunk is ismert napóra mellett használtak vízórát és gyertyaórát is. (A homokóra az újkor találmánya, a 15. században, tehát a mechanikus óraszerkezetek megjelenése után bukkant fel.)² Elképzelhető, hogy mennyire voltak pontosak ezek a szerkezetek: a vízórák télen gyakran befagytak, a napóra éjjel használhatatlan, a gyertya sem mindig ugyanannyi idő alatt égett a mérőponthoz vagy csonkig. Az órák kezelése általában a sekrestyés feladata volt: Cîteaux-ban a sekrestyésnek kellett úgy beállítani az órát, hogy az a megfelelő időben csengessen (!) és ébressze a szerzeteseket.³ A hirschau kolostorban a sekrestyés „gondoskodik és felügyel az órára, mert előfordulhat, hogy az nem jár pontosan, így neki az időt a gyertyák szerint kell megbe-

* A tanulmány eredeti megjelenése: Történelmi Szemle 34. (1992/3–4.) 153–172. Átdolgozott változat.

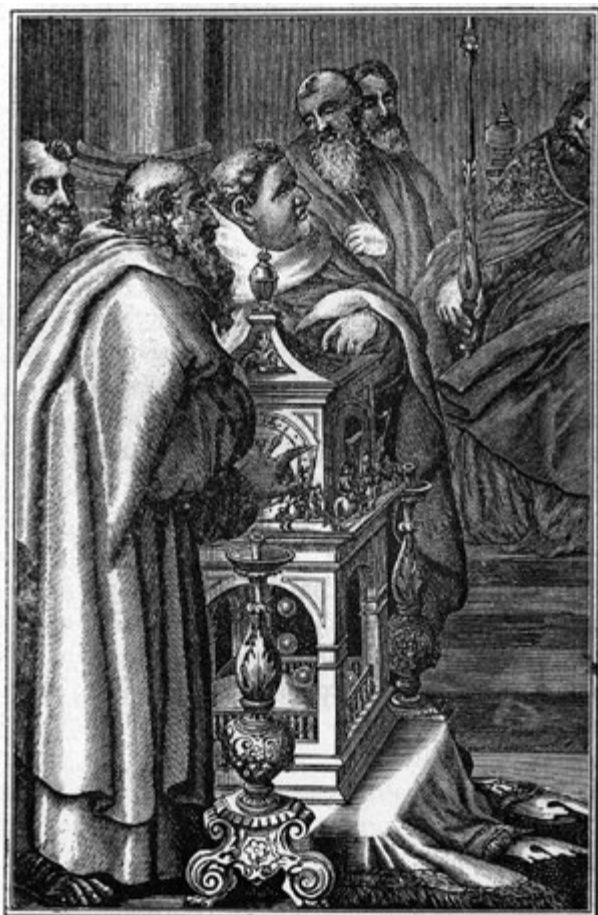
1 Aron Jakovlevics Gurevics: A középkori ember világképe. Budapest, 1974. 80–133. (Mi az idő? című fejezet); Sven Stelling-Michaud: Quelques aspects du problems du temps au Moyen Âge. Schweizer Beiträge zur Allgemeinen Geschichte 17. (1959) 7–30.; Jacques Le Goff: Au Moyen Âge: Temps de l'Église et temps du marchand. Annales ESC 15. (1960) 417–433.; Uő: Le temps du travail dans la „crise” du XVIe siècle: du temps médiéval au temps moderne. Le Moyen Âge 69. (1963) 597–613.; Gerhard Dohrn van Rossum: Die Geschichte der Stunde. Uhren und moderne Zeitordnungen. München–Wien, 1992.

2 Az órákra: Anton Lübke: Die Uhr. Düsseldorf, 1958; Paul Lacroix: Les arts au Moyen Âge et à l'époque de la Renaissance. Paris, 1880. 173–192.

3 P. Lacroix i. m. 178.

Az olajlámpásokat a 16. századtól a 19. század közepéig használták az eltelt idő mérésére. Az idő múlását az olaj süllyedő szintje jelezte az üvegtartály skáláján

Harun al-Rasid kalifa követe értékes vízórát ajándékoz Nagy Károlynak. A kolostori hétköznapiakban egyszerű, a homokórákhoz hasonló szerkezetekben mérték az időt az elfolyó víz segítségével

csülnie, a csillagok vagy a Hold járása szerint, hogy a testvéreket meghatározott időben ébreszteni tudja”.⁴ Az időmérés ilyen körülményes módjához képest már technikájában is új korszak kezdetét jelentette a mechanikus órák megjelenése. „Csodálatos óramű [...], mely éjjel-nappal méri a 24 órát. Éjjel egykor egyszer, kettőkor kétszer üt [...], ami nagyon hasznos minden rendű embernek” – írta 1335-ben egy kortárs.⁵

⁴ A. Lübke i. m. 95.

⁵ Endrei Walter: A középkor technikai forradalma. Budapest, 1978. 49.

A kerekas óra felfedezésének pontos időpontját éppúgy nem lehet megállapítani, mint a kerékét, különösképpen a fogaskerékét. Azt sem tudjuk, kinek a nevéhez kapcsolódik a döntő szerkezeti elem, a gátszerkezet elkészítése. Ez fékezte ugyanis az órát hajtó erőt, szabályozta az óra lassú, egyenletes járását. Az első mechanikus órák energiájukat egy súlyból nyerték, melynek húzóerejét a gátszerkezet fékezte. Ez a szerkezet valamikor a 13. században jelent meg – a 14. század már az új óraművek elterjedésének volt az évszázada. Ezek a legkorábbi óraművek rendkívül összetett, többfunkciós szerkezetek voltak, nem egy közülük távol állt még a mai értelemben vett toronyórától, és több köze volt a csillagászathoz, mint a napi időméréshez. 1326 után építette meg Wallingford-i Richard apát a St. Albans apátság óráját, amely még 1540-ben is mutatta az idő mellett az égitestek mozgását, sőt az árapály állapotát is.⁶ A kor leghíresebb óraműve, a padovai Jacopo és Giovanni de' Dondi által 1344-ben felállított szerkezet az órákon kívül ugyancsak mutatta a planéták körpályáját, valamint a hónapokat és az év ünnepeit (a mozgó ünnepeket is!).⁷ Az 1352-ben készített, harangjátékkal ellátott strasbourg-i órán a háromkirályok hajladoztak, kakas kukorékolt, és egy mutató még az érvágásra alkalmas időpontokat is jelezte.⁸

A nyilvános ütőórák Itáliából terjedtek el a nagyvárosokba és Európa fejedelmi udvaraiba.⁹ Már 1307-ben említik Orvieto, 1336-ban Milánó első óráját, 1350–1370 közt keletkezett a firenzei, bolognai, ferrarai, ugyanekkor a nürnbergi, 1352-ben a windsori, 1353-ban az avignoni óra, 1370-ben készítették Párizsban a Palais de Justice óráját, 1382-ben a híres dijoni ütőórát, a Jacquemart-t. A legnagyobb óraállítási láz 1370–1380 között volt: mintegy 70 ekkor készített órát ismerünk. Az órák elterjedésének földrajzi határai is tovább tolódtak minden irányba: 1380 körül készült a svédországi lundi székesegyház órája, 1401-ben a sevillei, 1405-

6 Endrei W. i. m. 47.

7 A. Lübkke i. m. 106–107.

8 Endrei W. i. m. 47.

9 A további adatokat lásd még *Gerhard Dohrn van Rossum: Migration technischer Experten im Spätmittelalter. Das Beispiel der Uhrmacher. In: Migration in der Feudalgesellschaft.* Hrsg. Gerhard Jaritz – Albert Müller. Frankfurt/Main – New York, 1988. Az ekkor felszerelt órák jelentős része csak ütőóra volt: hangjelzést adott, de számlappal még nem rendelkezett. A legismertebb ilyen típusú óra a dijoni volt, de épp annak mintájára több városban is hasonlót állítottak. A középkori órákról korunkra kialakult kép egyébként valószínűleg kissé hamis. Elsősorban az ismeretterjesztő irodalom, érthető módon, a díszes, sokalakos órákat állította előtérbe, amelyek a saját korukban is kurióznak számítottak. A híres prágai óra készítése idején éppen olyan látványosságnak számított, mint ma.

ben a lübecki, 1417-ben a bécsi. Európa keleti felén különösen Csehország és Szilézia tűnt ki toronyóráinak sűrűségével. Gernhard Dohrn van Rossum adatgyűjtése 1500-ig körülbelül 800 órát tart számon Európában, ezek túlnyomó többsége toronyóra. A középkori toronyórák valóságos monstrumok voltak: egy V. Károlynak készített óráról feljegyezték, hogy ütőművének súlya 5 mázsát nyomott, és 24 óra alatt 10 métert süllyedt.¹⁰ Elkészítésük, felállításuk épp ezért rendkívül nagy szakértelmet igényelt. Meglepően széles körű európai elterjedtségük bizonyítja egyrészt az ehhez szükséges szakismerettel rendelkező órássok kellő számát, másrészt az órák iránt megnyilvánuló nagyfokú keresletet. Ezek az órák már nem az imaórákat jelölték: Dohrn van Rossum szerint az általa ismert mintegy 1100 középkori órás és órafelügyelő közt viszonylag csekély a klerikusok száma.¹¹ Adatgyűjtéséből az is kitűnik, hogy a mechanikus órák 1300 után

A kerekas óra feltalálása. A metszetet Johannes Stradanus rajza alapján Philipp Galle készítette 1590 körül Antwerpenben

¹⁰ A. Lübke i. m. 107.

¹¹ G. Dohrn von Rossum: Migration... i. m. 295.

már túlnyomórészt a kolostorokon kívül bukkantak fel. Habár az első toronyórákat a templomok tornyára szerelték föl – általában a város második nyilvános órája került a városháza vagy a posztócsarnok tornyára, homlokzatára –, épp ezek az órák függetlenítették az időt az egyháztól. Az élet ritmusát többé nem a harangok szabályozták: a toronyóráknak – amelyek kénytelenül jelezték az idő múlását, ezáltal rákényszerítve az embert annak minél gazdaságosabb felhasználására – kulcsszerepük volt a modern, szabad versenyes világ kialakulásában.

*

Jelentőségéhez képest jóformán semmit sem tudunk a magyarországi órahasználat kezdeteiről. *Magyar órák* című – e tárgyban azóta is egyetlen – összefoglaló munkájában Pritz István mindössze néhány mondatot szentel a középkornak, sommásan ítéelve hazai viszonyainkról: „Hazánkban a napóra volt erre a célra használatos egyedüli eszköz egészen a 16. századig. Ekkor tűntek fel az első kerek toronyórák, különösen nyugati városainkban, mint pl. Szombathelyen.”¹² *A toronyórák története* című rövid tanulmányában Takács József Péter szerint ellenben „okkal feltételezhető, hogy a magyar királyság területén Nagy Lajos király idején készültek az elsők”.¹³

A bizonytalanság természetes következménye forrásadottságainknak. A művelődéstörténeti kutatások szempontjából használható tárgyi és írásos emlékek csak véletlenszerűen maradtak ránk. Elbeszélő forrásaink nem tesznek említést óráról, de még napi időről sem, így az egyetlen lehetőség az okleveles anyag ilyen célú vizsgálata. Ez a munka viszont nem kecsegtet több eredménnyel, mint ha tűt keresnénk a szénakazalban. Az okleveles források művelődéstörténeti célú kutatásában ugyanis a hagyományos segédletek nem segítenek: ebből a szempontból sem a kibocsátó, sem az oklevél kelte, sem a benne előforduló helynevek nem nyújtanak támpontot. Alig kapunk segítséget a különböző okmánykiadásoktól is: egyrészt kevés kötetben van tárgymutató, másrészt a hazai órahasználat elterjedése szempontjából érdekes 15–16. századból már a korábbi századoknál kevesebb okmányt adtak ki.

A helyzet mégsem teljesen reménytelen. Az oklevelekben nagy ritkán felbukkanó, esetleges említések mellett van némi esélye a tudatos anyaggyűjtésnek is: elsősorban a potenciális órahasználónak tekinthető városok

¹² Pritz István: *Magyar órák*. Budapest, 1943. 51.

¹³ Takács József Péter: *A toronyórák története*. Theologiai Szemle 33. (1990/6.) 352–356.

számadáskönyveiben találhatunk viszonylag bőséggel adatokat, de segítséget nyújthat a magyarországi középkori latinság szótárához gyűjtött forrásanyag is.¹⁴ Az így összegyűlt anyagot soknak semmiképpen nem mondhatjuk, arra azonban talán elegendő, hogy ha mozaikszerűen is, de képet adjon az egész ország középkori órahasználatáról. Vizsgálódásunk kétirányú: célunk egyfelől a Magyarországon a középkorban használt órák, valamint az itt működött órások bemutatása, másfelől annak vizsgálata, hogy mikor változott az időbeosztás a 12-12 kánoni óráról a ma is használatosra. További kérdést jelent, hogy a kétféle megközelítéssel kapott különböző évszámok mennyire erősítik vagy gyengítik egymást.

A hazai gépórák használata előtt is volt természetesen valamilyen időmérés, hiszen a különböző rendekhez tartozó kolostorokban (amelyeknek száma a 15. század végére már meghaladta a háromszázat), valamint a mintegy ötven székes- és társaskáptalanban mindennap zsolozsmáztak a megszabott rendben és időpontokban.¹⁵ Az imaórák (*horae canonicae*) megállapítása a korai középkorban valószínűleg követte az Európában másutt is használatos módszereket, de erről semmilyen magyarországi forrás nem beszél. Megfelel az európai gyakorlatnak, hogy a felbukkanó első hazai kerek órák és az első név szerint ismert órások már nem a kolostorokban, hanem a városokban jelentek meg. A jelenleg ismert legkorábbi adat egy, az 1386 és 1399 közötti évekből Besztercebányáról származó számadástöredékben található.¹⁶ A bejegyzés szerint János órásmester (*magister Johannes horologista*) özvegye a városi esküdtek színe előtt átadja „*omnes res, quas idem magister Johannes legavit patri suo, Nicolao de Crempnyz, quem misit Elblinus pater suus cum litera civitatis Opaviae...*”¹⁷ A rendkívül értékes adatra már Ipolyi Arnold is felfigyelt Besztercebánya „műveltségtörténetéről” írt tanulmányában: „Nevezetesen előjön már ekkor egy órás is a 14. század második felében, János mester [...], ki már a század vége körül, úgy látszik a feljegyzésből, meghalt volt. Nevének mes-

14 Lásd horologium szócikk: *Lexicon Latinitatis Medii Aevi Hungariae*. A Magyarországi Középkori Latinság Szótára. Ab Instituto Studiorum Antiquitatis Promovendorum Academiae Scientiarum Hungaricae compositum. Praeses consilii editionem adiuvantis János Harmatta. Vol. IV. Ad edendum praeparaverunt Iván Boronkai et Kornél Szovák. Budapest, 1993. 280.

15 Itt most nem foglalkozom azokkal a botrányos esetekkel, amelyeket a rendi vizitátorok nemegyszer feltártak. Lásd *Mályusz Elemér*: *Egyházi társadalom a középkori Magyarországon*. Budapest, 1971. 209.

16 *Fejérfataky László*: *Magyarországi városok régi számadáskönyvei*. Budapest, 1885. 78.

17 *Ipolyi Arnold*: *Besztercebánya városa műveltségtörténeti vázlata*. IV. Századok 8. (1874) 611.

ter címe arra mutat, valamint mestersége is, hogy a város nyilvános órájának volt mestere s felügyelője [...] János mester valószínűleg egyenesen Boroszlóból, Sziléziából, hol mint láttuk legrégebb illy óra említettik, hozhatta át művét, miután a feljegyzés atyját, Elbelint hasonlóan sziléziai, opai származásúnak mondja. Besztercebánya tehát, melynek későbbi híres nyilvános városi óráiról és nevezetes magán óraiparáról majdnem századról századra értesülünk, ekkor ezen közórájával s óramesterével amaz első városok sorában állott.”¹⁸

Habár magára a besztercebányai városi órára csak a 15. század második feléből maradtak adatok a számadáskönyvben, nincs okunk kétségbe vonni az óra 14. századi eredetét. János mester a toronyórákkal sűrűn ellátott Sziléziából, abból az Opavából (Troppau) érkezett, ahol 1368-ban állított fel toronyórát egy boroszlói mester.¹⁹ Feltételezhető, hogy miközben Besztercebányán megépítette a város által megrendelt órát, megházasodott és letelepedett. Az sem véletlen, hogy épp egyik vezető középkori bányavárosunkban bukkant fel. A magyar réz lelőhelyeként felvirágzott Besztercebánya talán legszebb példája a tervszerűen alapított várostípusnak. A jómódú német polgárság a gyűrűstéren, a város főterén középületek sorát emelte: templomot, városházát, vásárcsarnokot. Itt volt a város kereskedelmi és társadalmi életének központja, a jogszolgáltatás és a városi adminisztráció székhelye. E főteret a városi vagyonosok, az alapítók lakóházai szegélyezték, amelyek egyben a város legnagyobb, legszebb házai voltak.²⁰ Természetszerű, hogy a német területekkel élénk kereskedelmi kapcsolatban álló besztercebányai *Ringbürgerek*, amint tehették, a toronyóra-építésben is követték a külföldön látott példát.

További három városunkról igazolják a források, hogy ott a 15. század első évtizedeiben már működött toronyóra (Pozsony, Bártfa és Sopron). A kronológiai sorrenddel fölösleges bajlódni, hiszen egyik városban sem ismerjük az óra felszerelésének pontos időpontját. Ortvyay Tivadar ugyan utal rá *Pozsony város története* című nagyszabású munkájában: „A 14. század elején rátalálunk városunkban az órásra is. 1314-ben ugyanis Miklós

18 Ti. az Ipolyi által felsorolt első európai óraállító városok között.

19 G. Dohrn van Rossum: Migration... i. m. 298.

20 Zimányi Vera: Városfejlődés és polgárság. In: Magyarország története, 1526–1686. Főszerkesztő Pach Zsigmond Pál. Budapest, 1985. 355.; Fügedi Erik: Városok kialakulása Magyarországon. In: Uő: Kolduló barátok, polgárok, nemesek. Tanulmányok a magyar középkorról. Budapest, 1981. 330.

A besztercebányai óratorony 1900 körül. A tűzfigyelésre és riasztásra készült négyszögletes tornyot 1552-ben építették, a körfolyosó 1665-ből, a barokk stílusú kupola pedig 1784-ből származik

órás említetik.”²¹ Az általa említett *Niclas der Harrer* órás mivolta azonban erősen kérdéses. Ebből a korból nincs adat arra, hogy német nyelvterületen így hívták volna az órást, akit *zeigermeisternek*, *seigermakernak*, *uyr-zytclockenmachernek*, *urglockernek*, *urleymachernek* vagy *orlogernek* neveztek, de *harrernek* soha. Az általam ismert értelmező, táj-, történeti és szakszótárak sem ismerik a *Harrer* szó ilyen jelentését.²² Mivel a kö-

21 *Ortvay Tivadar*: Pozsony város története. II/4. A városlakosság családi, anyagi, értelmi és valláserkölcsei élete 1300–1526. Pozsony, 1903. 226.

22 *Jacob und Wilhelm Grimm*: Deutsches Wörterbuch. Leipzig, 1877. IV/II. 496.; *Otto Buurman*: Hochdeutsch-plattdeutsches Wörterbuch. Neumünster, 1967. 5. 195.; *Lorenz Diefenbach – Ernst Wülcker*: Hoch- und niederdeutsches Wörterbuch der mittleren und

zeli Bécsben is csak 1417-től büszkélkedett a Szent István-templom toronyórával, ez a pozsonyi adat amúgy is igencsak korainak tűnne. A város fennmaradt számadáskönyveiben 1410-ben bukkan fel az első órásmasternek kifizetett tétel: a Zsigmond király és Ernő osztrák herceg Pozsonyban időzésekor készült konyhai számadás végén más egyéb, ugyanakkor felmerült költségek közt szerepel a Péter órásmasternek fizetett 1 libra.²³ Az 1412–1413. évi polgármesteri elszámolásban található a következő említés, amely egy összegben tünteti fel az ácsoknak, bakteroknak, felügyelőknak, prokurátoroknak, városi írnokoknak, valamint az órásnak (*horoleymeister*) járó pénzt.²⁴ A szövegből nem derül ki, hogy a fent említett két (vagy ugyanazon?) órás gondjára bízott óra hol mutatta az időt. Egy 1442. évi számadáskönyvtétel tanúsága szerint ellenben az biztos, hogy ekkor a városháza tornyán már működött gépóra. (Persze nem zárhatjuk ki, hogy ezt az órát ismerjük Péter órá 1410. évi működése óta, és a Szent Márton-templom csak később kapott időmérő szerkezetet.) 1442-ben ugyanis a kiadások közt szerepel egy ácslegénynek kifizetett bér: ő fedte a városháza tornyát, és ő készítette az új toronyban az óra ablakát (*und die fenster zu dem Horer im neuen thurn*).²⁵ Ortway szerint egyébként a városházán a gépórán kívül napóra is mutatta az időt.

Bártfán 1419-től kezdődően szerepelnek a városi számadáskönyvben az órásnak, illetve az óra karbantartására, javítására, alkatrészre kifizetett összegek. Az ebben az évben az órásnak fizetett fél forint, valamint az olajért adott 14 dénár bizonyítéka a többéves órahasználatnak.²⁶ A valószínűleg a Szent Egyed-templom tornyán elhelyezett gépóra rendszeresen csapolta a város kasszáját: 1420-ban az órára 6 forint, 1421-ben bizonyos munkák elvégzéséért 2 és fél, 1428-ban zsinórra másfél lengyel márka ment el.²⁷ 1432-ben Tamás órásmaster az óra javításáért kapott 14 forintot, külön 1 forintot az óramutatóhoz szükséges drótra. A javítási költség a salláriumon felül illette meg Tamás mestert, annak címén ugyanis egy

neueren Zeit. Hildesheim, 1965. 650.; Siebenbürgisch-sächsisches Wörterbuch. București–Berlin, 1972. 73.; Familiennamenbuch. Hrsg. Horst Naumann. Leipzig, 1987; Mathias Lexers: Mittelhochdeutsches Taschenwörterbuch. Leipzig, 1943. 82.

23 *Fejérpataky L.* i. m. 49.

24 *Fejérpataky L.* i. m. 72.

25 *Ortway T.* i. m. II/1. 352. 4. jegyzet.

26 *Fejérpataky L.* i. m. 182–183.

27 *Fejérpataky L.* i. m. 1420: 188–189., 1421: 189., 1428: 270.

hónappal korábban vett fel 8 forint 33 dénárt.²⁸ Csak összehasonlításul: az órajavításra fordított 14 forinttal egy időben Pál ügyvéd Budán a Cudar János elleni perben 32 forintot költhetett, legalábbis ennyit utalványoztak számára.²⁹

Egy új óra felállítása nagyon sok pénzbe került. 1428-ban jegyezték be a bártfai kiadások közé a következő tételt: „*Item horologium constat in emptione 350 kam. florenos absque ferramentis etc.*”³⁰ Nem tudni, milyen óráról volt itt szó; a számadáskönyv mindössze ennyit tartalmaz. Új órát kellett venniük, mert a régi javíthatatlanul elromlott? Vagy ez már a második városi óra volt? Mindenesetre érdemes összevetni ezt az adatot egy négy évvel későbbivel: 1432-ben az órászmester házáért 305 forintot adtak, azaz kevesebbet, mint amennyibe a toronyóra került.³¹

Azt hiszem, nyugodtan eltekinthetünk Bártfa város további, a nyilvános órára fordított kiadásainak felsorolásától. A javítási költségek minden órával rendelkező városunkat hasonlóan terhelték. Besztercebányáról is hasonlókat jegyzett fel Ipolyi Arnold: „Hogy ezen óra ily kezdetleges, és a toronyban alkalmazott gépmű volt mutatóval s ütésre haranggal, kerékekkel, kötélen függő súlyokkal, pondusokkal, nehezekkel szerkesztve, tanúsítják még a következő 15. századi számkönyvek is. Sok baj és vesződség volt a nehézkes művel. Gyakran kellett rajta igazítani. Minduntalan új erős s legjobb minőségű kötelek, úgymond, kívántatnak rá. Többször előfordul a tétel, hogy az óramutatót, a harangot kellett igazítani, majd Tamás lakatos mesternek, majd Zébold mester harangöntőnek. Majd ismét köteleket és ólmot kellett venni a kerekek súlyaira.”³²

Nem különbözött az órafenntartás módja az előbbiektől Sopron városában sem. Az első, 1410. évi adat – mely szerint az óra eltörött rúdját kellett kicserélni³³ – még lehetséges, hogy csak napórát említ, egy 1440-ből fennmaradt feljegyzés viszont már gépóráról tudósít.³⁴ Ekkor János lakatosmesternek fizetett 1 tallért a polgármester az óra javításáért. Ugyancsak ő javította egy év múlva az újra meghibásodott órát, kicserélte

28 *Fejérpataky* L. i. m. 302., sallarium: uo. 301. („suum sallarium de preterito anno de duabus tertiis anni et octo septimanis”).

29 *Fejérpataky* L. i. m. 302.

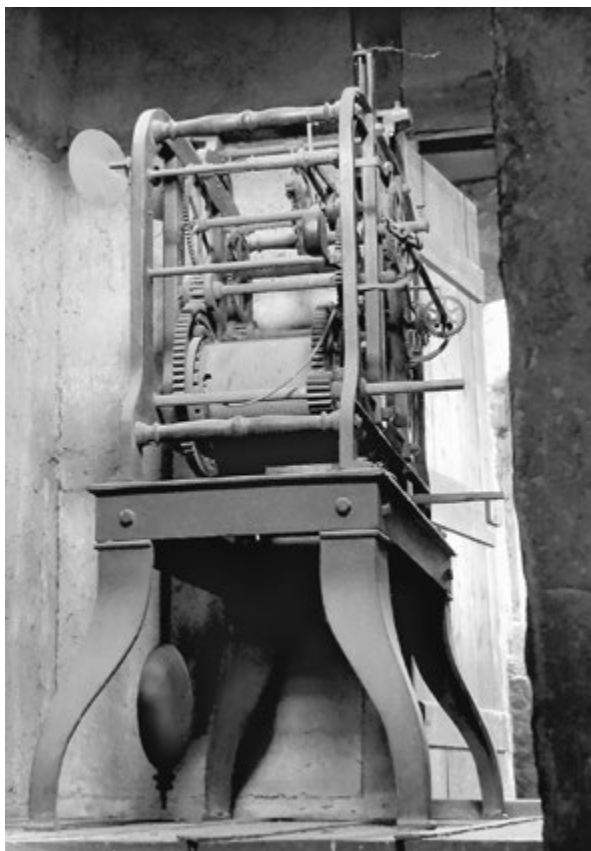
30 *Fejérpataky* L. i. m. 280. (1428. év).

31 *Fejérpataky* L. i. m. 303.

32 *Ipolyi* A. i. m. 611–612.

33 *Házi Jenő*: Sopron szabad királyi város története II/1–6. Sopron, 1930–1943. II/2. 30.

34 *Házi J.* i. m. II/3. 168.

A leihgesterni (Linden, Németország) evangélikus templom toronyórájának szerkezete 1680-ból

a kötelet és be is olajozta a szerkezetet.³⁵ Forrásunk ez esetben szerencsére bőbeszédűbb, így megtudhatjuk, hogy a soproni óra a várostoronyban volt. Rendszeres olajozása egyébként az éjjeliőr feladata volt,³⁶ aki Sopronban az órát és a tüzet kiáltotta. Az órakikiáltás rendszeresen és több helyen történt. Egy 1537. évi adat szerint például az Új utcában is kikiáltotta.³⁷ Bizonyosan más városban is szokásban volt az órakikiáltás, mint ahogy a későbbi századokban bevett gyakorlat volt valamennyi városban – erre azonban a sopronin kívül a 16. századból sem maradt fenn adat.

³⁵ *Házi J. i. m.* II/3. 255.

³⁶ *Házi J. i. m.* II/5. 137.

³⁷ *Házi J. i. m.* II/2. 202. (1526. év), II/2. 252. (1537. év).

Négy városról tehát biztosan tudjuk, hogy a 15. század elején már legalább egy működő toronyóra büszke tulajdonosa volt. További háromról ellenben viszonylagos biztonsággal épp ennek az ellenkezőjét jelenthetjük ki. Mint a fentebbi példákbl láthattuk, a már felszerelt óramű fenntartásához szükséges pénzek viszonylag rendszeresen felbukkanó tételei a városi költségvetésnek. Ott, ahol a városi számadásokban egyszer sem fordul elő e célra kifizetett összeg, valószínűleg nem is volt még óra. Fejérpataky László kötetében a már ismertetett négy város számadásai mellett szerepel még Selmebányáé, Nagyszombaté és Körmöcbányáé, de egyikükben sem található ilyen jellegű kiadás. Nem volt tehát gépórája Selmebányának 1408-ig, Körmöcbányának 1450-ig, Nagyszombatnak pedig 1455-ig.³⁸ Arról, hogy a selmebányai városháza toronyórával volt ellátva, csak az 1512. évből van adatunk. Felszerelése minden bizonnyal korábbra tehető; valószínűleg már a 15. században megtörtént.³⁹ Sokkal zavaróbb az a tény, hogy Budáról a középkor folyamán egyetlen említés sem bukkant elő. Nehezen hihető, hogy épp ez a város nem rendelkezett nyilvános órával. Az 1555-ben Budán átutazó Hans Dernschwam feljegyezte: „Budán a Magdolna-templom mellett toronyóra és csengő-bongó harang; olyan a szava, mint a korábbi öregharangé.” Nehéz elképzelni, hogy a vagyontkat ekkor már jórészt kimenekítő budai polgárok épp az 1526–1541 közötti zavaros időkben állíttatták volna. Nem tudjuk, mikortól jelezte az időt, és azt sem, hogy volt-e esetleg másutt is óra Buda városában.⁴⁰

A többi városi óraadat is viszonylag késői, legalábbis Európa fejlettebb területeihez képest. 1470. május 28-án a kolozsmonostori konvent Berthalam István, György szabó (*sartor*), *Oragyartho* Péter és Mátyás kovács (*faber*) kolozsvári polgárok jelenlétében egyezett meg Lőrinc mester ugyancsak kolozsvári kőfaragóval a szentségtartó és tartozékai elkészítéséről.⁴¹ Sem Óragyártó Péterről, sem feltételezhető művéről vagy műveiről nem bukkon föl több említés. Hogy Kolozsváron lehetett óra, arra ez az egyetlen közvetett adat a bizonyíték. Nagyszébenben 1494-ben a város 1 forintot fizetett Péter lakatosnak a plébániatemplom kerekas óráján végzett javításért. Mivel a torony építése ebben az évben fejeződött be, való-

38 Lásd *Fejérpataky L.* i. m. passim.

39 *B. Nyáry Albert*: A modenai Hyppolit-codexek. Századok 8. (1874) 5.

40 *Hans Dernschwam*: Erdély. Besztercebánya. Törökországi útinapló. Budapest, 1984. 497.

41 A kolozsmonostori konvent jegyzőkönyvei (1289–1556). Kivonatokban közléteszi és a bevezető tanulmányt írta Jakó Zsigmond. Budapest, 1990. I. 1962. sz. (Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Diplomatikai Levéltár [a továbbiakban DL] 36392, 146.).

szerűleg e munkálatok során került az óra a toronyba.⁴² Kassán a Szent Erzsébet-templom először napórát kapott: a déli, úgynevezett Szent János-kápolna falába helyezett napórába az 1477. évszámot vésték.⁴³ A hagyomány szerint Regiomontanus tervezte, valójában inkább tanítványának, Hans Dorn műszerkészítő dominikánus szerzetesnek a munkája lehetett.⁴⁴ Habár a városban az első órás 1461-ben kapott polgárjogot,⁴⁵ az első gépórát mai ismereteink szerint csak több mint három évtizeddel később állították fel. 1490-ben a város ostromakor a templom is súlyos sérüléseket szenvedett. Az 1497-ben befejeződő restaurálás során újjáépítették a templom északi tornyát, a tető oromzatát, valamint ekkor helyezték el a toronyórát. Díszes, aranyozott óra volt, harangjátékkal. Információink egy későbbi, 1556. évi forrásból származnak: 1556. április 13-án hatalmas tűzvész pusztította el az egész várost, és a lángok martaléka lett az óra is. A templom helyreállítása már ebben az évben megkezdődött: az óra kijavításáért Máté lakatosmesternek 8 forintot, Miklós festőnek 17 forint 55 dénárt, az aranyozást végző Miklós ötvösnek 1 forint 50 dénárt, az esztergályosmesternek 16 dénárt, Bereck puskaművesnek, aki az órához szükséges harangokat öntötte, 32 dénárt fizetett a városi tanács.⁴⁶

A kassainál is későbbi a brassói városi óra. 1514-ben már volt egy a Fekete-templomon, felállításának időpontját nem ismerjük.⁴⁷ A városháza tornyára csak 1528-ban, az épület átépítése, modernizálása során került a város második gépórája.⁴⁸ Emellett egy 1537. évi feljegyzés szerint két napórája is volt Brassónak, ebből az egyik feltételezések szerint 1440 körüli lehet, és jelenleg is látható.⁴⁹ A városházi órát egy segesvári mester, György készítette. Valószínű, hogy szülővárosában is állított fel órát, és miután ennek híre ment, hívták csak meg máshová is, így – talán más városokkal együtt – Brassóba is.⁵⁰

42 *Mihai Sofronie*: Turmuhren in Siebenbürgen. Forschungen zur Volks- und Landeskunde 23. (1980) 72–78.

43 *Mihalik József*: A kassai szent Erzsébet templom. Budapest, 1912. 40.

44 Magyar napóra-katalógus. Összeállította Keszthelyi Sándor. Budapest, 1983. 47.

45 *Kemény Lajos*: Kassai óragyártók 1461–1843. Magyar Gazdaságtörténeti Szemle 11. (1904) 68.

46 *Mihalik J.* i. m. 70.

47 Quellen zur Geschichte der Stadt Kronstadt in Siebenbürgen. I–II. Kronstadt, 1886–1889. I. 203.

48 Quellen zur Geschichte der Stadt Kronstadt i. m. II. 40., 70–77.

49 Quellen zur Geschichte der Stadt Kronstadt i. m. II. 490.

50 Quellen zur Geschichte der Stadt Kronstadt i. m. II. 40.

Habár Magyarországon is a városi polgárság volt az első számú megrendelő, a 15. század végén már találunk toronyórát a legjelentősebb egyházi központokban, így Esztergomban, Váradon, Egerben. Ezekben a városokban a megrendelő nem az előjáróság, hanem az érsek vagy püspök volt, és az ő kasszáját terhelte az óra fenntartása is. Az esztergomi érseki palotának 1487-ben már volt toronyórája.⁵¹ A felszerelés időpontja sajnos itt is ismeretlen, de nagyon könnyen elképzelhető, hogy már Vitéz János érseksége (1465–1472) alatt megtörtént. Róla köztudott az asztrológia iránti érdeklődése, Galeotto Marzio is feljegyezte: „János püspök [...] sok tudományban az elsőik közé tartozott, az asztrológiának pedig annyira híve volt, hogy a csillagászati naptárt mindig magával hordta, és semmit sem cselekedett, míg a csillagokat meg nem kérdezte.”⁵² E korban pedig a csillagászat és a mechanikus úton történő időmérés kéz a kézben járt. Napórát már váradi püspöksége idején küldött neki – a hozzá való utasítással – Peuerbach György, V. László udvari csillagásza.⁵³ 1489-ben Hippolit érsek számadáskönyve szerint az esztergomi vár 12 fős állandó iparösszemélyzetéből az egyik mester lakatos-órás volt, rendes fizetéssel.⁵⁴ Hasonlóképpen állandó salláriummal rendelkezett Benedek órásmester Egerben, akiről Bakócz Tamás püspöksége idejéből, 1493-ból származik az első adat.⁵⁵ Az egri Szent János-székesegyház óráját tartotta karban, ezért – mint esztergomi kollégája – tagja volt a püspöki családnak. A Bakóczot felváltó Estei Hippolit számadásai is tudósítanak az órának évről évre kifizetett berről, ami – úgy tűnik – rendszeresen 4 forint volt.⁵⁶

A váradi székesegyház órájáról a következőket jegyezte fel Bunyitay Vince: „A nagyobb harangok tornyában, tehát az északnyugatiban, mely inkább a vár közepén, s a főkapuhoz, valamint a tulajdonképpeni városhoz is legközelebb emelkedett, állt az óra, mely, minthogy a nagyobb harangok mellett említettik, kétségkívül ütő szerkezettel s a torony külső falán mu-

51 B. Nyáry A. i. m. 5.

52 Galeotto Marzio: Mátyás királynak kiváló, bölcs, tréfás mondásairól és tetteiről szóló könyv. Budapest, 1977. 92.

53 Horváth János: Az irodalmi műveltség megoszlása. Budapest, 1935. 63.

54 Fügedi Erik: Az esztergomi érsekség gazdálkodása. In: Uő: Kolduló barátok i. m. 177.

55 Bakócz-codex vagy Bakócz Tamás egri püspök udvartartási számadó-könyve 1493–6 évekről. Az Ipolyi-féle másolat után közli Kandra Kabos. In: Adatok az egri egyházmegye történelméhez. Szerk. Kandra Kabos. II. Eger, 1887. 356., 405.

56 „Dedi orologiste pro servitiis suis, qui servivit pro quattuor florenis in anno...” – Estei Hippolit püspök egri számadáskönyvei 1500–1508. Közzéteszi E. Kovács Péter. Eger, 1992. 209. (valamint lásd uo. 37., 38., 101., 105., 198., 204., 205., 206., 353.). Vö. 28. jegyzet.

tatótáblával is bírt, amilyen toronyórák már a 15. században hazánkban is léteztek. Mikor nyerte székesegyházunk ezen szerelvényét, mely annál költségesebb volt, minthogy kezelése vagy javítása végett, az órák nagy ritkasága miatt, külön mestert kellett tartani vagy messze földről hozatni? Adatok hiányában meg nem határozható; de midőn 1487-ben már az esztergomi érseki palotán is találunk órát: alig lehetséges, hogy legalább ugyanakkor Szent László váradi egyházának is ne lett volna.”⁵⁷ Az utolsó tagmondat logikája igazi lokálpatriótára vall. Bunyitaynak azonban szerencséje volt, és vélhetőleg sikerült eltalálnia a váradi toronyóra felszerelésének hozzávetőleges időpontját. 1474 telén a török a befagyott Dunán könnyűszerrel átkelve egészen Váradig jutott, feldúlta, kirabolta a várost és a környék kolostorait. A vár és a székesegyház ugyan megmenekült, de a templom tetőzetét le kellett bontani, hogy az ellenség tűzcsováitól megvédjék. A helyreállítás Filipec János, az új püspök, Mátyás kancellárja és diplomataja nevéhez fűződik. A tornyok színes mázas cserepet kaptak, a megújított toronyba a püspök 1478-ban nagy méretű harangot öntetett. Erről a harangról 1609-ben azt jegyezték fel, hogy az órához tartozik (*haec servit horologio*).⁵⁸ Minden bizonnyal már eleve erre a célra készült a székesegyház tornyába. A *Dubnici krónika* a 15. század végén Váradot minden gazdagsággal megrakott városnak nevezi, melyhez hasonló úgymond alig van az országban.⁵⁹ Talán nem rugaszkodunk el a valóságtól, ha igazat adunk Bunyitaynak – és azt is feltételezzük, hogy a váradi toronyóra Filipec kancellár-püspök mecénási tevékenységéhez kapcsolható.

Többi püspöki székhelyünkről semmiféle adat nem áll rendelkezésünkre, csak reménykedni lehet, hogy még felbukkan valahol középkori óraemlítés. Mindössze Gyulafehérvárról tudjuk, hogy a középkorban csak napórával rendelkezett, ezt a déli torony délkeleti pillérébe vésett napórát valamikor a 15–16. század fordulóján készítették. A gyulafehérvári toronyóra felállítását Bethlen Gábor fejedelem nevéhez fűződik, Szalárdi János részletes tudósítást ad róla.⁶⁰

Bár nagyon ritka jelenség lehetett, de a 15. század végén, 16. század elején már biztosan kapott órát néhány mezőváros templomának tornya

57 *Bunyitay Vince*: A váradi püspökség egyházai. In: A váradi püspökség története. III. Nagyvárad, 1884. 76.

58 *Balogh Jolán*: Varadinum – Várad vára. Budapest, 1982. I. 30–31., II. 281.

59 „Civitatem illam opulentissimam Waradiensem, civibus et diuicys omnibus plenam, cui inter ceteras regni urbes in rebus vix erat par...” – *M. Florianus*: Chronicon Dubnicense. Quinqueeclesiis, 1884. 198., idézi: *Balogh J.* i. m. I. 31.

60 *Entz Géza*: A gyulafehérvári székesegyház. Budapest, 1958. Napóra: 117. Toronyóra: 189.

is. Az élményeiről útinaplót író Dernschwam 1555-ben Ráckeven és Tolnán látott toronyórát, ez utóbbit éppen „reparálták, úgyszólván miközben az óra meg sem állt”.⁶¹ Ráckeven elképzelhető, hogy Mohács után emelték, Tolnán ellenben nem valószínű. A zempléni Újhely mezőváros északi részén álló pálos kolostor tornyán mutatta az időt az a toronyóra, melynek kőből készült középkori számlapja máig fennmaradt. Az 1501-es készítési dátumot viselő, 830×790 mm nagyságú négyszögletes kőlapon római számokkal jelölték az órákat.⁶²

Nem lenne teljes a kép, ha csak a toronyórákat vennénk sorra. A királyi udvarban, kolostorokban, sőt a 15. század második felétől már egyes magánosok tulajdonában is volt óra – igaz, az esetek jó részében ma már nem lehet megállapítani, kerekcsőről szólnak-e a források, vagy esetleg napóráról. Balogh Jolán későbbi – 16. századi – források alapján öt olyan órát sorolt fel, amelyek bizonyíthatóan Mátyás király tulajdonát képezték: egy aranyozott homokórát, amely 1528-ban még szerepelt II. Lajos kincseinek leltárában, egy homokórát arany-ezüst dísszel és egy tiszta ezüsből készült órát, melyeket 1508-ban II. Ulászló a pápai követnek ajándékozott, egy Mátyásnak Lorenzo Medici által ajándékba küldött órát, valamint egy aranyórát.⁶³ Az utolsóként említett aranyórát apja halála után Korvin János más kincsekkel együtt a zágrábi káptalannak zálogosította el. 1512-ben II. Ulászló engedélyezte a házasságával a Hunyadi-vagyont öröklő Brandenburgi Györgynek az értékek kiváltását és birtoklását.⁶⁴ Ez a tiszta aranyból készített, kettős alapzaton álló, oszlopokkal díszített szerkezet már lehetett gépóra. (Az ilyen – mozdítható – órátípus kiemelkedően korai emléke 1430 táján készült Burgundiai Jó Fülöp számára, megjelenése a korszak díszes ereklyetartóinak felépítését követi.⁶⁵) Az ezüstóráról Tommaso Dainerio – Ercole ferrarai herceghez írt – követi jelentésében adott részletes leírást. Ez egy különleges napóra volt, a doboz külső borítóján a holddal és a nappal, valamint egy éjszakai óra csillagokkal. A dobozban található állítható napórát azokon a helyeken lehetett használni, amelyek nevét a kazetta fedelének belső oldalán feltüntették – e célból minden város időméréséhez át lehetett állítani a szerkezetet. Az időt mind a 12 órás, mind a 24 órás időmérés szerint megadta ez a követ

61 *H. Dernschwam* i. m. 494–497.

62 Az időmérés története. Kiállítási katalógus. Budapest, 1984. Kat. 46.

63 *Balogh Jolán*: A művészet Mátyás király udvarában. Budapest, 1966. I. 447–449.

64 „Pignora illa sine res et clenodia puta horologium unum cum utraque base et columnulis ex puro auro factis conclusum” – DL 37 892.

65 *Szilágyi András*: Régi órák. In: Régiségek könyve. Szerk. Voit Pál. Budapest, 1983. 245.

szerint is sok tekintetben újszerű műszer.⁶⁶ A hercegnek a leírás alapján annyira megtetszett az óra, hogy válaszlevelében arra kérte a követet, neki is szerezzen ugyanolyan *horologiumot*, ha ezüstöt nem is tud kapni, legalább sárgarézből. Egyébként a Mátyás tulajdonában lévő homokórák is nagyon korszerűnek számítottak, hiszen ez az órátípus csak a 15. században kezdett elterjedni.

Azt, hogy hol készítették a király óráit, nem minden esetben említik a források. Általában Itáliából kerültek a magyar udvarba, a homokórákat – Tommaso Dainerio leveléből tudjuk – Krakkóból küldték, a részletesen leírt ezüst *horologiumot* egy bécsi domonkos szerzetes készítette.⁶⁷ A kortárs Janus Pannonius csillagászati eszközeit Raguzából vagy Itáliából hozatta, mivel ilyenek Magyarországon akkoriban nem voltak.⁶⁸ Ezeket az órákat Mátyás király udvarában még használták, II. Ulászló már hasonlóképpen bánt velük, mint a Corvinákkal: ha szükségesnek látta, elajándékozta. II. Lajos kincseinek 1528. évi összeírásakor már csak egy volt a királyi kincstárban.⁶⁹ Az írott források arról nem nyújtanak tájékoztatást, volt-e a magyar királyi udvarban előzménye Mátyás óragyűjteményének. Nagy Lajos király nápolyi hadjáratai idején még Itáliában is alig volt néhány nyilvános óra, de ezek is kívül estek a magyar sereg felvonulási útvonalán. Jóval többet láthatott az egész kontinenst behálózó „csavargásai” során Zsigmond, de arról, hogy kedvet kapott volna arra, hogy akár Budán, akár Pozsonyban – ahol nagyszabású építkezéseket folytatott – maga is készíttessen egyet, hallgatnak a források. (Mint tudjuk, Pozsonynak Zsigmond uralkodása alatt már volt nyilvános órája.) Az előbbieken felsorolt, mozgatható, elsősorban asztrológiai mérésekhez használt órák minden bizonnyal csak Mátyás udvarában bukkantak fel, de ezek a század végéig jóval szélesebb körben elterjedtek. Mind kolostorokban, mind magánosok tulajdonában előfordultak, mai szemmel nézve nemegyszer meglepő a birtokos személye.

A legkorábbi bizonyítottan elmozdítható óráról egy 1409-es hatalmas-kodás jóvoltából értesülünk. A panaszt tevő óbudai apácák elfoglalt kőházában többek között egy üvegből készült óra (*unum orologium vitreum*) is volt, amelyet Serkei János özvegye hagyott végrendeletében a kolostorra. Ez az óra azonban aligha lehetett homokóra – mint ahogy az oklevelet

⁶⁶ Balogh J.: A művészet... i. m. I. 448.

⁶⁷ Balogh J.: A művészet... i. m. I. 448–449.

⁶⁸ „Harum rerum artifices nullos habeamus”; Balogh J.: A művészet... i. m. I. 447. 4. jegyzet.

⁶⁹ B. S. [Barabás Samu]: II. Lajos király kincseinek összeírása. Történelmi Tár, 1890. 367.

közlő Mályusz Elemér, majd a rá hivatkozó Karlovits Károly említi –, hiszen annak elterjedése inkább a század második felére esett. E rövid említés alapján szinte lehetetlen a kérdésben döntenie – a legvalószínűbb, hogy valamilyen vízórája volt az apácáknak.⁷⁰ Száz évvel később, 1508-ban a bátai és a zalavári apát 17 monostort látogatott végig a Dunántúlon és Észak-Magyarországon. A látott kép majd mindenütt siralmas volt, de talán a lekéri monostort találták a legkétségbeejtőbb helyzetben. Az épület dűledezett, a szegénység miatt szerzetes már nem lakott a monostorban, csupán az öreg apát, aki maga is el akart menni, csak a vizitátorok szavára maradt ott.⁷¹ A fölvelt leltár is szegényes, kevés értéket tartalmaz. Különösen árulkodó a sorrend: a kisszámú tételnél nem tartották szükségesnek, hogy az eltérő természetű javakat külön vegyék sorra – kupák, misekönyvek, disznók és jobbágyok teljesen ötletszerűen követik egymást a felsorolásban. Az apátságban még az istentisztelet végzéséhez szükséges felszerelés is hiányos volt: már régen zálogba adták a monstanciát és a pásztorbotot. Néhány rézkehely, pár miseruha, egy nyaklánc és két rézgyűrű, mindössze öt könyv, valamint egy kisebb és egy nagyobb óra képviselte az értékesebb javakat. Emellett az ágynemű, szőnyegek, réz- és ón-edények, valamint egy régi vasalt szekér tartoztak az ingóságokhoz.⁷² A szegénység miatt a vizitátorok engedélyezték az apátnak, hogy két órája közül a nagyobbbat eladhassa, ennek árán marhákat vegyen és kiválthassa az Esztergomban zálogban lévő pásztorbotját.

A két lekéri *horologium* kapcsán több kérdés is óhatatlanul felvetődik. Mivel a két forrás egyéb információt nem közöl, nem állapítható meg biztonsággal, hogy milyen típusú órákról volt szó. Több jel utal azonban arra, hogy gépórák lehettek. Nem valószínű, hogy a lekéri elszegényedett apátság tulajdonában olyan sokfunkciós napóra lett volna, amelyet Mátyás javai közt láthattunk. Egy egyszerű, közönséges napóra eladása (amelyet az adott helyen állítottak be) ellenben nem oldotta volna meg még átmenetileg sem az apát anyagi gondjait. Kézenfekvő a következtetés: ha az elszegényedett, de különleges vagyonnal soha korábban nem bíró lekéri monostorban két óra is volt, amely valószínűleg mechanikus

70 Zsigmond kori oklevéltár II. (1400–1410). Összeállította Mályusz Elemér. Budapest, 1956–1958. (Magyar Országos Levéltár kiadványai) II/2. 6687.; Az időmérés története i. m. 6.

71 A pannonhalmi Szent Benedek-rend története. Szerk. Erdélyi László, Sörös Pongrácz. I–XII. Budapest, 1902–1916. XII/b. 193–194.

72 DL 21 890 – a leltárt (hibásan) kiadta *Csánki Dezső*: Magyarországi benczések egy bibliographiai becsű inventariuma 1508-ból. Magyar Könyvszemle 6. (1881) 296–297.

szerkezettel rendelkezett, akkor a középkor végére a kolostorok nagy részében volt ilyen szerkezet. E nagy ívű fejtegetésnek azonban jócskán el-
lentmond az a tény, hogy az ebben az évben meglátogatott többi monostor
javai között sehol sem említenek órát. Nem tartalmaz órát a pannonhalmi
apátság 1518-ban készült, 112 tételt tartalmazó leltára sem!⁷³ Pannonhal-
mán lehetséges magyarázatul kínálkozik, hogy talán már volt toronyóra,
vagy ha az nem, falra szerelt napóra, amely a mobil óra létét feleslegessé
tette, de nem valószínű, hogy így lett volna a jelentéktelen, évtizedek óta
hanyatló apátságoknál is. A kérdés tehát továbbra is nyitott marad. Ha-
bár a különböző rendekhez tartozó valamennyi kolostorban szükség volt
napi időmérésre, nem tudjuk, és valószínűleg nem is fogjuk megtudni,
hogy milyen szerkezettel mérték az időt, és a kolostorok mekkora hányada
rendelkezett a középkor végén gépórával. Egy 1476-ban a szakácsi kolos-
torban, valamint egy 1494-ben a széplaki apátságban kiállított közjegyzői
oklevél – melyekre még visszatérünk – azonban talán arra utal, hogy szé-
lesebb körben használták az órákat a napi idő mérésére, mint amennyiről
ismeretekkel rendelkezünk.⁷⁴ Lehetséges ugyanis, hogy mindkét esetben
a kolostor órája alapján megállapított időt tüntették fel az oklevél dátu-
mában.

A szélesebb körű órahasználatra utal az a már említett jelenség is,
hogy a 15. század második felétől kezdve már találunk magánkézben lévő
órákat is. A legkorábbi ilyen adat az 1470 körül, Várdai István bíboros
által Várdai Miklós özvegyének küldött ingóságok jegyzékében találha-
tó.⁷⁵ A lista különféle asztalneműket: csészéket, serlegeket, aranyozott
kupákat, kanalakat és villákat, abroszokat, valamint számtalan értékes
felsőruhaneműt, néhány kárpitot, egy kis órát, valamint egy aranyozott
*Agnus Dei*t említ. Nem véletlen, hogy az első magyar óratulajdonosok ép-
pen a híres humanista főpapok voltak. A saját – mobil – napórával rendel-
kező Vitéz János műveltsége mellett nem maradt el Várdaié sem. Mint
váradi kanonok a bécsi, páduai, majd a ferrarai egyetemre járt, ez utóbbi
városban Janus Pannoniusszal együtt. Itt szerzett 1450-ben kánonjogi
doktorátust, 1456-ban alkancellár, a következő évben kalocsai érsek lett,
1464-től királyi kancellár volt 1471-ben bekövetkezett haláláig. 1464-ben
Mátyás nem az esztergomi érsek Vitéznek, hanem neki kérte a bíborosi

73 A pannonhalmi Szent Benedek-rend i. m. III. 706–711.

74 DL 17 765, 46 278.

75 A gróf Zichy-család idősebb ágának okmánytára. Szerk. Nagy Imre, Nagy Iván és Véghegy
Dezső. Budapest, 1915. XI. 65–66.

kalapot. A század legjelentősebb hazai magánlevelezését folytató, nagy műveltségű bíboros jóvoltából a Várdai család nemességünkben elsők közt jut órához – és ezáltal az időmérés lehetőségéhez.⁷⁶ Valószínűleg humanista műveltségű főpapjaink közül többen is rendelkeztek órával. Közéjük tartozhatott a külföldön csillagászati eszközöket készítettő Janus Pannoniusz is. Esetükben egyébként tanúi lehetünk az időtudat komplex változásának: nemcsak a napi időt mérték, hanem számontartották az elmúlt éveket, és ami újszerű, számukra már fontos volt, hogy ismerjék-megismerjék saját életkorukat. A 16 éves Janus Pannonius epigrammát írt a saját életkoráról (*De sua aetate*); a javakorabeli Várdai István 1469-ben levélben kérte rokonait, próbálják megtudni születésének dátumát.⁷⁷

Várdai órája után a következő, jelenleg ismert adat egy 1485-ös soproni végrendeletben olvasható: Resch Jakab pap óráját a soproni Szent Mihály egyházra hagyta.⁷⁸ A következő három példa már a 16. század elejéről származik. Hédervári Katalin, Rozgonyi Istvánné 1519. május 12-én kelt végrendeletében említette: „*item habeo quendam horam de argento*”.⁷⁹ Katalin asszony ezüstórájával szemben az 1521. évi fejeérkői várleltárban „*hora vetus ferrea una nullius valore*” található.⁸⁰ Valószínűleg egy rozsdás napóra lehetett ez az értéktelen öreg vasóra, fényűző tárgyagnak ugyanis nyoma sincs az inventárium szerint ez idő tájt Fejérkőn. A többi ingóság is az órához hasonló állapotban találtatott: értéktelen ócska szekrény, foszlott öreg kárpit – asztalhoz is csak hét ember ülhetett egyszerre, ennyi volt ugyanis az óntányérok és csészék száma. A legnagyobb értéket még a fegyverek és a puskaor képviselték. Utolsó, 1524. évi forrásunk valószínű gyöngyszem, rövidege ellenére páratlan betekintést nyújt a középkor végi magyar mezőváros-falu műveltségi állapotába. Szepesi mezőváros hatósága rémes latinsággal írt levelében tudatja Kassa előljáróival: Vince somodi plébános megkérte Gergely – akkor még somodi – iskolamestert, vesse papírra azt a levelet (*literas testimoniales ex parte horologii*), amely tanúsítja, hogy az órát Antal lakatosnak adta. Az iskolamester

76 Életről: Bónis György: A jogtudó értelmiség a Mohács előtti Magyarországon. Budapest, 1971. 170., 224–225.; *Érdűjhelyi Menyhért*: A kalocsai érsekség a renaissance-korban. Zenta, 1899.

77 „De die nativitatis nostre et hora...” – A gróf Zichy-család i. m. XI. 3. A pontos születési dátum ismeretére feltehetőleg a horoszkópja elkészítéséhez volt szüksége.

78 *Házi J.* i. m. II/1. 218.

79 A Héderváry-család oklevéltára. Közlök Br. Radvánszky Béla és Závodszy Levente. Budapest, 1909. I. 565.

80 DL 47 440.

16. századi vas állóóra Svájcban

azonban betegsége miatt nem tudott írni, és a harangozóval állíttatta ki az iratot, amelynek minősége így nem nyerte el a plébános tetszését.⁸¹ Esetünkben azonban nem a falusi írástudás, hanem a somodi plébános órája méltó a figyelemre. Minden jel arra mutat, hogy Vincének gépórája volt: a forrás alapján ez volt az egyetlen olyan értéke, amelyről rendelkezni akart. Az írásból nem derül ki, milyen rokoni vagy baráti viszonyban állt Antallal, de döntését, hogy neki adja féltett óráját, talán mégis elsősorban az

81 „Oppressus infirmitate nequit scribere, sed per campanatorem suum misit scribere, que scripta non conplacuerunt domino Vincentio plebano” – *Békefi Remig: A népoktatás története Magyarországon 1540-ig*. Budapest, 1906. 410–411.

indokolhatta, hogy így a *horologium* értő kézbe kerül. Egy, a fejezőkőihez hasonló értéktelen öreg vasóra elajándékozásának írásba foglalása nem lett volna ennyire fontos.

Mielőtt áttérnénk az órákról azok készítőire, működtetőire, a hazai vagy külhoni órasmesterekre, érdemes röviden összefoglalni azt, amit jelenleg a középkori Magyarország óráiról tudni lehet. Az első hazai gépórák a 14. század végén keletkeztek, erre azonban írott adat mindössze Besztercebányáról maradt fenn. Takács József Péter már említett állítása, miszerint a magyar királyság területén Nagy Lajos uralkodása alatt készültek az elsők, elvileg nem kizárt, azonban az általa felhozott érvek nem támasztják alá véleményét. Takács ugyanis abból indul ki, hogy a Zsigmond kori adatok közt már találunk órajavítást, karbantartást. Ez azonban még nem igazolja, hogy ezek az órák esetleg már több évtizede léteztek volna. Mint több város órája esetében láthattuk, ezeken a nehézkes szerkezeteken szinte minden évben akadt javítanivaló, Brassóban az 1528-ban felállított városházi toronyóra már 1530-ban javításra szorult.⁸² Addig, amíg más adattal nem rendelkezünk, egy 1420-as, 1430-as évekbeli órajavítás önmagában még nem érv a gépóra több évtizedes, esetleg fél évszázados létezése mellett. Azzal a nézetével, miszerint „hazánkban a 15. században kb. egy tucatnyi helyen lehetett toronyóra”,⁸³ egyet tudok érteni, sőt, miután itt az előbbieken felsorolt, nyilvános órával rendelkező városok száma is eléri a tizenkettőt, a század végéig a toronyórák száma biztosan több volt ennél. Ilyen jellegű adatok remélhetőleg kerülnek még elő, szerencsés esetben olyan városokból is, melyek középkori órahasználatáról eddig nem volt tudomásunk.

A toronyórák egyre gyarapodó köre mellett legalább annyira fontos jelenség, hogy a 15. század végén és a 16. század elején, a királyi udvaron és a hozzá közel álló humanista körön kívül is megjelennek az első mobil órák. A bőségesnek nem mondható források ellenére szerencsések vagyunk, hogy az előbukkanó néhány adat viszont szinte a teljes hazai társadalmat lefedi, a bárói családból származó Hédervári Katalintól a vagyontalan somodi plébánosig. A Mohács előtti Magyarországon nem volt természetes az óra birtoklása, főleg pedig a használata, de ezek szerint nem számított ismeretlen jelenségnek sem.

*

⁸² Quellen zur Geschichte der Stadt Kronstadt i. m. II. 181.

⁸³ Takács J. P. i. m. 353.

Megállapításunkat igazolja az a tény is, hogy az e korban Magyarországon felbukkanó órák legtöbbször az ipar hazai képviselői. A Sziléziából érkezett János mester – akit egy besztercebányai adatból ismerünk – kivételével a többi órásnál nem említik a források, hogy külföldről érkezett volna. Véleményem szerint előfordult, hogy az óraállítást elhatározó városi magsztrátus a város első órasmesterét még külföldről hívta (a 15. század második felében már inkább valamelyik órával bíró hazai városunkból), az elkészített óra karbantartása ellenben már helybeli mester feladata volt. Azokban a városokban, ahol az órahasználatnak már a 15. század elejétől kezdve folyamatos írásos nyoma van, tanúi lehetünk az órát karbantartó mesterek generációnkénti váltásának is: Pozsonyban 1410-ben Péter, 1434-ben Miklós, 1487-ben János órasmestert említ a számadáskönyv,⁸⁴ Bártfán 1420-ban Mihály kap pénzt az órára, 1427–1432-ben Tamás az órás.⁸⁵ Kassán 1461-ben kapott polgárjogot egy bizonyos Achtsenmicht Miklós *horolegiator*, és valószínűleg Kassán működött az az Antal nevű lakatos is, aki a somodi plébános óráját megkapta.⁸⁶ Sopronban, Brassóban a városban dolgozó lakatosmester feladata a karbantartás, de az olajozáshoz különösebb szakértelem sem kell, azt 1504-ben Sopronban András, az órakikiáltó éjjeliőr végzi.⁸⁷ Brassóban egy későbbi, 1535. évi adat szerint György harangozó feladata volt, hogy mindkét – a városháza és a templom tornyán lévő – órát igazgassa.⁸⁸

Egyébként a karbantartási, kisebb javítási munkákat elvégző mester legtöbb esetben nem tudott új órát készíteni. Forrásaink alapján két órásról tudható mindössze, hogy ezt a magasabb szakmai szintet igénylő munkát is képes volt elvégezni: az 1470-ben említett kolozsvári Óragyártó Péter (*nomen est omen*), valamint a segesvári György mester, aki a brassói városháza óráját készítette.⁸⁹ Az ő működését hírül adó brassói városi számadások tartalmazzák az újonnan készülő városházi toronyóra felállításának valamennyi kiadását, ezért e páratlan forrást mindenképpen érdemes szemügyre vennünk. Az első bejegyzés e tárgyban 1527. május 31-én kelt, amikor az órához való vaslemezekre küldtek pénzt, pontosan 2 forintot

84 *Fejérpataky* L. i. m. 49. (1410), *Ortvay* T. i. m. II/4. 226. (1434, 1487).

85 *Fejérpataky* L. i. m. 188., 252., 301.

86 *Kemény* L. i. m. 68.; Antalra: *Békefi* R. i. m. A levelet ugyanis Kassa városának címezte Szepesi mezőváros hatósága.

87 Sopron: *Házi* J. i. m. II/3. 168. – János lakatos: uo. II/5. 137. – András éjjeliőrnek olajért, Brassó: *Quellen zur Geschichte der Stadt Kronstadt* i. m. II. 181.

88 *Quellen zur Geschichte der Stadt Kronstadt* i. m. II. 384.

89 *Quellen zur Geschichte der Stadt Kronstadt* i. m. II. 40.

Györgynek Segesvárra;⁹⁰ s az utolsó, a felállítással kapcsolatos bejegyzés 1528. december 22-én került a számadáskönyvb⁹¹ – vagyis a brassói városház órájának elkészítése, felszerelése másfél évet vett igénybe.

A munkában az órasmesteren kívül ács, asztalos, lakatos, a számlapot és környékét kipingáló festő, rézmetsző és több napszámos vett részt. Több alkalommal kellett fuvarosokat fizetni a faanyag, gerendák vagy éppen homok szállításáért. Kétnapi napszámot igényeltek csak az óra felállítása körüli munkálatok. Az óraserkezetet – amely súlyokkal működött – nagy fagerendákra helyezték el, az olajozást olívaolajjal végezték. Az óra ajtaját asztalos készítette, a számlapot egy festő és egy rézmetsző díszítette – a festéshez szükséges lenmagot, miniumot, olajat is a megrendelő vette meg. Az órához harang is tartozott, ennek a toronyba való felhúzásáért a munkát végző ács külön borrávalóban részesült.⁹² Az óra felszerelésére a városháza épületének átépítése, bővítése keretében került sor, ez magyarázza a munkálatok elhúzódását. A munkamenetet figyelve azonban óhatatlanul feltűnik: szinte semmit sem vásároltak meg előre, minden alapanyagot, építőanyagot közvetlenül a felhasználás előtt szereztek be – ez is oka lehetett a komótos munkavégzésnek. A munkálatok alatt a város salláriumot fizetett a Segesvárról érkezett órasmesternek, amely a megélhetési költségeit fedezte. Ő egyébként nemcsak a szerkezet elkészítését, felszerelését vállalta, hanem irányította az óra elhelyezésével, beüzemelésével kapcsolatos egyéb munkálatokat is. A felszerelt toronyóra karbantartását, kisebb javítási munkák elvégzését már a városban lakó lakatosmester is el tudta végezni, így 1528 decemberében György mester visszatérhetett Segesvárra, vagy a brassói jó minősítéssel más város felé vehette útját.

Habár itt elsősorban a gépóráról esett szó, nem feledkezhetünk meg a napórák készítőiről sem, hiszen az a munka is speciális ismereteket igényelt. Sajnos csak Kassán van tudomásunk a napóra készítőjének kilétéről: valószínűleg Hans Dorn műszerkészítő domonkos szerzetes tervezte a Szent Erzsébet-templom napóráját.⁹³ A többi középkori napóránk készítőjéről semmit sem tudunk – mint ahogy a napóráról is keveset.

A gépórákat készítő vagy csak karbantartó magyarországi órárok egyébként kis számuk miatt nem tudtak önálló céhet alkotni. Míg például

90 Quellen zur Geschichte der Stadt Kronstadt i. m. II. 40.

91 Quellen zur Geschichte der Stadt Kronstadt i. m. II. 82.

92 Quellen zur Geschichte der Stadt Kronstadt i. m. II. 70–77.

93 Magyar napóra-katalógus i. m. 47.

Franciaországban 1483-ban kapták az első céhszabályzatukat XI. Lajostól,⁹⁴ addig Magyarországon még a 17. században sem volt önálló órascéh: 1557-ben Kassán a lakatosok, sarkantyúsok, óragyártók és puskaművesek alkottak közös céhet,⁹⁵ Sárospatakon 1608-ban kelt az egyesített lakatos-, bádogos-, órás-, puskaműves-, asztalos- és fejművescéh levele.⁹⁶ A céhszabályzatok az órásipar nagyon lassú fejlődését mutatják. Patakon „óragyártó pedig tartozik csinálni az ő mesterségének megmutatására egy egész és fertályos órát, az ki az holdat is igazgatja” – olvashatjuk a céhlevélben. Eszerint még 1608-ban sem jelezték ezek az órák a percet, a fertály (negyed) volt a legkisebb időegység, aminek mérését fontosnak tartották. Még a 17. században sem voltak könnyebb helyzetben a toronyóra állítását elhatározó városok, mint ahol már két évszázaddal korábban vállalkoztak erre a presztízsnövelő beruházásra. Érdekes összevetni a brassói forrásokkal Kolozsvár városának az 1658. évben kelt panaszos levelét. A város a kassai óragyártó Jánosnál órát rendelt: „Ígératunk volt neki az óra megcsinálásától ötszáz forintot és útiköltségre nyolcz-nyolcz tallért, kötelezvéen ő arra magát, hogy ott fenn elkészíti és aláhozván, két avagy három hétre felrakja és jól helyben állatja, adtunk még eleiben itt neki másfél száz forintot, csak in rudere hozta ide az órát: és nem hogy ígéréte szerint két avagy három hétre felrakta volna, sőt három holnapoknál is tovább csinálta itt költségünkre és félben hagyván a munkát, egy legényt hagyott itt annak véghezvitelére, az is nem tudta megcsinálni.”⁹⁷

*

Vizsgálatunknak az eddigiekkel azonos jelentőségű, de annál sajnos jóval kevesebb forrást mozgósító részéhez érkeztünk. A napi idő mérésében ugyanis épp a mechanikus óra megjelenésének hatására jelentésváltozás következett be: az időt már nem az évszakonként változó hosszúságú kánoni órák szerint mérték, hanem az azóta is használt napi 24, azonos hosszúságú órával. Ezt az időszemléletben bekövetkezett gyökeres változást az írott forrásokban kell megragadnunk, máskülönben féloldalas marad az eddigiekben itt felvázolt kép. Mátyás király már említett csoda-napórája az átmenet terméke: az időt mind a 12 órás, mind a 24 órás időmérés

94 *P. Lacroix* i. m. 186.

95 *Kemény L.* i. m. 68.

96 A sárospataki lakatosok, bádogosok, óráskok, puskaművesek, asztalosok és fejművesek céhlevele 1608-ból. Közli Zoványi Jenő. *Történelmi Társ.* 1893. 374–375.

97 *Kemény Lajos*: Műtörténeti adatok Kassa múltjából. *Archeológiai Értesítő* 26. (1906) 58.

szerint mutatta. A külföldi mester készítette remekmű azonban magában még semmit sem jelez a hazai viszonyokról.

Sem az okleveles, sem az elbeszélő forrásokban nem találunk pontos időmegjelölést. Legtöbbször a leírt esemény napi dátumát sem tartalmazza a szöveg, nemhogy az óra megjelölését. „Ugyanebben az időben...”, „egy másik alkalommal...”, „ezekben a napokban” – olvashatjuk a krónikákban. Nem járunk jobban az oklevelekkel sem. Történészszemmel rendkívül érdekes oklevélnarrációkból válogatott össze egy kötetre valót Kristó Gyula.⁹⁸ A felsorolt hőstettek elkövetésének dátumát egy alkalommal sem tartották fontosnak feltüntetni. A nagybíróságokon, hiteleshelyeken kelt oklevelek már tartalmazzák az eljárás napját, a napszak vagy az óra megjelölésének igénye azonban fel sem merült. Csak a hazai okleveles gyakorlatban gyökértelen, társtalan közjegyzői oklevelekben fordul elő minden esetben a kiállítás órájának feltüntetése is.⁹⁹

A közjegyzők magyarországi tevékenysége – a fejlett nyugat-európai országok gyakorlatával szemben – mindössze az egyházi bírósági hatáskörbe tartozó ügyekre korlátozódott.¹⁰⁰ Emiatt az általuk kiállított oklevelek elenyésző töredékét teszik ki a hazai okleveles anyagnak, esetünkben azonban ez a pár száz oklevél elegendő ahhoz, hogy képet alkothassunk az időszakról magyarországi megváltozásáról. A közjegyzői oklevelekben az invokációt, segélykérést rögtön a keltezés követi: a kibocsátás éve, az *indictio* (a keltezést segítő, 15 éves ciklusban évente változó szám), a mindenkor pápa uralkodási éve, hónap, nap és a kibocsátás órára megjelölt pontos időpontja.¹⁰¹ Az órát a legtöbb esetben a kánoni órák szerint adták meg a közjegyzők. A keltezésben használt *prima (hora)* reggel 6 óra, a *tercia* 9, a *sexta* déli 12, a *nona* délután 3, a *vesperae* pedig este 6 óra körüli

98 Középkori históriák oklevelekben (1002–1410). A szövegeket válogatta, az előszót és a jegyzeteket írta Kristó Gyula. Szeged, 1992. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 1.)

99 Csukovits Enikő: A középkori írástudók „munkaideje”. Levéltári Közlemények 63. (1992) 12.; Uő: Közjegyzők a középkori Magyarországon. In: 700 éves a közjegyzőség Magyarországon. A 2008. november 27-i jubileumi konferencián elhangzott előadások szerkesztett változata. Szerk. dr. Rokolya Gábor. Budapest, 2008. 70.

100 Az 1458. évi IX. tc. az egyházi bírók hatáskörét így sorolja fel: hitbér, jegyajándék, leánynegyed, tized, egyházi személyek és nők megverése és megsebzése, végrendelet, házasság, hitszegés. Lásd Bónis György: Az egyházi és világi jog határai a középkorban. In: Eszmetörténeti tanulmányok a magyar középkorról. Szerk. Székely György. Budapest, 1984. 235–241.

101 Pl. „In nomine Domini amen. Sub anno nativitatis eiusdem 1428, indictione tercia, die vero decima Decembris, hora terciarum vel quasi...” – Jakó Zsigmond – Radu Manolescu: A latin írás története. Budapest, 1987. 18. sz. melléklet.

időpontot jelölt, az eltérés attól függött, hogy éppen nyár vagy tél volt.¹⁰² Emellett jelent meg a 15. század második felétől az új, az időt már nem az imaórákkal jelölő időmérés. Első két példánk az 1456. évből származik, amikor a pécsi egyházmegyei Etei Ferenc közjegyző január 16-án Létán (veszprémi egyházmegye), a plébános házában a nap nyolcadik órájában vagy a körül (*hora octava diei vel quasi*),¹⁰³ március 11-én Marcali mezővárosban szintén a plébános házában, 12-kor (*hora duodecima vel quasi*)¹⁰⁴ keltezte oklevelét. Zavarba ejtőek ezek az adatok: a kánoni órák szerint a nap 12. órája a vecsernye idejének felel meg, de akkor miért nem így írta a közjegyző? Ugyancsak a kánoni órák szerint a köztes időt nem szokták jelölni, hiszen épp ennek áthidalására szolgál a „*vel quasi*” vagy „*circa*” kitétel. Etei Ferenc nem áll egyedül keltezésével, 1476-ban Tikosi Lőrinc veszprémi egyházmegyei közjegyző a szakácsi kolostorban „*hora undecima diei vel quasi*”¹⁰⁵ fogott az oklevélíráshoz, az erdélyi egyházmegyei Ruppis-i János pedig 1479-ben „*hora decima vel citra*”¹⁰⁶ kezdte munkáját. Bizton feltehetjük, hogy ezek az időpontok már nem a 12 kánoni, hanem a 24 azonos hosszúságú (60 percből álló) óra szerint kerültek az oklevelek dátumába. Ezt valószínűsíti az a tény, hogy míg az imaórákat általában genitivusos szerkezettel szokták jelölni a közjegyzők (*hora vesperorum*, *hora terciarum*, *hora sextarum*), ezekben az itt említett oklevelekben a genitivus quantitativus ablativus temporis váltja fel: *hora decima*, *hora undecima* stb.

Az persze kérdéses, hogy ezeknél a dátumoknál a nap mondjuk tizedik órája mit is takar, vagyis pontosabban, hogy mikor kezdődött számukra a nap: éjfélkor vagy napkeltekor. Amennyiben már az új számítás szerint éjfélkor fordult egyik nap a másikba, ezek az órák azonosak a napjainkban is mért időpontokkal, ha ellenben még a hajnali *prima* számított az első órának, akkor egy hagyományos időmérés keveredett az újjal ezekben az oklevelekben. Magam inkább az első lehetőségre gondolok, és épp a későbbi közjegyzői oklevelek alapján. 1494-ben kelt az általam ismert legkorábbi olyan közjegyzői oklevél, amely minden kétséget kizáróan már az új időmérés szerint datálódott. Eperjesi Péter közjegyző a széplaki apátságban 1494. szeptember 25-én „*in ambitu Michaelis abbatis*” írta okleve-

102 Mályusz E. i. m. 60.

103 DL 15 022.

104 DL 15 038.

105 DL 17 765.

106 DL 13 819.

lét, mégpedig dél után 2 órakor, vagy a tájban (*hora secunda post meridiem vel quasi*).¹⁰⁷

Amennyiben abból a feltételezésből indulunk ki, hogy már az 1456. évi oklevelekben is a 24 óra szerinti időmérést alkalmazták, valószínűsíthetjük: a napi időt feltüntető közjegyzők is érezhették, időmegjelölésük nem kellőképpen pontos. Ennek a bizonytalanságnak a megszüntetésére tökéletesen alkalmas a délelőtt-délután megjelölés beiktatása. Az ily módon pontosított dátumú oklevelek egyébként az előbb említettekhez hasonlóan ablativusos szerkezettel jelölik a napi időt, míg a velük párhuzamosan továbbélő kánoni órákkal datált oklevelek továbbra is a genitivust részesítik előnyben. Az 1494-es oklevelet követő új napi időmegjelöléssel keltező közjegyzők már az ott elsőként alkalmazott módon datálták okleveleiket. 1504-ben a külföldről ideszármazott Tamás a zágráb-gréchegyi városházán „*hora quasi septima ante meridiem*”,¹⁰⁸ 1508-ban Foris Benedek a szécsi plébános házában „*hora fere septima ante meridiem*”,¹⁰⁹ ugyanő tíz évvel később, 1518-ban a hasonlóképpen egri egyházmegyei Vinnán, ugyancsak a plébános lakóházában „*hora fere secunda post meridiem*”¹¹⁰ kezdett munkába.

A 16. században már a közjegyzők egyre szélesebb köre jelölte így a napi időt. Az 1524. évből már négy közjegyzőtől maradt fenn ilyen keltezéssel ellátott oklevél: a váradi egyházmegyei Érsemjéni Simontól,¹¹¹ a veszprémi egyházmegyei Végedi Ferenctől,¹¹² a szintén veszprémi egyházmegyei Ötvösi Barnabástól¹¹³ és az esztergomi egyházmegyei Nagysarlói Baláztól.¹¹⁴ Valamennyi oklevél vidéki plébánián íródott.

Adataink alapján több megállapítást is tehetünk, de ezek közül minden bizonnyal a legfontosabb: aki a napi időt így jelöli, annak gondolkodásmódját már meghatározza az órával való viszonya. Hiszen ha azt írjuk, délután 2 óra vagy délelőtt 10 – az egyben azt is jelenti: tisztában vagyunk azzal, van este 10 és éjjel 2 óra is. A gépóra használata előtt ez még nem volt evidens. Hozzá kell tennem: ezek a közjegyzők okleveleik dátumát nem minden esetben órára pillantva állapították meg. Az itt felsorolt okle-

107 DL 46 278.

108 DL 34 572.

109 DL 86 058.

110 DL 86 089.

111 DL 23 906.

112 DL 24 042.

113 DL 23 989.

114 DL 47 557.

velek jó része vidéki plébániákon kelt, s habár ismerünk olyan példákat – a sopronit és a somodit –, hogy a plébánosnak ekkor már volt saját órája, és valószínűleg volt olyan közjegyző is, aki mobil gépórával rendelkezett, az esetek többségében az időpontok hozzávetőlegesek lehetnek. Véleményem szerint azonban lényegtelen, hogy óráról leolvasva vagy becslés alapján kelteztek. Ha karóra nélkül indulunk el otthonról, hozzávetőleges biztonsággal meg tudjuk állapítani a pontos időt: percekre tévedhetünk, de órát alig. A legfontosabb a fejekben bekövetkezett változás volt, aminek következtében ezek a közjegyzők már – akár volt lehetőségük a pontos időt óráról megállapítani, akár nem – a modern kor időképe szerint gondolkodtak. Az a tény, hogy ezek az adatok más és más közjegyzőktől az ország különböző pontjairól maradtak fenn, az új időkép viszonylagos elterjedtségét igazolja. Foris Benedek példája pedig azt mutatja, hogy ha valaki ismeri az új időmérést, már nem alkalmazza a régit.

A változás természetesen nem egyik napról a másikra történt: a két-féle időmegjelölés több évtizeden át létezett egymás mellett, és a modern időmérés egészen a középkor végéig nem tudott egyeduralomra szert tenni. Még a 16. században is találunk kánoni órák szerint datált oklevelet, olyat is, amelyet nem a „világ végén” írtak. 1524 novemberében például Budán, „*in domo pretorii civitatis*” állította ki oklevelét Petőc János veszpéri egyházmegyei közjegyző, „*hora terciarum vel quasi*”.¹¹⁵ Azt sem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy a közjegyzők – akiknek írásos tevékenységéhez császári vagy pápai felhatalmazás kellett – az átlag hazai írástudónál szélesebb műveltséggel rendelkeztek. Az ő időképüket, annak megváltozását semmiképpen nem lehet mechanikusan kivetíteni a hazai társadalom egészére. Ellenpéldaként álljon itt Péterfalvi Nagy Albert ugoicsai alispán esete. 1514-ben a királyi személyes jelenlét bírósága az alispán ellen felhozott több vádban elrendelte a bizonyítási eljárást. A kivizsgálandó kérdések közül természetesen az volt a legfontosabb, nemes vagy *ignobilis*-e Nagy Albert, esetünkben azonban a második kérdés az érdekesebb: igaz-e, hogy az alispán és a jegyző a megyei széken kelt ítéletlevelet tilos órában és nem a megszokott időben pecsételte meg? A tanúvallomások során beigazolódtott, hogy az oklevelet nappal, a szokásos időben, az esti harangszó táján pecsételték meg. Ugyan egy alkalommal megtörtént, hogy gyertyafény mellett pecsételtek, de ez nem este, hanem nappal történt, amikor köd támadt, ami sötétséget okozott – a nótárius pedig, ré-

115 DL 24 005.

szeg lévén, nem látott olvasni.¹¹⁶ Szó esett itt gyertyavilágról és esti harangszóról, sötétedésről vagy ködről – az biztos, hogy 1514-ben Ugocsa megye hatóságánál nem ismerték és nem használták az órát, de az is bizonyos, hogy ebbéli elmaradottságukkal nem álltak egyedül a középkor végi Magyarországon.

Példák és ellenpéldák sorakoznak itt egymással szemben, adatok korszerű időképről és a hagyományos változatlan továbbéléséről, viszonylag korán épített toronyórákról és olyan városokról, ahol a középkor végéig nem állítottak órát. Az igazság épp ez a kettősség lehetett. Egy évszázadokig elhúzódó, hosszú folyamattal állunk szemben, amelynek keretében az első hazai órák már a 14. század végén megjelentek, de meglétük még a 16. század végén sem számított mindenütt természetesnek.¹¹⁷ Azt azonban nyugodtan leszögezhetjük: a középkori Magyarországon előbb és szélesebb körben használták az órákat, mint azt eddigi ismereteink alapján vélhettük.

116 *Gábor Gyula*: Péterfalvi Nagy Albert ugocsai alispán nemessége. Turul, 1918–21. 11–20.

117 A hódoltság korában kedvelt portai ajándéknak számított az óra, a naplóíró Dernschwam saját órája is e szokás áldozatául esett (*H. Dernschwam* i. m. 176.); 1542-ben pedig a brassói tanács Péter moldvai vajdának küldött ajándékba egy órát, amely 73 forintba került – ez talán a legkorábbi adat óráról mint diplomáciai ajándékról (*Gyárfás Tihamér*: A brassai ötvösség története. Brassó, 1912. 200.). A későbbi évszázadok magyarországi órahasználatára lásd *Tóth István György*: Harangkongás és óraketyegés – a parasztok és kisenemesek időfoglalma a 17–18. században. In: Óra, szablya, nyoszolya. Életmód és anyagi kultúra Magyarországon a 17–18. században. Szerk. Zimányi Vera. Budapest, 1993. A tanulmány kötetünkben is olvasható.

HARANGKONGÁS ÉS ÓRAKETYEGÉS

A parasztok és kisnemesek időfogalma a 17–18. században*

A 17–18. századi emberek életmódja sokban különbözött kortársainkétól. Az öltözködés eltérései szembetűnőek, a lakóházak különbsége nem kevésbé. Vannak azonban kevésbé szembeötlő, nehezebben feltárható különbségek is, így például akkoriban másként érzékelték az idő múlását, akár emberöltőkről, akár negyedórákról volt szó. Ez a rövid tanulmány a 17–18. századi parasztok és a vagyontalan kisnemesek, az általában paraszti szinten élő armálisták időfogalmát vizsgálja a bírósági jegyzőkönyvek, tanúvallomások alapján – hogyan határozták meg a tanúk és vádlottak saját szavaikkal azt, hogy mikor történt valami, mennyi idő telt el azóta? Háromféle időtartamot is megvizsgálhatunk: 1. az évek, évtizedek múlását, 2. egy éven belül a napok, hónapok meghatározását, és 3. egy napon belül az órákét.

*

A mai ember legfontosabb személyi adata születési dátuma. Ezt anyakönyvek őrzik, ám mindenki fejben tartja, hiszen nap mint nap szükség van rá – így azután mindenki pontosan tudja, mikor született és hány éves. Egy szóbeliségben élő társadalomban azonban, mint amilyen a 17–18. századi parasztok és kisnemesek világa volt, nem írásos dokumentumok, hanem csak a halandó tanúk pontatlan emlékezete tagolta az időt. Az emberek saját életkorukkal is csak igen hozzávetőlegesen voltak tisztában, a tanúvallomásokban szinte mindig azt írták: körülbelül ennyi vagy annyi éves az illető.

Hány éves kortól számított valaki öregnek? Ezt pontosan nem tudjuk meghatározni, de bizonyos, hogy jóval hamarabb tekintettek valakit öregembernek, mint ma. 1779-ben a vasi Felsőpátyon lakó 67 éves Kolmér Fe-

* A tanulmány eredeti megjelenése: In: Óra, szablya, nyoszolya. Életmód és anyagi kultúra Magyarországon a 17–18. században. Szerk. Zimányi Vera. Budapest, 1993. 115–132.

renc már mentegetőzve kezdte vallomását: tud válaszolni a kérdésre, mondta, „ámbar öregségére nézvést az emberek között ritkán fordul meg”.¹ Alacsony volt az átlagéletkor, aki megérte a hetven esztendőt vagy annál is többet, az már vénséges vén embernek érezte magát. A 17–18. századi perekben gyakran találkozunk magukat 100–110 évesnek mondó emberekkel. A vasi Ság iskolamestere „igen öreg ember volt – emlékezett vissza egy tanú 1747-ben – és amint magától hallotta, száztíz esztendős ember volt”.² Egy terestyénfai agilis 1746-ban hatvan évvel korábbi csatákról beszélt, és 104 esztendősnek állította magát.³ 1718-ban Salamon Mihály nemesember 110 évet diktált be az írnoknak, ezt azután 108-ra mérsékelte, nyilván úgy gondolta: pontosabbnak, hitelesebbnek tűnik, ha nem kerek a szám.⁴ Egy alsópáhoki paraszt magát ugyan mindössze 80 esztendősnek vallotta, apjáról azonban azt állította, hogy 130 évet élt meg, valószínűleg pontosan azért, hogy az állítólag apjától hallott és más adatok fényében hamisnak tűnő vallomás igaz színezetet kapjon.⁵

A magas évszámok joggal keltik fel gyanúnkát. Osvált Miklós pásztor a vasi Hollós és Hídvég határperében a 18. század elején kétszer is vallomást tett: 1724-ben 60, 1745-ben 90 esztendősnek mondta magát, azaz huszonegy év alatt harmincat öregedett, ami az anyakönyv előtti világban természetes lehetett.⁶

1 Vas Megyei Levéltár (továbbiakban: VaML) Tiszti perek, Fasc. 7. No. 10. A: 1779. Vö. *Philippe Ariès*: Gyermek, család, halál. Budapest, 1987. 9–12. Az időfogalom fejlődésére lásd *Norbert Elias*: Az időről. In: *Időben élni*. Szerk. Gellériné Lázár Márta. Budapest, 1990. 15–47.; *Pierre Bourdieu*: Gazdasági gyakorlat és idő. Uo. 48–59.; *Emmanuel Le Roy Ladurie*: Montailhou, village occitan. Paris, 1982. 420–426.; *Jacques Le Goff*: Au Moyen Âge: Temps de l'Eglise et temps du marchand. Annales ESC 15. (1960) 417–433.; Uő: La civilisation de l'Occident médiéval. Paris, 1982. 151–156.; *A. J. Gurevics*: Időképzetek a középkori Európában. In: *Történelem és filozófia*. Szerk. Huszár Tibor. Budapest, 1974. 31–84.; *Arno Borst*: Computus. Zeit und Zahl im Mittelalter. Deutsches Archiv für Erforschung des Mittelalters. Köln–Wien (1988) 44. Heft 1. 1–82., további irodalommal a harangról: 19–20., az óráról: 57–60., a kalendáriumról: 63. skk.

2 Magyar Országos Levéltár (továbbiakban: MOL) Filmtár (Ft.) B 1373. Veszprém m. lt. Acta nobilitaria. Fasc. R. I. No. 16. Rusa cs. Fol. 8. 1747. ápr. 4.

3 VaML Tiszti perek, Fasc. 1. No. 11.

4 MOL Ft. B 1391. Fasc. 6. Fol. 51. Zala vm. lt. Investigatio nob.

5 MOL Ft. B 1390. Vol. 4. Tik cs. Zala vm. lt. Investigatio nob. 1736.

6 MOL P 1313. Batthyány cs. lt. Maj. Lad. 6. No. 6 B. Metalia inter Hídvég et Hollós; No. 31. Metalia inter Molnaszecsőd et Pusztarádóc. Györffy István egy 1760-ban „106 éves korában” eltemetett vallomástevőről mutatta ki, hogy 1773-ban még csak 63 évesnek vallotta magát, és így legfeljebb 90 évesen halt meg. *Györffy István*: Nagykunsági krónika. Budapest, 1941. 80., 174.

1741-ben tanúskodott Kulcsár Mihály, aki a zalai Csesztregen az Esterházyak árendás jobbágya volt. Ha vallomásának hihetünk, három nap alatt tíz évet fiatalodott: míg január 7-én, pénteken még 80 évesnek mondta magát, hétfőn, január 10-én már csak 70 éves volt. Ez utóbbi szám közelíthette meg jobban a valóságot, mert Kulcsár ugyanabban az évben karácsonykor is ennyinek mondotta magát.⁷ A „rekordot” e tekintetben alighanem egy veszprémi nemes tartja, Vörös Gergely, aki ugyan mindössze egy évet öregedett, de ezt alig egy-két óra alatt. 1742. február 24-én, egy szombati napon, két, valaha egymással szomszédos család ügyében hallgattak meg tanúkat Veszprém megye esküdtjei, és Vörös uram egymás után kétszer is elmondta, hogy mit tud ugyanarról a királyi adománylevélről. Egyik vallomásában 64, a másikban már 65 évesnek mondta magát.⁸ Soóváry István miskolci nemes 1767-ben Toma mezővárosban tett vallomást. Azt mondta, 86 éves, másnap (!) azonban kijelentette: mindenben fenntartja vallomását, kivéve, hogy 86 helyett 94 éves. Feltehetően úgy gondolta, nem ad elég tekintélyt az a 86 esztendő.⁹

A gyors öregedést sarkallta, hogy ebben a társadalomban, amely nemcsak a parasztok, de még az armalista kisnemesek szintjén is jórészt szóbeliségben élt, minél öregebb volt valaki, annál nagyobb tekintélye lehetett; az emberek tehát – szöges ellentétben a 20. század szokásaival – nem fiatalították, hanem éppenséggel öregítették magukat. Ez alól csak az aszszonyok jelentettek néha kivételt, köztük akadt, aki hiúságból az először bemondott életkorát fiatalabbra javíttatta. A felsőkésmárki Nagy István-né nem tudta eldönteni, hogy 36 vagy 46 esztendőt valljon-e be, és nem könnyen árulta el valódi életkorát Trencsinyi Ilona olaszliszka „nemes szűz” sem. Az írnok nem győzte átírni az éveket: 31-ről 33-ra, majd végül 40-re javította éveinek számát a jegyzőkönyvben.¹⁰

A férfi tanúk azonban azon igyekeztek, hogy vallomásuknak minél nagyobb hitelt adjanak, és így – legalábbis saját szavaik szerint – bibliai életkorokat éltek meg.

A tanúk azonban korántsem véletlenül diktáltak be hol ilyen, hol olyan életkort: akkor vallották magukat öregebbnek, ha valamilyen régeb-

7 MOL Ft. B 1392. Fasc. 7. No. 2. Zala vm. lt. Investigatio nob. Fol. 43., 46.

8 MOL Ft. B 1365. Veszprém m. lt. Fasc. B.IV. No. 43. és B 1369. K. I. No. 6. 1742. febr. 24.

9 Štatny Oblastny Archiv (továbbiakban: ŠOBA) Košice, Torna, Šlachtické pisomnosti 209. krabic No. 214. C. Rod Oláh, 1767. ápr. 6.

10 ŠOBA, Košice, Abaúj, Šlachtické pisomnosti 405. krabic. Rod Árvay-Lengyen, Fasc. 11. No. 22. 1742. máj. 11.; 413. krabic, c. 448. Fasc. V. No. 27, 1766., Abaúj. Trestné spisy, Inquisitiones criminales, Fasc. II. No. 22. 1746. márc. 1.

bi tényt kellett megerősíteniük. A három nap alatt tíz évet fiatalodó Kulcsár Mihály csesztregi jobbágy 70 évesen a jelenről, a família akkori jogállásáról beszélt, míg 80 évesnek akkor mondotta magát, amikor a régi időkről, az ő életét megelőző eseményekről vallott a szóbeli hagyomány alapján: amikor még páasztorgyerek volt, azaz igencsak régen, édesapjától, aki magas kort ért meg, és „nálok lakozó zsellér, igen öreg embertől” hallotta, miként tilalmazták valaha egy malom foglалását egy nemesi família tagjai.¹¹ Az Abaúj vármegyei Kupán lakó Kupai László 1745-ben 78 évesnek, három évvel korábban viszont 88 esztendősnak mondotta magát, azaz három év alatt tíz évet fiatalodott. Nem találomra mondott azonban jóval magasabb életkort 1742-ben: ekkor sokkal régebbi dolgokról, egy nemesember nagyapjáról kellett beszélnie.¹²

A paraszti-kisnemesi időfogalomban a régi események általában nem kötődtek konkrét évszámokhoz, vagyis a legtöbbször nem azt mondták a tanúk, hogy valami például 1688-ban történt, hanem valamilyen hadiesemény, járvány stb. alapján határozták meg az időpontot: „még a kuruc időben”, „Kanizsa visszafoglalásakor”, „tatárjárás előtt” (ez a Nyugat-Dunántúlon az 1664. évi háborúra utalt), vagy még régen, „a pestis előtt” történt – így emlékeztek vissza a parasztok és az armálista nemesek egyaránt. Mivel azonban ezek az események a tudatukban nem kapcsolódtak konkrét évszámokhoz, így a tanúk azt sem tudták megmondani, hogy hány évesnek kellett lenniük ahhoz, hogy hitelt érdemlően tehessenek vallomást valamely régen történt eseményről. A matuzsálemi életkorok tehát a túlbiztosítást szolgálták, hiszen akik évszázados kort megéltek, azok biztosan emlékezhetek a kérdéses eseményre. 1737-ben egy bódvai nemes, Berei János, aki 100 éves életkorát 110-re javíttatta, jól emlékezett arra, hogy a „régı időben, még csak circiter [kb.] tíz esztendőś lévén, midőn egykor a lengyel kicsapott” és Beregszász városában a templomban „sokat megölt”, akkor vágta le a szóban forgó nemest is. Ez a lengyel támadás II. Rákóczi György lengyelországi hadjárata idején, 1657 júniusában, azaz pontosan 80 évvel a tanúvallomás előtt történt, és így a tanú – ha legalább 90 éves volt – valóban emlékezhett erre a szörnyű napra, átélhette azt 10 éves kisfiúként. Azt azonban, hogy ez az oly távoli tragédia mikor történt, melyik évben, már nem tudta, és úgy gondolta, van annak

11 MOL Ft. B 1392. Zala vm. lt. Fasc. 7. No. 2. Invest. nob. Fol. 43., 46.

12 ŠOBA, Košice, Abaúj, Šlactické pisomnosti, 417. krabic, c. 816. Fasc. IX. No. 56. Rod Farkas, 1742. jan. 2., 416. krabic, c. 737. Fasc. IX. No. 13. 1745. dec. 20. Rod Bodolai, vő. 417. krabic, c. 886. Rod Rác, 1743. márc. 20.

már száz éve is – ezért is kellett neki 110 évesnek lennie, ha a mészárlás napján már 10 éves gyermek volt.¹³

Mivel az egyes hadieseményeket, járványokat nem tudták pontos évszámokhoz kötni, így a tanúk néha olyan dolgokra is „emlékeztek”, amit bediktált koruk alapján aligha éltek meg. A Torna megyei Péntek János nemes 1794-ben elmondta, hogy „Péro támadásakor, jól emlékezik, hogy az atyjának panaszolkodott Czélia Mátyás, hogy fél attul, netalán katonát

Az ember életének állomásai. Fametszet a 15. századból

kénteleníttessen adni”, ezért eltitkolta nemességét. A magát 63 esztendősenk mondó nemes a Péro-felkeléskor alig 4 éves volt, és így kevésbé hihető, hogy a fenti párbeszédre emlékezhetett volna. Vagy öregebb volt tehát be-

13 ŠOBA, Košice, Sudné pisomnosti, Inquisitiones Fasc. I. No. 84. 1737. szept. 18. *Benda Kálmán* (szerk.): Magyarország történeti kronológiája. II. Budapest, 1982. 476.

diktált koránál, vagy pedig, ami sokkal valószínűbb, elmondásból ismert dolgokra emlékezett.¹⁴

1765-ben tartottak vizsgálatot a vasi Rábadoroszlón élő Mazaliak nemessége felől. A 71 éves szecsődterestyénfai nemes, Könczöl János csak az öregektől hallotta, hogy a nemességét kereső két Mazali-fiú nagyapja „az török háborúban Kanizsa alatt veszett el”. A magát 89 évesnek valló körmendi Németh György viszont erről nem hallomásból, hanem saját tapasztalatából tudott, legalábbis erről próbálta meggyőzni a vármegyei bizottságot. Azt állította, hogy az öreg Mazali Istvánt jól ismerte, mert együtt katonáskodott vele Kanizsa ostromakor. Kanizsa azonban 75 évvel korábban, 1690-ben került a keresztény csapatok kezére, hiába diktált be tehát majd kilenc évtizednyi életkort Németh György, a vidék sorsát meghatározó vár felszabadításában katonaként nem lehetett része.¹⁵

A legmagasabb életkort, amelyet a 18. században valaki saját magáról (tehát nem egy már rég meghalt rokonról) állított, Gömör vármegyében találtuk. 1776-ban itt vallatták a lipthói Szentpéterre való Jávortsik Jánost, egy koldusként csatangoló obsitos katonát, aki azzal dicsekedett, hogy Jánosik, a híres rabló sok elásott kincséről tud. Jánosikot magát azonban – folytatta – nem ismerte személyesen, „hanem csak láttam, mikor függött”. 1713-ban, azaz 63 évvel korábban akasztották fel a híres rablót Liptószentmiklóson, ezt azonban a gyanúsított konkrét évszámmal nem tudta, csak azt, hogy ez nagyon régen történt. Így aztán, hogy szavainak hitelt adjon, a következő kérdésre, hogy ti. hány esztendő, nem habozott azt felelni: „Jövő Szent János napján 130 esztendő leszek.” A tanú, aki mielőtt katonának állt volna, pásztorkodott, persze nem tudta a pontos életkorát, azt aligha jegyezte fel, hiszen, mint elmondta, se írni, se olvasni nem tud, ezért a hegyekben elrejtett kincsekről szóló levelet is másokkal olvastatta el.¹⁶

1754-ben Szombathelyen tett tanúvallomást Kelemen Pál nemesember. 69 esztendősnak állította magát, és nagy lendülettel mondta tollba, hogyan hadakozott Nagyvázsonynál és másutt is a török ellen. Az írnoknak feltűnhetett, hogy a buzgó hadfi ezek szerint még csak apró gyermek volt a dunántúli harcok idején, hiszen a karlócai békekötéskor, 1699-ben is csak 14 esztendő lehetett, mire Kelemen Pál habozás nélkül átjávítottat-

14 ŠOBA, Košice, Torna, Šlachtické pisomnosti, krabic 211. c. 315. No. 3. Rod Czélia 1794. máj. 28.

15 VaML Nemesi perek, Fasc. I. No. 4. „E.”. 1765.

16 ŠOBA, Banská Bystrica, Gömör, Proc. magistr. Fasc. XI. 678. krabic, No. 481–482. 1776. jún. 11. Encyklopédia Slovenska II. Bratislava, 1978. 479.

ta az életkorát 69-ről 96-ra.¹⁷ A majd három évtizedes ugrás is jelzi, hogy egy bizonyos határon, mintegy 70 éven túl már minden szám csak a „nagyön öreg” szinonimája.

*

Nemcsak a régmúlt kontúrjai voltak elmosódottabbak, de az éppen adott esztendőn belül is bizonytalanabbul határozták meg az időt a 17–18., mint a 20. században. Egy olyan világban, ahol nem volt napilap, reggel nem szólt a rádió, és persze a karórák sem jelezték a dátumot, igen sokan nem is tudták, hogy aznap hányadika van. Erre utal, hogy a 17. században nagyon sok levélen, de még kevésbé ünnepélyes okleveleken is, amelyeket kismemesek, falusi iskolamesterek írtak, csak az évszám szerepelt, például „Anno 1662”, vagy csak az évszám és mellette a hét napja: „Költ Kapor-nakon, ma pénteken, 1646.”¹⁸ Nem véletlenül nem írták ki a napot: nem tudták, hogy mit írjanak. A 16. században még a középkori gyakorlathoz hasonlóan a legközelebbi egyházi ünnep, például valamely szent ünnepe alapján, meglehetősen bonyolultan tüntették fel a dátumokat (például Keresztelő Szent János fejevételének ünnepe utáni első kedden). A 17. századra már a hónap és a nap szerinti dátumozás vált általánossá. Azonban ez is gondot jelentett. Így írhatta Sutak Mihály, Batthyány Ferenc szervitora, levele aljára: „Ex M[uraj] Zombat, ma vasárnap, feria quinta 1622”, holott a feria quinta a csütörtök latin neve.

Akik csak napot írtak, és levelüket a címzett egy-két napon belül megkapta, azok esetében feltehető, hogy feleslegesnek ítélték a teljes dátumot kiírni, mint például Horváth Bálint tiszttartó, aki a dátumban mindig csak a hét napját írta ki, hiszen a futár Körmendről, Rohoncra néhány óra alatt Németújvárra vitte Batthyány Ferenchez a levelet. Akik azonban az évszámot mégis kiírták a hét napja mellé, azok elárulták, hogy az évszámmal és a nappal tisztában vannak, de hogy hányadika van, annak már utána kellene nézniük. Vas vármegye egyik esküdtje ezért így adott ki egy oklevelet: kelt Szentivánfán, „anno 1655, húsvét tájban”. Az oklevélre két-

17 VaML IV/5. Inquisitio nob. Fasc. 3. No. 5.

18 Rába Helytörténeti Múzeum, Körmend, Történeti dokumentáció 333. sz. Sepsi Pál kapor-naki kapitány levele Keglevics Péter vicegenerálisnak. Vö. uo. 332., 334., 335., 306., 208. sz. Szarvaskendi Sibrik Pál levele: „Datum Egerzagh, ma szerdán Anno 1637.” Hasonló példák: uo. 468., 477. sz. és MOL P 701. Vidos cs. lt. 1. cs. 1633., 1662., VaML Vajda cs. lt. 1612., Szelestei cs. lt. 1662., 1683., 1644., 1648. stb.

szer is kiírta a dátumot, de mind az elején, mind a végén ennyit írt csupán.¹⁹

Ivánics Imre saját kezűleg írta levelét, nem lehetett tehát tudatlan. Kérte, hogy küldjék utána holmiját Győrbe, köztük „az könyveim is”, de a dátumot mégis így adta meg: Datum Jaurini, 1684. die ignoto – Kelt Győrben, 1684. ismeretlen napon. Ivánics nem szórakozottságból nem tudta, hogy milyen nap van, hanem mert ebben a korban ezt általában nem tudták az emberek. Egy magánlevél céljára pedig feleslegesnek tartotta, hogy utánanézzon ennek a kalendáriumban.²⁰

A kalendárium forgatását csak akkor örökítették meg, ha az valamilyen bűneset kapcsán (általában a terhesség hónapjainak kiszámításakor) fontossá vált. 1776-ban Füles Ilona 16 éves hódmezővásárhelyi hajadon azt vallotta, hogy nem tudja, mikor volt együtt a kérdéses takácslegénnyel, de az egyik városi esküdt „a calendáriumból nézte, onnan tudom mondani, hogy Szent György nap előtt két héttel estem teherbe”. A hatalmas alföldi mezőváros esküdtjének műveltsége persze nem jellemző a falusi parasztokra.²¹

Nincs konkrét adatunk arra, hogy eljutott-e a kalendárium a 17–18. századi falvak parasztjaihoz. Tudjuk viszont, hogy ezeket árulták a városokon, erre utal a körmendi tisztartó, Mihályfai Mihály levele 1689 decemberéből: „Soproni compactor [könyvkötő] tegnap itt az városon lévén, ajándéku adott Nagyságodnak a jövő 1690. esztendőre való két kalendáriumot” – írta földesurának, Batthyány Ádámnak.²² A könyvkötő a többi példányt nyilván a városon adta el. A 17. század elején a Batthyányak pártfogását élvező másik nyomdászról, Matthaues Bernhardiról azt írta Beythe Imre németújvári református lelkész, hogy nem nyomtat, mert „mastan calendariumokat vit ki árulni”.²³ Azt persze, hogy kik vásárolták meg ezeket a kalendáriumokat, nem jegyezték fel.

19 VaML Szelestei cs. lt. XIII/35. 2. cs. 1655. Vö. *Istványi Géza*: A magyarnyelvű írásbeliség kialakulása. Budapest, 1934. Horváth Bálint levelei: Rába Helytörténeti Múzeum, Körmend, Történeti Dokumentáció, 483–494. sz.

20 MOL P 701. Vidos cs. lt. 1684.

21 Csongrád megyei Levéltár Szentesi Fiókleveltára, IV. A. 53. a. 36. cs. Károlyi cs. lt. Úriszék, 1776. febr. 5.

22 MOL P 1314. Batthyány család lt. Missiles 31164. sz.

23 Uo. 5589. sz. *Karl Semmelweis*: Der Buchdruck auf dem Gebiete des Burgenlandes bis zu Beginn des 19. Jahrhunderts (1582–1823). Eisenstadt, 1972. 18. skk.; *István György Tóth*: Schichten der Gesellschaft – Schichten der Kultur. Alphabetentum und Bücherkultur in südburgenländischen Raum im 16. und 17. Jahrhundert. In:

Nem utal a kalendárium forgatására az sem, ahogy a 18. századi parasztok vallomásaikban meghatározták az időpontokat. Általában nem a hónapok ma is használatos latin (február) vagy korabeli magyar (Böjtelő hava) nevét, a hónap adott napját említették, hanem az időt vagy az egyházi ünnepek szerint (ahogy ezt papjuktól hallhatták a templomban), vagy a mezőgazdasági munkák szerint adták meg.

A tanúk szavait a törvényszéki írnokok jegyezték le. A vallomások közül azonban sok piszkozatban és tisztázatban egyaránt fennmaradt, és ennek alapján megállapíthatjuk, hogy a vallomások általában híven tükrözik a parasztok szavait. Az írnokok a tanúk által használt kifejezést sokszor értelmezték, például „áldozó csütörtök után való vasárnap, azaz 5^a Mai”, ezt természetesen nem tekinthetjük a jobbágyok hiteles megnyilatkozásának. A vallomások elején gyakran található igen pontos időpont-megjelölés sem a parasztok gondolatvilágát tükrözi, ez egyszerűen a feltett kérdés megismétlése, a tanúk sokszor így is kezdték mondandójukat: „a deutrális üdőben”, azaz „a kérdésben feltett üdőben” történt az eset.

Sopron és Zala megyében a 18. századi boszorkányperekben tanúskodó parasztok így jelölték meg az időpontokat.²⁴

Időpont	Sopron megye	Zala megye
hónap, nap	0	0
egyházi ünnepek szerint	39	23
mezőgazdasági év eseményei szerint	2	5
vásárok szerint	3	0
összesen	44	28

Hasonló eredményt kapunk, ha a paráznsággal vádoltak 18. századi bűnpereiben tanúskodó parasztok időpont-meghatározásait elemezzük. A nyugat-dunántúli úriszékek anyagát összehasonlíthatjuk Nagykőrös, egy alföldi mezőváros ítélőszékének adataival, ez utóbbi előtt a

Türkenkriege und Kleinlandschaft. II. Hrsg. Rudolf Kropf. Eisenstadt, 1986. 194–213. Vö. Kovács I. Gábor: Kis magyar kalendáriumtörténet 1880-ig. Budapest, 1989. 11–25.

24 Schram Ferenc: Magyarországi boszorkányperek 1529–1768. II. Budapest, 1983. 7–302., 563–692., az idézett példa: VaML Szentgotthárdi cisztercita apátság uradalmának iratai XI-604. H-I. Tanúvallomások 1799. okt. 12.

környező puszták, falvak lakói is feleltek tetteikért.²⁵ (Valamennyi eset a 18. századból való.)

Időpont	Nyugat-Dunántúl	Nagykőrös
hónap, nap	3	0
egyházi ünnepek szerint	32	23
mezőgazdasági év eseményei szerint	7	9
vásárok szerint	0	2
összesen	42	34

A két táblázat adatai megerősítik egymást: elsősorban az egyházi ünnepek, kisebb részben a mezőgazdasági munkák, a különböző növények érése alapján adták meg az időpontokat a 18. századi parasztok. Különösen figyelemre méltó, hogy a nagykőrösi bűnperek jegyzőkönyvében szintén főleg az egyházi ünnepek, tehát a katolikus egyház ünnepei alapján emlékeztek vissza a paráznság időpontjára, pedig itt a vallomástevők a legtöbb esetben reformátusok voltak! A reformátusok nem tisztelték a szenteket, búcsúikra nem jártak, de az időt a katolikus többségű országban az ő ünnepeik alapján számították.

A parasztok legtöbbször az egyházi ünnepek alapján határozták meg, mikor történt a kérdéses eset: „Szent László királl napban esztendeje múlt”, „Szent Bertalan nap tájban”.²⁶ A parasztok életét meghatározó mezőgazdasági ciklus adta a másik lehetőséget: olvadáskor, „amidőn a hóvíz áradása kezdett menni”, esett meg egy katonától Zabolai Erzsébet,²⁷ míg egy nagykőrösi hajadon 1790-ben azt vallotta, hogy a férfi „már azelőtt is szinte meggyéréskor próbált ily csábítással”.²⁸ A cseresznyeérést, virágos

25 MOL Ft. 16856. tekercs. Nagykőrös, Prot. malefactorum. VaML Szentgotthárdi ciszterciata apátság uradalmának iratai, XL-604. B. Úriszék, MOL P 1327. Batthyány cs. lt. Úriszék, MOL P 707. Zichy cs. lt. Úriszék, MOL P 157 Eszterházy cs. lt. hercegi ág. Úriszék, Acta criminalia, MOL P 235 Festetich cs. lt. Acta juris gladii. Csak a szó szerint kijegyzett vallomásokat idézem. Nem vettem figyelembe azokat az eseteket, amikor az eseményt nem mint időmeghatározót említették, hanem a cselekményben volt része, például: a lopás nem a vásár idején, hanem a vásárban történt, vagy valaki cseresznyeérés-kor cseresznyét szedett.

26 Schram F. i. m. II. 29., 34–573.; MOL Ft. 16856. Nagykőrös, Prot. malefactorum, 1785. szept. 24.

27 MOL E 687. Magyar Kamara Archivuma. 18. cs. 1780. aug. 18.

28 MOL Ft. 16856. Nagykőrös, Prot. malefactorum. p. 464.

kendernövést is időmeghatározóként emlegették, akárcsak az időhöz kötött mezőgazdasági munkákat: a tavaszi első kapálást, a kenderáztatást, kukoricavetést. „Tavaly nyáron kaszálás tájba” paráználkodtak, vallották, vagy „mikor a juhok ellettek”. „Négy esztendeje lészen sarjúkaszáláskor” a vétkének, mondotta 1756-ban egy keszthelyi asszony. A györki Mód Panni 1778-ban előadta, hogy „múlt esztendőben szilvaéréskor” engedett csábitójának.²⁹

Ezek a példák mutatják, hogy a 18. századi parasztok időképe még a hagyományos, szóbeliségben élő világ gondolkodásmódját tükrözte. 1775-ben Rácz Ferenc, egy 30 éves hódmezővásárhelyi béres tudta: rettenetesen fontos, hogy bebizonyítsa a Károlyiak úriszéke előtt, hogy hazudik a 25 éves özvegyasszony, Deák Zsuzsanna, nem lehet ő a gyereke apja, hiszen nem akkor volt „vele dolga”, amikor az asszony állítja. Mégsem tudta másként meghatározni a kérdéses időpontot, mint a hagyományos paraszti gondolkodásmód terminusaival, hónapok alkalmazása nélkül: „A múlt juhnyíráskor, pünkösdtől tájba közösködtem vele elsőbe – vallotta – és utólszor, midőn ősszel az esők megindultak. De a terhét nem én csináltam, mert ő azt mondja, hogy akkor esett teherbe, mikor a must csípős volt, én pedig akkor nem voltam a vásáron.”³⁰

Akárcsak a tanúskodó parasztok, az armálista kisnemesek sem a hónapok és a napok, hanem a vásárok és a szentek ünnepei, valamint a mezőgazdasági munkák alapján adták meg az időpontokat. Amikor a házánál bort árult, „Szent Lőrinc napján, [...] zsirai bútsúrúl való vissza téréssében” jelent meg házánál a vádlott, emlékezett vissza 1743-ban a gyülevé-szi Csábi János nemes. „Az proxime elmúlt Szent Böjti napokban” rontotta meg a boszorkány a lányát – vallotta 1744-ben egy belédi nemes felesége, és egy vásárosfalvi (szintén Sopron megye) nemes, Tompa András fiatal hitvese is azt vallotta: „hogy az elmúlt Böjten bort árult volna Vásárosfaluban”, akkor rontották meg. Akárcsak az előbb idézett Csábi János nemes, Tompáné is maga árulta borát, azaz mindketten a nemesség alsó,

29 MOL P 235. Festetich cs. lt. 136. cs. Acta juris gladii. No. 29., 152. „Én vettem a paprikát az idevaló Gál napi vásárba, mikor a bor forrott” – utasította vissza a lopás vádját 1768-ban Vidai Judit, egy Bihar megyei özvegyasszony. Bár a vásár megnevezése, Szent Gál napja (október 16.) eléggé pontosan adta meg a kérdéses időpontot, ő mégis szükségesnek látta „pontosítani”, elárulva ezzel, hogy számára a mezőgazdasági ciklus volt a meghatározó. (Csongrád megyei Levéltár Szentesi Fiókleveletára, Károlyi cs. lt. Úriszék. a. 32. 1768. júl. 29.)

30 Csongrád megyei Levéltár Szentesi Fiókleveletára, IV. A. 53. a. 35. Károlyi cs. lt. Úriszék, 1775. ápr. 11.

kevésbé tehetős rétegéhez tartoztak. Ördög Erzsébet, a szabolcsi Létán lakó nemesasszony is így határozott meg egy dátumot 1755 júniusában: „Most a jövő Szent Mihály napkor leszen két esztendeje”, azaz két éve szeptemberben született gyereke.³¹ A példákat tetszés szerint szaporíthatnánk, világosan kitűnik, hogy a parasztek és a paraszti sorban élő kiskisnemesek időképe a napok, hónapok meghatározásában sem vált el egymástól.

*

A hónapok, napok, pontos évszámok használata a 18. századi parasztek és kiskisnemesek között még alig terjedt el. Időfogalmuk jobban hasonlított a mai emberéhez a napszakok beosztásában, felfogásuk az átmenetet tükrözte: párhuzamosan használták az órák és a nap járása szerinti beosztást. Ennek az eltérésnek az lehetett a magyarázata, hogy a kalendáriumi mot csak írástudó ember forgathatta, míg a toronyóráról egy analfabéta is „leolvashatta”, hogy hány óra van.³²

A főurak között már a 17. században is általánosan elterjedt az óra, mind az asztali, mind a zsebórákat megtaláljuk a leltárakban – ez utóbbiakat a nők nem a zsebükben hordták, hanem a nyakukba akasztották, az ő ingóságai között „nyakbavető órákat” írtak össze.³³ A Batthyányak váraiban alkalmaztak órasmestereket is,³⁴ akadtak főrangúak azonban, akik kénytelenek voltak valamely távoli óráshoz küldeni elromlott óráikat. Így küldött 1662-ben Lónyai Anna egyik rokonával, valamelyik Csáky gróffal egy órát, „mivel bontakozás vagyon benne, nemcsak abban, hanem a többiben is, mind ott fenn ő kigyelme megcsináltathatná”. A levélből sajnos nem derül ki, hogy a gerendi kastélyból hová kellett „felvinni” az elromlott órákat, de feltehetően valamelyik városba küldte őket Lónyai Anna.³⁵

³¹ Schram F. i. m. II. 200., 213–214., 417.

³² 1636-ban egy észak-francia paraszt – aki később gyilkosságba keveredett – meg kellett, hogy kérdezze, hányat ütött az óra: kérdésére valaki megmondta, hogy a toronyóra éppen kilencet ütött. *Robert Muchembled: La violence au village. Sociabilité et comportements populaires en Artois du XVe–XVIIe siècle.* Turnhout, 1989. 53–54. A városba feltehetően először betérő falusi parasztember azonban nyilván hamar megtanulta, hogyan számolja az ütéseket ő maga.

³³ *Radvánszky Béla: Magyar családélet és háztartás a XVI. és XVII. században.* Budapest, 1895. (reprint kiadás: Budapest, 1986. I.) 128. Nyakbavető órák: uo. II. 275., 366. Vö. Erdély története. II. Budapest, 1986. 935.

³⁴ MOL P 1322. Batthyány cs. lt. Földesúri familia No. 549. 845. 1350.

³⁵ *Deák Farkas* (szerk.): *Magyar hölgyek levelei 1515–1709.* Budapest, 1879. 325.

A korábbinál jobban felosztott idő értéke is megnövekedett. Bethlen Miklós *Önéletírásában* külön fejezetet szentelt az időnek és szakaszainak. Tisztában volt a múltó idő értékével: „Soha dolog nélkül nem voltam, haszontalan beszéddel s melancholizálással üdőt nem töltöttem, olvastam, írtam... vagy kertben, malomban, hová sétáltam, az építés körül sokat palétkodtam... egyszóval sohasem henyéltem.”³⁶ Az idő értékéről tanúskodik Csáky Anna Franciskának 1651-ben írt levele is, amelyben felrója, hogy a kancellár nem kereste fel a pozsonyi zárdában, noha „minden bizonyára ígérte, egy órát lop arra, velem szólna szívem szerint” – az elfoglalt főúrnak tehát egy órát kellett volna lopnia az idejéből.³⁷ 1594-ben Thurzó György hasonlóképpen írt a feleségének: nem mulasztja el, hogy írjon neki, „noha számtalan dolgaik vannak, és azt az kevés időt is, az míg ezt az levelet írák, csak alig kaphatám”. A nagy vagyonú főúrnak, Thurzó Györgynek több órája is volt (közülük az egyik kristályba foglalt, „új formán csinált” zsebórát unokaöccse, Thurzó Szaniszló örökölte), érthető, ha mérni is, becsülni is tudta az időt.³⁸

A 17. századra a főúri rétegben elterjedt az óra és ezzel együtt az órának mint időegységnek a használata is. A főurak gyakran írnak arról, hogy valami „nyolc órákor”, „kilenc órákor” stb. történt.³⁹ A percet vagy korabeli nevén minutát azonban nem használták még a főurak sem – nyilvánvalóan azért, mert a korabeli órákon nem volt percmutató. Kemény János, a későbbi erdélyi fejedelem tisztában volt az órákra osztott idő fontosságával. 1644 nyarán a Felvidéken hadakozván, „összeigazította” az óráját az alvezérével, Dániel János udvarhelyszéki vicekapitánnyal. „Hagyék pedig egyben igazított órát Dániel Jánosnál, és mást vivék magammal ily ordinanciával [parancssal]: hogy hat órákor ereszkednék le és mutatná ki magát az erdőből.” *Önéletírásában* pedig így emlékezett Bethlen Gábor halálára: megtudván, hogy haldoklik, „paripákon sieténk Fejérvárra, az hová kilencedfél óra tájban jutánk”. A fél óra fogalmát tehát

36 Kemény János és Bethlen Miklós művei. Budapest, 1980. 451–458., 521. „Azt a kevés drága üdőt hiábavalóságokban” töltik az iskolásgyerekek, írja máshol is Bethlen Miklós. Uo. 537.

37 Deák F. (szerk.) i. m. 386.

38 Kubinyi Miklós: Bethlenfalvi gróf Thurzó György levelei nejéhez, Czobor-Szentmihályi Czobor Erzsébethhez. 1876. I. 46. (1594. jan. 5.) Thurzó órái: *Radvánszky B.* i. m. II. 190., 245.

39 Kubinyi M. i. m. 1., 4., 8., 9., 13., 31., 24–29., 83., 54–56., 200. Erdélyi Országgyűlési Emlékek. IV. 1161. Szerk. Szilágyi Sándor. Budapest, 1878. 205., 207., 209. (Istvánffy Miklós).

használja Kemény János, a percet azonban nem. Mikor értesítették, hogy Bethlen halálán van, odafutott, és valóban „talán tyúkmony sültni idő alatt [amíg egy tojás megsül] meghala ez a nagy fejedelem”.⁴⁰ Világos ez a kettősség Telegdi Jánosnak a 16. század végén, 1590-ben írt leveléből is, amelyben öccsét tudósította egyik szolgája haláláról. „Ma pinteken, horis 10. [10 órakor] Anno 90”, kelt a levél, s bár a napot nem nézte meg a kalendáriumban, azt fontosnak tartotta, hogy megadja az órát is. A szolga haláláról szólva azonban percről már nem beszél: „oly rettenetes hirtelen érkezék rejá... hogy reá érkezik, egy tyúkmony sültig nem tartott”, és a torkán támadt kelés miatt szörnyű kínok között megfulladt.⁴¹

A főnemesség időérzékében a 17. század és a 18. század között jelentős eltolódás figyelhető meg. Míg a 17. században szinte a nappal együtt keltek a főurak is, és ennek megfelelően tértek nyugovóra, a következő században már eltértek ettől a természetes fényhez igazodó időbeosztástól. A 17. század elején azonban még Bécsben is a korai ebéd dívott: Kemény Jánost a császárvárosban 1630-ban nemcsak a magyar Batthyány Ádám gróf, de Max Dietrichstein herceg is tíz órára hívta meg ebédre, és nem sokkal tíz után a bécsi társaság valóban asztalhoz is ült.⁴² Ennek megfelelően az országgyűlések tárgyalásai is a mai ember számára szokatlanul korán kezdődtek. Vitnyédi István naplójából kiderül, hogy az 1645. évi országgyűlés ülésein általában reggel hét órára ültek össze a nemes urak.⁴³

A 17. és 18. század között lejátszott változást legjobban Apor Péter sorai mutatják, aki szokása szerint zsémbesen ír a 18. századi „nájmódiról” és nosztalgikusan emlegeti a 17. századi erdélyi viszonyokat. Akkor

40 Kemény János és Bethlen Miklós művei. Budapest, 1980. 98–99., 234. A minutára: uo. 453. 1645-ben Dobos György szécsiszigeti kapitány arról számolt be Batthyány Ádám grófnak, hogy a lefogott parázna asszony úgy megbabonázta a szeretőjét, hogy „ha csak egy tikmony söttik nem láthatja”, csaknem meghal. MOL P 1314. Batthyány cs. lt. Missiles 10409. sz.

41 *Eckhardt Sándor*: Két vitéz nemesúr. Telegdy Pál és János levelezése a XVI. század végétől. Budapest, 1944. 95.

42 Kemény János és Bethlen Miklós művei i. m. 116–117. A század második felében azonban már a bécsi ebédek egy erdélyi nemes számára későinek tűntek: Bethlen Miklós elmondja, hogy 1661-ben Szelepcsényi György érsek „a bécsi késői ebédén majd mindennap meg-részegeedett”. Uo. 570. Bethlen maga a század végén már egy órával később ebédelt, mint a század első felében Kemény János. „Házamnál – írja – az ebédüdő tizenegy, vacsora hét óra volt rendszerént”. Uo. 516. Kemény viszont még nemcsak 1630-ban Bécsben, de az előző évben Bethlen Gábor udvarában is tíz órakor ebédelt: uo. 98.

43 Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára, Fol. Lat. 515/II. fol. 209–258/v. 1646. szept. 22., 25., 26., 27.; okt. 1.

„nem francia módon, mint most, hanem tíz órakeretnek ebédet, hat órakeret pedig vacsorát” – írja.⁴⁴ A 18. században a főúri, nemesi életritmus elszakadt a természethez igazodó parasztitól, ebben is hódított a „francia mód”.

A jó módú nemeseket nemcsak életmódjuk, de időfogalmuk is elválasztotta az armalista kisnemesektől és a parasztoktól. A nyugat-dunántúli Batthyány-uradalmak nemes tisztartói már a 17. században is használták az óra fogalmát. „Purgolt uram tegnap ment volt szegin Kun Boldizsár uramhoz, ma tizenegy órakeret haza érkezett... talánd csak két órát sem élt szegin Kun Boldizsár uram” – írta a Festetich grófok őse, Ferstetich Pál tisztartó Németújvárról 1636-ban Batthyány Ádámnak, a következő évben pedig arról értesíti urát, hogy Zép Márton „ma hat óra tájban részegen idetántorgott”.⁴⁵ A németújvári várban volt órás, feltehetően toronyóra is,⁴⁶ a körmendi várban már a 17. század elején megemlíti a kaputorony óráját az inventárium. Ezenkívül napórát is használtak az időmérésre, a körmendi várban 1648-ban három kamrában is leltároztak „óra mutató táblát” a különböző konyhai szerszámok között.⁴⁷

Volt toronyóra Eszterházy Miklós semptei várában is, és a nádor tudatában volt annak, hogy azok, akiknek zsebórára nem tellett, ennek alapján mérhették az időt és teljesítették időre a feladatokat. A várnagy, rendelte el 1640-ben, „az órát meglássa, hogy mindenkor jól járjon, hogy a vigyázók és a többi cselédünk hozzá tudjanak tartozni, s ha mi híja leszen,

44 *Apor Péter*: *Metamorphosis Transylvaniae*. Bukarest, 1978. 33. *Radvánszky B.* i. m. I. 195.

45 MOL Batthyány cs. lt. P 1314. Missiles, 13890. sz. 1636. márc. 31. és 13928. sz. 1637. máj. 18. „Nagyságodat éjjel-nappal tudósítom” a török hadmozdulatairól, ígérte Karpachich István zalaegerszegi hadnagy Batthyány Ádám főkapitánynak, és levelét így kezte: „Ex Kiss Komár, tizenkét órakeret éjel 1658.” „Ím ezen órában, mintegy tíz óra tájban érkezék meg” a kém a törökök várából, Kanizsáról, jelenti 1621-ben Batthyány Ferencnek Eördög Simon pölöskei kapitány. „Az elmúlt vasárnap... úgy mint délután hét óra tájban” hatalmaskodtak Széchy uram emberei az egyik faluban, írta 1609-ben a muraszombati tisztartó, Pulay Tamás.

46 Rába Helytörténeti Múzeum, Körmend, Történeti Dokumentáció, 77. sz. 1638. aug. 17., MOL Batthyány cs. lt. P 1322. Földesúri fam. 549.596, 723.845. sz. Uo. 1322. instrukciók 1709. jan. 1.

47 MOL Magyar Kamara Archivuma, E 156. Urbaria et Conscriptiones, Fasc. 78. No. 13. 1605. A körmendi vár óráját a 17. század elején Lakatjártó András gondozta, akinek neve nyilván foglalkozását jelentette. 1635-ben Lakatjártó György kapott egy telket azért, mert „az várbéli órához lát”. MOL Ft. 2553. doboz UC F. 95. No. 5. p. 3/a., MOL B. cs. lt. P 1313. Majoratus. Lad. 1. No. 20. p. 92., MOL Ft. 4332. doboz 52. 32. p. 5. (1635) Napóra: MOL P 1322. Batthyány cs. lt. Leltárak 111. rsz. No. 47. 1648.

ottan megcsináltassa, hogy akadék amiatt is ne legyen”.⁴⁸ A birtokos nemesek közül soknak volt zsebórája is, Fraknó várában például 1656-ban ellopták az Eszterházyak egyik udvari emberének, Liptai Imrének „aranyos óráját”.⁴⁹ A jómódú nemesek hagyatékában a 17. században gyakran leltároztak asztali és zsebórákat.⁵⁰

Forján Mihály körmendi tiszttartó 1707-ben arról számolt be egy Borostyánkőn kelt levelében, hogy „Láncssér vára... ez mai napon dél tájban circa horam mediam undecimam [fél tizenegy körül] meggyulladván, mind ez ideig ég”.⁵¹ 1705-ben ugyanő Körmendről írta Petress György jószágigazgatónak, hogy „Kegyelmed levelei étszakán, ma, úgy mint szerdán 8 órakor érkeztek ide, ezen válaszat pedig utána két órával, úgy mint 10 órakor innitt visszaeresztettem”.⁵² Forján Mihály számára az óra szerinti beosztás, a pontos idő ismerete nagy fontosságú volt, pontosan tudta, hány órakor kapott utasítást és hánykor válaszolt rá. A címzett, Petress György szintén ügyelt erre: „Nagyságodnak szóló leveleket ezen órában hozták kezemhez az postárul – írta 1702-ben a rakicsányi tiszttartónak – az mint az posta nap vagy on s mely órakor köllének érkezni az levelekkel, sokkal később érkeznek az alkalmatlan utak miatt.”⁵³ Mind a levélíró, Forján Mihály körmendi tiszttartó, mind a címzett, Petress György jószágigazgató hagyatéki leltárát ismerjük, mindkettőnek volt zsebórája.⁵⁴

A birtokos nemeseknek általában volt zsebórájuk, ők tehát tudták egyénileg mérni az időt, és így a pontosság nagyobb szerepet kapott életükben, mint a parasztokéban. A különböző társadalmi rétegek érintkezősekor ez konfliktusok forrása lehetett.

48 *Merényi Lajos*: Eszterházy Miklós semptei várnagyának instructiója. Történelmi Tár, 1903. 296–300. 25. pont. Vö. *Péter Katalin*: Esterházy Miklós. Budapest, 1985. 52.

49 *Úriszék*. XVI–XVII. századi perszövegek. Szerk. Varga Endre. Budapest, 1958. 680. Az órára: *Carlo M. Cipolla*: Le machine del tempo. Bologna, 1981; *Jean Gimpel*: La révolution industrielle du Moyen Âge. Paris, 1975. 141–160.; *David S. Landes*: Revolution in Time. Clocks and the Making of the Modern World. London, 1983. 58–66., 70–82.; *Bárdossiné Donner Márta*: Régi órák – régi mesterek. Szombathely, 1982; *K. Smidt Erzsébet*: Régi idő – régi órák. Művészet 17. (1976/8.) 37.; *Pritz István*: Magyar órák. Budapest, 1943.

50 *Radvánszky B.* i. m. II. 275–276., 343.

51 MOL P 1314. Batthyány cs. lt. Missiles 73992 sz. 1707. júl. 12.

52 Uo. 73946. sz. 1705. ápr. 8

53 Uo. 91266. sz. 1702. dec. 8.

54 MOL P 1313. Batthyány cs. lt. Maj. Lad. 2. No. 33–36. Petresiana. 40. és MOL P 1322. Batthyány cs. lt. községi iratok, 120. Körmend. 1711. máj. 21. „egy ezüst zsebben való órácska”.

1734-ben állt bírái előtt Léva várában Vásony Pál vármegyei adószedő. Vásony uram nős volt, ám amikor Lévára érkezett, alighogy kocsijáról leszállt, nemes Kazy Franciska „őtet megszemlélvén... mondotta, ha a tüzes minkő megüti is, magáivá teszi Vásonyt”. A csábítás sikerült is, a leányszöktetés időzítése kevésbé: „El akartak volna menni – vallotta egy nemesasszony – adván Franciska bizonyos órát, mely óra tájban kívánta öszve rakott portékáját a háztól elszolgáltatni”, de mivel Bertli, Vásony Pál inasa „egy-két órával is későben esett, jelentett Bertlit Kazy Franciska megszidalmazta, mondván: tüzes adta, miért nem jöttél előbb, amint mondtam, tizenkét órára”.⁵⁵ A városban élő nemesek világában a ma is használatos időbeosztás érvényesült a 18. században: a napot pontosan felosztva, óra szerint beszéltek meg időpontokat, és a pontosság szükségességével a hoppon maradt szerető nagyon is tisztában volt. Kazy Franciskának nyilván volt is órája, a pontatlan inasnak viszont aligha, feltehetően a toronyóra vagy a déli harangszó alapján kellett volna figyelnie az időre.

A jómódú nemesekkel ellentétben a parasztok és armálisták az időmérés hagyományos módját is sokszor használták, mely a nap járása, az állatok behajtása, a harangozás, az étkezések szerint osztotta szakaszokra a napot. „Midőn hajnalban imádságra harangoztak”, történt az eset, vallották a szentgotthárdi uradalom úriszékén 1753-ban. „Szent Márton nap után való szombat dél után szokott könyörgésre való harangozás előtt” – határozta meg az időt 1746-ban a kecéli Mészáros Kata.⁵⁶ „Mintegy fölöstökömkorban”, „osonatájban”, „pénteken, vacsora tájban” történt dolgokról vallottak a Vasban és Sopron megyében élő parasztok az úriszék előtt.⁵⁷ Az esti gyertya- vagy fáklyagyújtás is fontos időpont-meghatározó volt: „Két esztendővel ezelőtt Szent István mártír napján estve gyertyagyújtáskor” történt a dolog, állította határozottan a Vas megyei Nagycsömötén lakó Tóth Mihály béres.⁵⁸

A hagyományos megjelölések mellett azonban órákra is osztották a napot. A szabad királyi városban, Kőszegen ez természetes volt: Johann Ekker kőszegi kapás 1763-ban azért tudott olyan pontosan vallani a Bat-

55 ŠOBA Šal'a/Nitra/, Bars, Crim. proc. XII. Fasc. 3. No. 55. 1734. jan. 4.

56 VaML Szentgotthárdi cisztercita apátság uradalmának iratai, XI-604. B. Úriszék. 1753. máj. 4., MOL P 235. Festetich cs. lt. 136. cs. Acta juris gladii. No. 148., MOL P 157. Eszterházy cs. lt. Acta crim. Series. XV. No. 10.

57 MOL P 157. Eszterházy cs. lt. Acta crim. Series. VI. No. 9. 17., Series V. No. 24., MOL P 235.

58 VaML Tiszti perek IV/12/i. Fasc. 6. No. 28. 1774.

thyányak bírósága előtt, mert ő maga tudatta polgártársaival az órák múlását. „Amikor a tanú mint éjjeliőr a tizenegy órát kikiáltotta, és a kiáltás után visszatért”, akkor látta meg a Szombathelyi kapunál a gyanús kocsit.⁵⁹ Nemcsak a városi polgárok, a falvak, mezővárosok lakói is használták azonban az órát.

Rohonc mezővárosban 1720-ban gyűjtogatásra gyanakodtak: Czolner Mihály „hét és nyolc óra között estve”, mikor borért ment, Héber Marinka szolgáló pedig „estve tíz óra felé” látott gyanús dolgokat.⁶⁰ Jandrosich Péter horvátcsencsi jobbágy 1729-ben a németszentmihályi vásáron (mindkettő Vas megyében) bort árult, „délután már eloszolván a vásár, három óra tájban” tűnt fel a kocsmájánál a gyanúsított, Vukovics János.⁶¹

1760-ban felesége meg akarta mérgezni a Batthyányak jobbágyát, Szombathelyi Mátyást. Mikor a Muraközre ment dohányt venni, betért atyafiaihoz, és őket is megkínálta a feleségétől kapott rétesből, akik a süteményt – vallotta pontos időmegjelöléssel az egyik fityeházi jobbágy – „fél óra múlva nagy fájdalmakat érezvén” kihányták.⁶² A vasi Hidegkúton az iskolamestert, Vajner Mihályt 1775-ben – emlékezett vissza, szintén az órát használva – a plébános szakácsnéja „estve későn, kilenc órakor” riasztotta: bujkál valaki a házában.⁶³

A parasztok annak ellenére adták meg sokszor óra szerint a kérdéses időpontokat, hogy a falvakban nem volt óra: vidéken a hagyatéki leltárak tanúsága szerint a 18. században csak a birtokos nemesek udvarházaiban működtek asztali, fal- és zsebórák. Nem tudjuk pontosan, hány templom tornyát díszítette ekkoriban toronyóra. A 17. század második felében Sopron vármegyében, az ország egyik legvárosiasodottabb régiójában az iskolamesterek gyakran jutottak mellékjövedelemhez az „óraigazgatásból”, míg a szomszédos Vas vármegyében ezt a 17–18. századi egyházlátogatások csak kivételesen említik.⁶⁴

Az órára hivatkozó tanúk sem nézték meg azt, hogy például a gyilkosság időpontjában hány óra volt – ez csak a fejükben volt, mivel hozzászok-

59 MOL P 1322. Batthyány cs. lt. Úriszék, 191. cs. 1763. okt. 1.

60 MOL P 1322. Batthyány cs. lt. Úriszék, 189. cs. 1720. okt. 23.

61 Uo. 1729. ápr. 9.

62 Uo. 190. cs. p. 559. 1760. márc. 10.

63 Uo. 192. cs. p. 7. 1775. jún. 1.

64 *Mészáros István*: Népoktatás Nyugat-Magyarországon a XVII. században. Soproni Szemle 30. (1976/4.) 308. A Vas megyei egyházlátogatások: Kazó István, 1697: MOL Ft. 52. doboz, Batthyány József, 1754: MOL Ft. 5197-5201. doboz, Szily János, 1778: MOL Ft. 23720-23724. doboz.

tak a nap számszerű felbontásához.⁶⁵ A 18. században, legalábbis az ország fejlettebb vidékein, a falusi lakosság tudatába már bekerült a nap órákra bontása, még ha nem is volt a közelben valóságos óragép.

Rábahídvég mellől, a vasi Kolompós pusztáról származott Szemter Mihály. Apja fogadós volt, ő maga fazekasmesterséget tanult, utána Szentgotthárdon, Rábakeresztúron, majd fél évig Grácban dolgozott. A városi környezetben megszokhatta az órák használatát. Lopásért a németújvári vár tömlöcébe került, ahonnan elszökött. Elfogatása után azt vallotta, hogy társaival éjszakánként „két-két óráig” fűrészelték a bilincset a lábukról, majd „tizenegy óra tájban éjfél előtt mind az vasat magunkról lefűrészelvén”, az örködő hajdúkat maguk helyett bezárva, elszöktek. A tömlőcében, az éj sötétjében a rabok aligha láttak órát, az időbeosztás a fejükben volt, és mind az időpontot, mind az időtartamot ennek alapján adták meg.⁶⁶

A Magyarország egyik legfejlettebb régiójának számító Nyugat-Dunántúlon a 18. században a parasztok a hagyományos időmeghatározást párhuzamosan használták az órákkal.

1765-ben vallattak bírái egy németsároslaki jobbágyot, a 25 éves Laskovits Péter kocsiszt. Amikor elmondta, hogyan lopott el egy ládát, Laskovits egymás után használta a hagyományos és a modern időmeghatározást. „Estve harangozásokor” látta meg a körmendi sörház előtt a németújvári vásáros portékás szekerét, majd „kilenc vagy tíz óra tájban” ment vissza a sötétbe borult piacon várakozó szekérhez, hogy tettét végrehajtsa.⁶⁷

1772-ben az Eszterházyak úriszéke előtt állt a Sopron megyei Lédec falu bírájának felesége és annak húga. A bíróné szerint Bán Györgyné boszorkányságát „egy estve, imádságra való harangozás után” követte el, 18 éves húga viszont úgy emlékezett, hogy a rontás este „nyolc óra tájban” történt, holott nyilvánvalóan mindketten egy kultúrkörhöz tartoztak.⁶⁸

Ez a kettősség nemcsak a Nyugat-Dunántúlra, hanem valószínűleg általában a 18. századi Magyarország fejlettebb vidékeire jellemző volt. A bányavárosokkal tarkított Gömör vármegyében is együtt használták a 18. században az idő régi és új megjelölését. 1728-ban Tornalján egy szolga felesége a jánosi mészáros feleségét – akit gyilkossággal gyanúsított – így

65 Úriszék... i. m. 498.

66 MOL P 1322. Batthyány cs. lt. Úriszék, 190. cs. 589. p. 1762. jan. 3.

67 Uo. 191. cs. p. 229. 1765. márc. 15. „Vecsernyére harang korba” tört ki verekedés a körmendi vásáron, vallotta 1584-ben az egyik tanú, Mihály Kovács. Úriszék... i. m. 212.

68 Schram F. i. m. II. 30.

szólította meg: „Délután mintegy három óra tájban láttam az uradat... hát haza mikor ért az urad? felel a mészárosné: szeredán estve gyertyagyújtáskor.”⁶⁹ A kétféle mérték együtt, egymás mellett élt. Nagy Erzsók, egy jóleszi jobbágy 18 éves szolgálója 1775-ben elmondta, hogy „valami egy órával virrat előtt” halt meg gazdája anyósa.⁷⁰ Egy másik 16 éves szolgáló, Sajógömör mezővárosban, a következő évben viszont nem tudott pontosabban mondani, mint hogy gazdája, akit felesége alighanem megmérgezett, „tehénfejéskor” még élt, majd hasa „nagyot kortyant”, és „harangozáskor” már holtan találták.⁷¹ 1774-ben egy 17 éves szolgáló Kisragályon elmondta, hogy szolgálótársa, Kovács Maris titokban gyereket szült, „tehénfejéskor az udvarbúl elment és nem hamarabb, hanem délután mintegy három órakor előjött” – a kétféle beosztást ő is párhuzamosan használta.⁷²

1719-ben Gömör megyében egy gyilkossági ügyben több tucat tanút hallgattak ki. Akadt köztük olyan jobbágy, mint a putnokfalvi Ligart Gergely, aki órákban gondolkodott: „Nem sok idő múltán, mintegy fél órának eltelése után” vágatott a gyilkos az áldozat után, vallotta. Ugyanott lakott egy 23 éves tanú, aki nemes létére viszont a hagyományos fogalmakat is használta: „mintegy délután két óra tájban” látta a tettest a mezőn, majd „a napnak lemenendő tájban” hazament, és a faluban „másnap reggeli könyörgés tájban” értesült a gyilkosságról. A legvilágosabban a koronatanú, az elsőként kihallgatott 40 éves putnoki szabados, Liptai János szavaiból tűnik ki ez a kettősség. Az óra fogalmával Liptai tisztában volt: „mintegy félóra vagy legfeljebb háromfertály óra múlva” tűnt fel a gyilkos, vallotta, és „másfél óra, legfeljebb két óra múlva” már visszafelé tartott a tett színhelyéről. Hiába ismerte azonban az óra fogalmát ilyen jól, zsebóra híján a földeken csak a harangozást használhatta időmérésre: a vágató lovast látta „délután mintegy két óra tájban, és ugyan” – pontosította szavait – „a déleesti praedikatoria való harangozáskor”. Óragép híján a mérhető idő, a hagyományos beosztás, a mezőre kihallatszó harangozás volt a pontosabb.⁷³

69 ŠOBA, Banská Bystrica, Gömör, Prot. proc. magistr. B/4. 69. f. 4. 1728. júl. 19.

70 ŠOBA, Banská Bystrica, Gömör, Proc. magistr. 680. krabic. Fasc. XII. No. 511. 1775. máj. 9.

71 ŠOBA, Banská Bystrica, Gömör, Proc. magistr. 681. krabic., Fasc. XII. No. 526. 1776. aug. 23.

72 ŠOBA, Banská Bystrica, Gömör, Proc. magistr. 679. krabic., Fasc. XI. No. 503. 1774. aug. 28.

73 ŠOBA, Banská Bystrica, Gömör, Proc. magistr. 67. B/3. Liber proc. transsumpt. 1719. aug. 21.

Az óra fogalma mint mértékegység már jelen volt a 18. századi falvakban is a parasztok tudatában, még ha ennek konkrét ellenőrzésére óra hiányában nem is mindig volt mód. Bars megye törvényszéke 1775-ben tárgyalta Kopcsány Jánosné kisherestyei paraszttasszony perét, akit gyerekgyilkossággal vádoltak, ezért volt igen fontos a szülés időpontjának minél pontosabb meghatározása. Egy falusi kisnemes ott járt a bezárt ház mellett, amikor a szülés zajlott, azaz – igyekezett magát a lehető legpontosabban kifejezni – „reggeli után, de amikor a marhákat még nem hajtották ki a mezőre”.⁷⁴ Nyilván nem volt a faluban óra, így ennél közelebbit egy falun élő kisnemes sem mondhatott. Ugyanígy nagy jelentősége volt annak, hogy megállapítsák, meddig élt az ugyancsak gyerekgyilkossággal vádolt Studena Örzse kislánya. Szintén a barsi törvényszék előtt 1781-ben Héderváry András elmondta, hogy a kérdéses csecsemő igenis elevenen született, „élt is mind négy óráig, mert mikor délelőtt a juhok haza gyöttek, akkor lett, délután pedig, mikor juhokat fejés után kihajtották, akkor halt meg”. A 34 éves kisendrédi tanú éppenséggel nem tartozott a falu elitjéhez: pásztorkodó cigány volt. Az óra mint időtartam fogalmával azonban ő is tisztában volt, bár óragép híján csak a juhok mozgásával határozhatta meg az időpontokat.⁷⁵

Az órát azokban a falvakban is ismerték, ahol – toronyóra híján – nem tudták mérni. Ezt az ellentmondást a legjobban alighanem egy vad dorbézolás kapcsán érthetjük meg, amelyet 1774-ben a Gömör megyei Alsósзуha paraszti kocsmáján rendeztek. A faluban együtt éltek a kisnemesek és a parasztok, és most együtt táncoltak. Azért fogtak őket perbe, mert vásárnap, az Úr napján „tovább sem mint szabados volna, táncoltak és dorbézoltak”. A helyszínre kiszállt vármegyei deputációnak ki kellett tehát derítenie, hány órakor is kezdték meg a táncolást a hevesvérű ifjak, és hánykor hagyták abba. Ablonczai Mihály 64 éves kisnemes csak annyit tudott mondani, hogy a mulatozók a „táncot keszték tehénfejéskor”. Az utolsó tanú, az alig 18 éves Dapsi Pál helybeli kisnemes, megunván a hercehurcát, tiszta vizet öntött a pohárba, és nem minden öntudat nélkül jelentette ki a bizottságnak: „E tanú, mivel Alsósзуhán óra nincsen, aszt nem tudja, Kovács Pál házánál... hány órakor keszték a táncot, hanem mivel Patakon is járt oskolában, sajdít valamit az órához, gondolja, hogy 6 órakor fogtak a nevezett ifjak a tánchoz és aszt folytatták mintegy másfél óráig.”⁷⁶

74 ŠOBA, Sal'a/Nitra/Bars, Crim.proc. XII. Fasc. 6. No. 17. 1755. aug. 19.

75 Uo. Fasc. 12. No. 14. 1781. júl. 2.

76 ŠOBA, Banská Bystrica, Gömör, Proc. magistr. Fasc. XI. No. 499./677./

A nap órákra bontása ismert volt a 18. századi falvakban, a percet azonban nem használták, ilyen pontosságra nem volt szükség a paraszti életritmusban.

1752-ben egy zalaszántói jobbágyasszony elmondta, hogy még mielőtt a nála lakó Kocsis Örzse megszült volna, „fél órával előbb megismérte a tanú, hogy nála eleveny mozgó gyermek legyen”.⁷⁷ Zupek György fityeházi jobbágy is, mint idéztük, „félóra múltán” hányta ki a mérgezett rétest.⁷⁸ A Gömör megyei Bakti pusztán 1763-ban szomorú baleset történt: a szolgálólányt egy véletlenül elsülő puska halálra sebezte. Jobb melle alatt érte a lövés, vallotta Repka Mihály 17 éves csizmadialegénny, és utána „élt a leányka mintegy félóráig”. A 38 éves erdőkerülő Pacsnár György és felesége szintén úgy emlékeztek, hogy a „lövés után mintegy fél óra múlva” halt meg a lány.⁷⁹

„Valami egy fertályig oda volt” a házból, azalatt tűnt el a szekrényből a pénz, állította 1775-ben Gecz András jóleszi jobbágy szolgálója, Nagy Erzsébet.⁸⁰ „Egy fertályig” volt távol a gyanúsított Kegyer Dorkó is, amikor tűz ütött ki, vallotta az egyik jobbágy 1770-ben a Hont megyei Varbócon.⁸¹ „Egy fertályóráig” maradt kettesben az illendónél jobban szeretett menyével Fekete Pál kocsis, számolt be a történekekről 1761-ben a tamásfalvi szolgáló, a 18 éves Kriskó Mátyásné – a negyedóra fogalmát a 18. századi parasztok is gyakran használták.⁸²

A félfertály órát viszont, mintegy 7-8 percnyi idő megjelölésére, csak ritkán alkalmazták, bár erre is találunk példát. 1759-ben Kucz János kérekgártó azt vallotta a tatai úriszék előtt, hogy miután megölte a feleségét, alvást színlelt, „de nem sokáig, úgy hogy félfertály óra nem haladott abban és fia megjött”. A Vas megyei Orfalun egy jobbágyasszony 1801-ben elmondta, hogy a megszületett csecsemő „egyed kiáltott, és azután élt még mintegy félfertály óráig”.⁸³ 1765-ben Kohanyecz Mária, a zborói majorosné elmondta, hogy a gyerekgyilkosság napján a szolgáló bement az ólba, ahol mintegy félfertály óráig maradt. 1754-ben pedig egy másik Sáros vármegyei perben Pasztirka Dorottya osztropataki parasztasszony azt vallot-

77 MOL P 235. Festetich cs. lt. 136. cs. Acta juris gladii, No. 76. 1752.

78 MOL P 1322. Batthyány cs. lt. Úriszék, 190. cs. p. 559. 1760.

79 ŠOBA, Banská Bystrica, Gömör, Proc. magistr. 671. krabic. Fasc. VIII. No. 398. 1763. ápr. 19.

80 Uo. Fasc. XII. No. 511. 680. krabic. 1775. máj. 9.

81 ŠOBA, Banská Bystrica, Kis-Hont, Trestné spisy. Fons III. Fasc. 5. No. 180. 1770. aug. 11.

82 Uo. Fons III. Fasc. 3. No. 92. 1761. ápr. 16.

83 MOL P 210. Esterházy cs. lt. tatai ág, úriszéki iratok, 146. cs. 1755. ápr. 20. VaML Szentgotthárdi cisztercita apátság uradalmának iratai. XI. 604. 1801. jún. 8. Úriszék.

ta, hogy az istálló falán át mintegy félfertály óráig nézte, ahogy az uradalmi pásztor saját lányával közösködött.⁸⁴

A negyedóránál rövidebb időtartamot azonban legtöbbször óra nélkül mérték. Ha kb. öt percről volt szó, azt mondták, „tyúkmonysültig” (amíg a tojás megsül) élt még az áldozat. 1730-ban a Gömör vármegyei Redován a javasasszony forró fürdőbe ültette Greczmacher Jakabot, és mint Garan Mátyás 34 éves jobbágy elmondta, onnan kivéve szalmaágyra fektették, „ottan pedig egy tyúkmonysültig sem élt”.⁸⁵

A paraszti világképben a legrövidebb időtartam a „miatyánknyi” idő volt, mely körülbelül fél percet – egy percet jelölt. Ezt természetesen éppen úgy nem mérték le, mint a tojássütésnyi időt. Erre utal egy 1726-ban a lakompaki úriszék előtt tárgyalt per: a 17 éves rohrbach-i szolga bevallotta, hogy egy kecskével fajtalanzkodott. Mikor bírói megkérdezték, mennyi ideig vétkezett a kecskével, nem tudván másként az időtartamot kifejezni, azt felelte: „egy miatyánk mondásig”, márpedig bizonyos, hogy a „bestialis actus” alatt nem mormolta az imádságot. Miatyánknyi idővel határozta meg az időt az ország másik felében egy másik bestialitás tanúja, a budamiri pásztor felesége is. A sörfőzőmester inasa üszőjüket a kerítéshez kötötte, és úgy vétkezett vele. A tanú „mintegy két miatyánk után” tért csak magához, addig szólni sem tudott, csak elborzadva nézte, hogy mit művel a fiú – vallotta 1764-ben Sáros vármegye törvényszéke előtt.⁸⁶

84 ŠOBA, Presov, Sáros, Trestné spisy, 568., 614. 1745-ben a szántói Novajkai Pál így vallott Abaúj vármegye törvényszéke előtt egy paráznasági perben: „Alkalmasint legalábbis fekdött Török Istvánnén Gadnai félfertály óráig, félfertály óra múlva” kelt csak fel róla. Novajkai uram azonban nem kisnemes, hanem az Egregius címet viselő tekintélyes birtokos nemes volt. ŠOBA, Košice, Abaúj, Trestné spisy, Investigationes. Fasc. II. No. 17. 1745. Vö. *Edward P. Thompson: Az idő, a munkafegyelem és az ipari kapitalizmus.* In: *Időben élni* i. m. 60–78.

85 ŠOBA, Banská Bystrica, Gömör, Prot. proc. magistr. B/4. 69. fol. 124–134. 1730. júl. 29.

86 MOL P 157. Eszterházy cs. lt. 61. cs. Úriszék. F. IV. No. 33. ŠOBA, Presov, Sáros, Trestné spisy, 608. 1764. aug. 28. A „miatyánknyi idő” nem volt magyar sajátosság: a középkori Angliában is beszéltek „Pater noster wyle”, „miserere whyle” időről. Hasonlóképpen mérték az időt a gyarmati időkben Chilében, ahol azt mondták, hogy a földrengés két hiszek-egyig tartott. *E. P. Thompson* i. m. 63. *Eugenio Pereira Salas: L'évolution de la notion du temps et les horlogers a l'époque coloniale au Chili.* *Annales ESC* 21. (1966) 141–158. „Valami egy miatyánk után kigyűtt a komorából” a feleséggyilkossággal vádolt molnár – vallotta 1774-ben a Gömör megyei Feléden Budai Mihály, a földesúr ispánja. Az ilyen rövid időt tehát az ispán is óra nélkül határozta meg, míg az ennél hosszabb időről szólva óráról beszélt a molnár szolgálója is: „valami fél óra múlva ismét bement a molnárné a komorába”. ŠOBA, Banská Bystrica, Gömör, Proc. magistr. Fasc. XI. No. 502. 679. krabic. 1774. ápr. 18.

A hagyományos „laza” időfogalom az analfabetizmushoz kapcsolódott, míg az időt mechanikusan azonos hosszúságú szakaszokra: évekre, hónapokra, órákra bontó modern gondolkodásmód az írástudás terjedésével függött össze.

Az írástudás és az idő pontos meghatározása a korabeli emberek tudatában is összekapcsolódott. 1755-ben a Festetichek keszthelyi úriszékén vallott Horváth János 40 éves hamuégető. Tagadni igyekezett, hogy házasság nélkül élt együtt egy asszonnyal. A bírónak azonban sikerült belezavarniuk vallomásába. Egyszer azt állította, hogy három éve házasodtak össze, másszor pedig azt, hogy csak két éve jött vissza a katonaságból, miután Nándorfehérvár alatt a török megsebesítette. Azért mondtam azt – fakadt ki dühösen Horváth János –, mert „nem vagyok én írástudó, hogy fölírhatnám, hanem csak úgy tartottam rá számot”.⁸⁷

Ez az összefüggés azonban semmiképpen sem közvetlen. Az írástudatlan ember is tudja követni a hónapok vagy az órák múlását, és egy jól író ember is használhatja a szilvaérés vagy a nyáj hazatérésének idejét valamely esemény meghatározására. Ha valaki megtanult írni, nem változott meg egy csapásra a mentalitása. Ha azonban egy társadalom mind nagyobb része alfabetizálódott, ha mind több ember olvasta mind több íráson a dátumokat, akkor az egész társadalom gondolkodásmódja átalakult: az emberek tudták, hogy aznap hányadika van, tudták, hogy ők maguk hány évesek, az eseményeket nemcsak járványokhoz és háborúkhoz, hóolvadáshoz és aratáshoz, hanem konkrét évekhez és konkrét hónapokhoz kötötték. A szóbeli hagyományon és emlékezeten alapuló időkép lassan-lassan átadta helyét az íráson és a kikereshető feljegyzésen alapuló fogalomrendszernek. Az írástudás az időfogalom átalakulásában sem közvetlen tényező, de végső soron mégis elengedhetetlen, hosszú távon ható feltétel.

87 MOL P 235. Festetich cs. lt. 136. cs. Acta juris gladii. No. 84. 1755. máj. 15. Vö. *Rab Houston: Scottish Literacy and the Scottish Identity. Illiteracy and Society in Scotland and Northern England 1600–1800.* Cambridge, 1985. 205.

„MINDEN HELYNEK MEGVAN A MAGA IDEJE”

Ember és idő viszonya a 19. századi Magyarországon*

Ha van valami állandó az általunk ismert világban, akkor az *idő* s annak múlása az. Feltartóztathatatlan folyását, monoton ritmusát kifejezően adják vissza a szólások, amelyek az időt a malmok egyhangú munkájához vagy a kerék körforgásához hasonlítják. Ám a *fizikai* vagy *természeti* idő állandóságával szemben az emberi-társadalmi időérzékelés változékony; ezt fejezzük ki, ha a rohanó időt, a gyorsuló időt, vagy éppen az ólomlába-kon vánszorgó perceket emlegetjük.

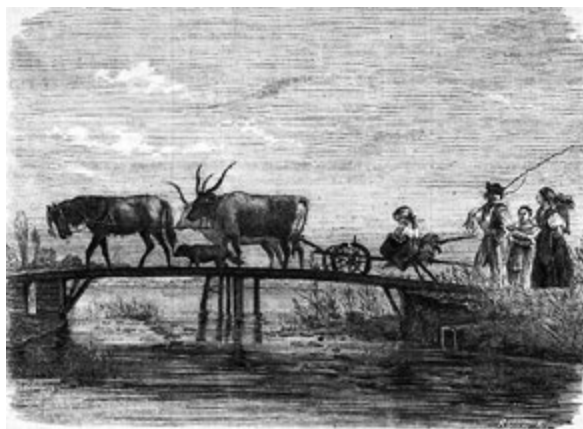
Az időérzékelés, időhasználat társadalmi jelenség, s mint ilyen, változásoknak van alávetve. Időfelosztás és időérzékelés minden társadalomban létezik, azonban ezek kifinomultsága igen mély különbségeket mutat.¹

Az európai keresztény civilizációban a városiasodás, illetve az iparosodás folyamatai alapjaiban változtatták meg az embereknek az időhöz való viszonyát. A 14. század végétől figyelhető meg az időérzék, az időhöz való viszony változása. Az átalakulás elsősorban a városi-ipari és az agrártársadalom szembeállításával ragadható meg. Míg az agrár-népesség (Magyarországon a 19. század első felében még a városiakok jelentős része is idesorolható) továbbra is a *természeti* időciklusokhoz alkalmazkodott, addig a városiakok életét egyre inkább a *mesterséges*, óra szerinti időbeosztás határozta meg.²

* A tanulmány eredeti megjelenése: In: A hosszú tizenkilencedik század és a rövid huszadik század. Tanulmányok Pölöskei Ferenc köszöntésére. Szerk. Gergely Jenő, Csapó Csaba, Dobszay Tamás, Zeidler Miklós. Budapest, 2000. 137–148. Bővített, átdolgozott változat.

1 A természeti vagy fizikai és a szociális idő megkülönböztetésének fő szempontjait összefoglalja Gellériné Lázár Márta az *Időben élni. Történeti-szociológiai tanulmányok* (Vál. uő. Budapest, 1990) című kötet előszavában (7–14.). A kötet irodalomjegyzéke összefoglalja az idővel foglalkozó természettudományi, filozófiai, szociológiai és történeti irodalmat is.

2 Europäische Mentalitätsgeschichte. Hg. von Peter Dinzelsbacher. Stuttgart, 1993. 650.

Munka és idő

Alkonyatkor munkából hazatérő parasztcsalád.
Vasárnapi Ujság, 1865

„Az emberi időérzékelés, különösképpen pedig az időszemlélet és az időfogalom nem az események, folyamatok passzív szemléletén alapulnak, hanem az ember aktív tárgyi-gyakorlati tevékenységének produktumai”.³ A *munka* az a gyakorlati tevékenység, amelyben legkézzelfoghatóbban megjelenik az időfelfogás változása. A modern társadalom *óraorientált* időfelfogásával szemben (amely az élet egyes mozzanatait az óra által megjelölt időpontokhoz köti), a hagyományos társadalmat a *feladatorientált* időfelfogás jellemezte: az élet ritmusát az elvégzendő feladatok sorrendje, logikája, időszükséglete határozta meg.⁴ Az idő múlását is a már elvégzett és elvégzendő munkán keresztül érzékelték.

Munka és idő szoros kapcsolata fejeződött ki egyes mértékegységekben is. Az egy *kaszás* rét, az egy *kapás* szőlő esetében az egy nap alatt elvégezhető munka segítségével határozták meg egy terület nagyságát. Szintén feladat és idő korrelációján alapszik az egy *órajárás* vagy *egynapi járóföld* távolságmérték.

3 Horváth József: Az idő általános természetének kérdéséhez. In: *Mi az idő?* Budapest, 1980.

4 A kétféle időfelfogás megkülönböztetésére szolgáló terminológiát E. P. Thompson alkalmazta a magyarul *Az idő, a munkafegyelem és az ipari kapitalizmus* címmel megjelent tanulmányában (In: *Időben élni* i. m. 60–116.).

A viszonyt megfordítva, az időtartamot is gyakran fejezték ki valamilyen tevékenységgel. A keresztény kultúrkörben a rövidebb időtartamokat leggyakrabban valamelyik közismert vallásos szöveg elmondásához szükséges idővel érzékeltették: egy miatyánknyi, egy hiszekegynyi, egy üdvözlégynyi időt emlegettek. Az alapvető élelmiszerek elkészítéséhez szükséges idő kézenfekvő, viszonylag egységes viszonyítási alap volt. Egy magyar paraszt – a társadalom pontosságigényéhez képest – éppúgy elegendően pontosan fejezte ki magát a bíró előtt, ha azt mondta, hogy az áldozat „tyúkmonysültig” élt (amíg megsül egy tojás),⁵ mint a madagaszkári földműves, aki a fél óra helyett azt mondta: „míg megfő a rizs”, vagy a közép-amerikai indián, akinek a kukoricacső megsülte volt az alapegység. Mindenki által ismert tapasztalati tényt vett alapul a középkori angol, amikor „pössentésnyi időt” emlegetett.⁶

Az alacsonyabb fokon szervezett, kisebb csoportokból álló, kevésbé differenciált munkamegosztású társadalomban kisebb szerepe volt az idő pontos felosztásának. Az időbeosztás a munkavégzés igényei szerint változott, a feladathoz igazították a munkára fordított idő mennyiségét és a munka intenzitását. Ez az időfelfogás ősi, emberibb, felfoghatóbb, mint a kötött idejű, szükségszerűsége közvetlenül érzékelhető. A lakosság zömét alkotó agrárnépesség életének ritmusát elsősorban a természeti tényezők váltakozása határozta meg, így az meglehetősen szabálytalan volt: az év az intenzív munka és a semmittevés váltakozásából állt.

A paraszti társadalomban nem különült el szigorúan a munka- és a szabadidő, mint ahogy térben is elmosódtak a lakó- és a munkahely határai. Bizonyos munkafolyamatokhoz elválaszthatatlanul hozzátartozott a – mi fogalmaink szerinti – szórakozás. Ilyen volt például a fonás a fonóban, a kukoricahántás, vagy a szoba vagy csűr frissen készült földpadlójának ledöngölése, amelyre táncmulatság keretében került sor. A normaszé-
rűen pihenésre szánt idő elkülönítését ugyanakkor rítusok, vallási vagy népi szokások is erősítették.

5 Tóth István György: Harangkongás és óraketyegés. A parasztok és kisnemesek időfogalma a 17–18. században. In: Óra, szablya, nyoszolya. Életmód és anyagi kultúra Magyarországon a 17–18. században. Szerk. Zimányi Vera. Budapest, 1994. 128. A tanulmány kötetünkben is olvasható.

6 E. P. Thompson i. m. 63.

Az idő természetes ciklusai

Az élet ritmusát három nagyobb ciklus körforgása határozta meg: a napé, az esztendőé és az emberi életé. A napi ciklus hosszát és a munka intenzitását az évszak, illetve az általa meghatározott munka jellege szabta meg. A nap kezdete és vége a Nap keléséhez és nyugvásához igazodott, a szünetek, pihenés, étkezés hossza a feladat mennyisége, illetve az időjárás szerint változott. (Ez a leírás tiszta formában elsősorban az önállóan dolgozó földművesre, illetve a nemességre igaz. Munkaerő alkalmazásakor az idő mindinkább pénzzé kezdett válni.)

Az éves ciklust a mezőgazdasági munkák egymásutánja szabályozta. Az ünnepek egyik funkciója az éves ciklus tagolása volt. Léteztek kitüntetett időpontok, bizonyos munkák elvégzését ezekhez kötötték, mint legalkalmasabb időponthoz: napkelte előtt, napnyugta után, holdtöltekor, április 24-én (Szent György napján), szeptember 29-én (Szent Mihály napján) stb.

A természet által diktált ritmust nemcsak a parasztság vette fel, az általában az egész vidéki társadalomra jellemző volt. A nemes vagy a vidéki értelmiségi téli életritmusa ugyanúgy lelassult, mint a földművesé. A földmérő mérnök számára (aki az 1840-es évek közepén egy somogyi uradalom felmérését végezte) is természetes volt, hogy a téli hónapokban szobájába szorult; felmérési anyagát rendezgette, szépirodalmat és a hetteente kétszer érkező újságokat olvasgatta.⁷ A század első felében még az iparosok jelentős része is a mezőgazdasági ciklushoz alkalmazkodott időbeosztásában: a tavaszi és nyári hónapokban föld- és szőlőműveléssel foglalkozott, iparát csak ősszel és télen űzte.⁸

Még az iskolai oktatás rendje is sokkal szorosabban függött az évszakok változásától, mint ma. A falusi népiskolák kénytelenek voltak a tavaszi és őszi nagy mezei munkákhoz igazítani a tanév kezdetét és végét, hiszen azokban a gyerekeknek is részt kellett venni, tehát úgysem járatták volna őket iskolába a szülők. De még a mezőgazdasági ciklustól függetlenedett gimnáziumok is kénytelenek voltak követni a napok rövidülését-hosszabbodását a tanítás rendjében, hiszen mesterséges fényre nem-

⁷ Garzó Imre: Életem és abból merített gondolatok. Budapest, 1978. 53–54.

⁸ Eperjessy Géza: A szabad királyi városok kézművesipara a reformkori Magyarországon. Budapest, 1988. 59–62.

igen számíthattak. A tatai gimnáziumban például a délutáni órák tavasszal és ősszel 3–5-ig, télen 2–4-ig tartottak.⁹

Az ünnepek többsége, alkalmazkodva a munka eloszlásához, őszi és tavasz közé esett. A hétköznapiakat és az ünnepnapokat a ruházkodással is megkülönböztették. (A hétköznapi és az ünnepi viselet a 19. század első felében még elsősorban nem szabásban vagy a ruhadarabok fajtájában

Pusztai iskola. *Vasárnapi Ujság*, 1855

tért el egymástól, hanem minőségében: amit újkorában ünneplőként hordtak, kopottan munkaruhává vált.)

Az életút hármas tagolása (gyermekkor, felnőttkor, öregkor) meggyezett az általunk is használt korjelzéssel. Ha azonban közelebbről megvizsgáljuk, mit takartak másfél-két évszázaddal ezelőtt ugyanazok a fogalmak, lényeges eltéréseket találunk. A gyermekkor jóval rövidebb volt a mainál, a felnőttkor hosszát pedig nagyjából a munkaképesség alakulása határozta meg, nem kötődött meghatározott életkorhoz, mint a modern társadalomban a nyugdíjkorhatárhoz.

A gyerekkor rövidségét kiemeli az a körülmény, hogy alig létezett korcsoport alapon elkülönített színtere: iskolába csak a gyerekek kisebbsége járt, ők is többnyire rövid ideig és rendszertelenül. A társadalom többségét kitevő parasztságban már az 5-6 éveseket elkezdték bevonni a munkába, például az állatok őrzésére. A városi alsó rétegek fiai inasként léptek be a munka világába, akár jóval 10 éves koruk előtt. A gyáripar – különösen a textilipar – fejletlenségének következtében az a típusú gyermekmunka,

9 Splényi Béla emlékiratai. S. a. r. Fábri Anna. Budapest, 1984. I. 241.

amit az angol realista regényekből ismerhetünk, Magyarországon később sem vált tömegessé. 1840-ben azonban még így is szükségesnek látta a törvényhozás, hogy védelemben részesítse a gyermekmunkásokat: a 16 év alattiak foglalkoztatását napi 8 órában maximálták (ekkoriban a felnőttek 12–16 órát is dolgoztak).

Az életút fordulópontjainak megjelölésére számos pontosan szabályozott szokás, rítus alakult ki, amelyhez ünnepi formák tartoztak. A gyermekkor formális lezárásának leginkább az egyházi közösségbe való felvétel ünnepélyes eseményét: katolikusoknál a bérmálkozást, protestánsoknál a konfirmálást tekintették. Erre általában már 10-12 éves kor körül sor került. Az ifjúkor – amelynek fő feladata a házastárs megtalálása volt – még rövidebb volt a mainál. A lányokat akár 15-16 évesen férjhez adták, és 2-3 évvel idősebben a fiúk is nősülhettek. (Hadkötelezettség a kiegyezésig nem létezett, így a katonáskodás sem akadályozta a korai családalapítást.) A házasodási kor egyébként vidékenként és nemzetiségenként jelentős eltéréseket mutatott, de még 1875-ben is a lányok fele férjhez ment húszéves kora előtt. A magasabb társadalmi rétegekben is inkább csak a fiúk házasodtak később, a lányok fejét csaknem ugyanolyan hamar bekötötték, mint a parasztságnál.

Az életritmus szabályozása

Az óra szerint dolgozó ember számára a feladatorientált időbeosztásra jellemző munkaszellem ráérősnek, pazarlónak tűnik. A pontosságra való igény a társadalmi munkamegosztás bonyolultabbá válásával, a kisebb zárt közösségek felbomlásával járó individualizálódással párhuzamosan erősödött meg. A nagyobb szervezetekben, ahol a személyes kapcsolatok sokat veszítenek jelentőségükből és erejükből, fokozottan jelentkezett az egzakt, általánosan elfogadott viszonyítási rendszerekre való igény.

Az óraorientált időfelfogás terjedésével párhuzamosan egyre élesebben különvált a munkaidő és a szabadidő. Ennek látható jeleként az 1848 előtti évtizedekben a városokban, legjellemzőbben Pest-Budán megjelennek a szabadidő eltöltésének terei: a közkertek, sétaterek, város környéki kiránduló- és üdülhelyek.

A „szabadidős tevékenységek” a 19. században a polgári életforma fontos kellékeivé váltak, és a társadalmi presztízsz kifejezői voltak. Az idővel való szabad rendelkezés a felső és középosztályt megkülönböztette az alsóbb rétegektől, akik életidejük túlnyomó részét munkával voltak kénytelenek tölteni. A semmittevés a korábbi társadalmakban is fontos presztízskellék volt, a polgár szabad ideje azonban nem semmittevést jelentett: az igazi polgár a szakmájával összefüggő önfejlesztéssel, művelődéssel, „kultúrafogyasztással” (amely sokszor egyben presztízsfogyasztás is volt) és főleg szociabilitással töltötte ki.

Az életritmus egyre szabályosabbá vált, elszakadt az olyan természeti tényezőktől, mint a napszakok, az évszakok vagy az időjárás; szerepüket átvette az óra. A tömegjellegű termelésben munkavállalóként részt vevő ember munkáját már nem a munka végeredményéhez viszonyítja (hiszen arra csak csekély befolyással bír, hanem az időhöz, amelynek meghatározott egysége alatt kell feladatát elvégeznie. A természeti tényezőktől való teljes elszakadást a 19. század második felében a gáz-, majd az elektromos világítás elterjedése hozta magával. A nagyobb mesterséges fény munkára alkalmassá tette a nap minden óráját, ezzel lehetővé vált az „éjszaka gyarmatosítása”. A nagyiparban minimálisra zsugorodott a szezonális hullámozás, hiszen a nyár és a tél egyformán alkalmas a termelésre. Eltűnt az agrárvilágot jellemző „váltakozó időssűrűség”, az intenzív nyár és a tétlen tél váltakozása, helyét egyfajta „időmonotónia” vette át.¹⁰

A kétfajta időfelfogás a történelmi korokban persze soha nem érvényesült teljesen tisztán, kizárólagosan. A mezőgazdasági munkavégzés a legiparosodottabb társadalomban sem függetleníthető a természeti tényezőktől, ugyanakkor a homogén középkori agrártársadalomban is voltak óra szerint élő csoportok, mint például a szerzetesek.

Az óraorientált időfelfogás térhódítása a középkor végén kezdődött, terjedése elég pontosan lemérhető az időmérő eszközök tökéletesedésének és elterjedésének folyamatán keresztül. A polgárság szerepének növekedésével párhuzamosan terjedt és elsősorban a városi társadalmakat hatotta át.¹¹ Európában a 18–19. században vált általánossá az órához igazítani az élet rendjét. A folyamat Nyugat-Európa iparilag fejlett területein

¹⁰ Europäische Mentalitätsgeschichte i. m. 655.

¹¹ Csukovits Enikő: Órahasználat a középkori Magyarországon. Történelmi Szemle 34. (1992/3–4.) 153–172. A tanulmány kötetünkben is olvasható. Az óra, illetve az időhöz való viszony változásáról lásd még Gerhard Dohrn-van Rossum: Die Geschichte der Stunde. Uhren und moderne Zeitordnungen. München–Wien, 1992.

kezdődött, másutt 50–100 éves késéssel zajlott le. A polgárság után a nemesség és az ipari munkásság sajátította el, majd végül a parasztság.

A „boldog időtlenség” kora

Magyarországon a 19. század első felében az átmenet jeleit figyelhetjük meg az időhöz való viszonyban. A nemesi életrendben is viszonylag ritka utazások számunkra szinte felfoghatatlan ráérősséggel zajlottak. Az érkezést, a találkozásokat csak hozzávetőleges pontossággal határozták meg, a néhány napos eltérésben semmi furcsát nem találtak. Egymástól távol lakó ismerősök gyakran a nagyobb vásárokra időzítették a találkozót; ehhez elegendőnek találták megírni, hogy például a József-napi vásárra Pestre utaznak, szállásuk ebben és ebben a fogadóban lesz. De hogy a majd egy hétig tartó vásár melyik napján találkozni, azt már nem rögzítették; a hamarabb érkező el-elnézett a megjelölt szállásra, hogy megérkezett-e ismerőse. A kiszámíthatatlan útviszonyok között persze nem is igen lehetett pontos érkezési időpontot adni. Nagy esőzések akár több nappal is meghosszabbíthatták az utazást. Petőfi például 1847 májusában – Debrecen felé utazva – így ironizált a Poroszlótól a Tiszáig vezető töltés állapotán: áradáskor „a víz közepén nyúlik végig, mint a nadrágon a zsinór, az a nevezetes töltés, melynek hosszasa egész félórányi ugyan, de jó időben négylovas kocsi – nyolc ökör segítségével – egy nap alatt is megjárja”.¹²

Éppen az otthonról való kimozdulás ritkasága miatt amúgy is lassan haladhattak, hiszen az utazást gyakran megszakította az útba eső rokonok, ismerősök meglátogatása, ami több napig is eltarthatott. Az utazással összekapcsolt rokonlátogatás már a gyermek számára is természetes volt: a kisdíák Kazinczy a kitérők miatt jó két hét alatt ért vissza Pest megyéből Sárospatakra.¹³

Újfalvi Sándor leírása szerint a 19. század eleji, falun élő erdélyi nemesség életében nem játszott szerepet az óra. Apjának, az erdélyi viszonyok közt jómódúnak számító birtokosnak (aki évtizedeken át szolgabírói

¹² *Petőfi Sándor*: Úti levelek Kerényi Frigyeshez. Debrecen, 1847. május 14. In: *Uő: Útirajzok*. Budapest, 2002.

¹³ *Kazinczy Ferenc*: Pályám emlékezete. In: *Uő: Versek, műfordítások, széppróza, tanulmányok*. Budapest, 1979. 224. Szinte mindegyik idézett forrásból hozhatnánk példákat az utazás lassúságára és bizonytalanságára.

hivatalt is viselt) nem volt órája, mert „ennek gyakori igazítását igen költségesnek nevezte, azért inkább nélkülözte. Nappal az áldott nap, éjjel kakasszó, hajnalban a Fiastyúk és az esthajnalcsillag voltak útmutatói, és a hosszú tapasztalás után nagyon pontos és biztos módon”. A hagyományokhoz való ragaszkodást (már saját korában is anakronisztikusnak számító módon) megtestesítő öreg erdélyi nemes, Keczei István házában ugyan „a falon függ a kakukkos, pókháló lepte nagy óra, de nem szól. Rég elromlott. Egy obsitos néhányszor javíttatott már rajta, de még sem szól, s a gazda belérestellt már az ok nélküli munkába”, hiszen úgysem az órához igazodott az élet. Az órahiányt éjjelente a kakasszó pótolta, „a hosszas tapasztalás után jól hozzávetőleg”.

Hazulról kimozdulva „nadrága zsebeiből kétfelől acél óraláncok csüngöttek két zsebbeli nagy rézóráról, tompák, tángyér nagyságú óratokban mindkettő, s fölül rajta szarvasbőr zacskóval is ellátva, hogy a súrlódástól óva legyenek. De egyik sem jár. Csupa divatos szokásból viszi magával az útra”, státuszsimbólumként. A házat az időtlenség, a mozdulatlanság jellemzi. A napirend minden apró részletében napról napra változatlanul megtartatott, „a déleesti rövid álmom is, a legyezés, a hely, hol tartaték, és az ezutáni napirend, a lefekvésig egyik nap úgy, mint a másikon. A háziúrnak, asszonynak, a gyermekeknek megszokott ülő- vagy dolgozóhelyök volt, amin évhosszat egyik sem változtatott.” Csak a családi élet ünnepi eseményei, névnapok és disznótorok alkalmával tértek el az élet megszokott ritmusától. Még az étrend is az állandóság érzetét erősítette. A házura egyszer ebédre volt hivatalos egy főúri házba, ahonnan éhesen tért haza. „Szakácsára parancsolt, hogy vacsorára okvetetlen káposzta legyen, mert ma, vasárnap, káposztának lesz vala rendi, de a nagyúr asztalánál minden volt egyéb, csak e jó magyar étel hiányzott.”¹⁴

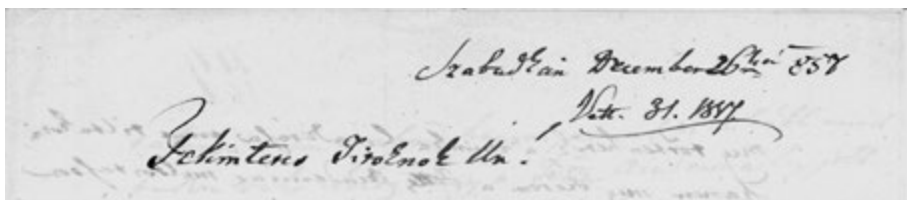
Változások az idő számontartásának technikájában

A feladatorientált időfelfogású társadalomban a cselekedetek, illetve a mezőgazdasági ciklus strukturálták az időt. Az időpontokat és időtartamokat is ennek az elemeivel, illetve bizonyos cselekvésekkel határozták meg. Például a hóolvadással, cseresznyeéréssel, aratással, sarjúkaszálás-

14 *Újfalvi Sándor*: Emlékiratok. Budapest, 1990. 198., 204., 207., 209., 210.

sal, szürettel, szilvaéréssel határozzák meg tanúvallomásaikban egy bizonyos eset időpontját a parasztok.¹⁵

A 17–18. században még nem magától értetődő, hogy a vidéki elzártságban élők (még viszonylag műveltebb nemesek vagy értelmiségiek is) állandóan tisztában legyenek azzal, hányadika is van.¹⁶ A 19. században – összefüggésben az írni-olvasni tudás terjedésével, a kalendáriumok emelkedő példányszámával, valamint a hírlapirodalom növekvő szerepével – uralkodóvá vált az időpontok kalendárium szerinti megjelölése. A század folyamán közkézen forgó levelezési tanácsadók a pontos dátumot ugyanolyan nélkülözhetetlen formai kellékként tárgyalták, mint a megszólítást vagy az aláírást.¹⁷ Norma és gyakorlat ezen a téren messzemenően egybeesett már: a levélírók és az emlékiratok szerzői jellemzően a napra pontos dátumozást használták. Sőt, ahol ennek jelentősége volt (például drámai helyzetekben, mint az 1848-as forradalom napjaiban vagy katonák hadi jellegű levelezésében) még az órát is feltüntetik a kelezésben. A terjedő modern dátumozás mellett azonban még sokáig megőrizték kiemelt időjelző szerepüket a nagy ünnepnapok (karácsony, húsvét, pünkösd), a mezőgazdasági ciklus kiemelt fordulói (Szent György, Szent Mihály napja), a vásárok és búcsúk; ezeket továbbra is gyakran használták időpontok meghatározására, műveltebbek is. Az események idejének utólagos pontos meghatározását egyre szélesebb körben tette lehetővé a terjedő írásbeliség: a hírlapok mellett a jogi, gazdasági, közigazgatási szférá-

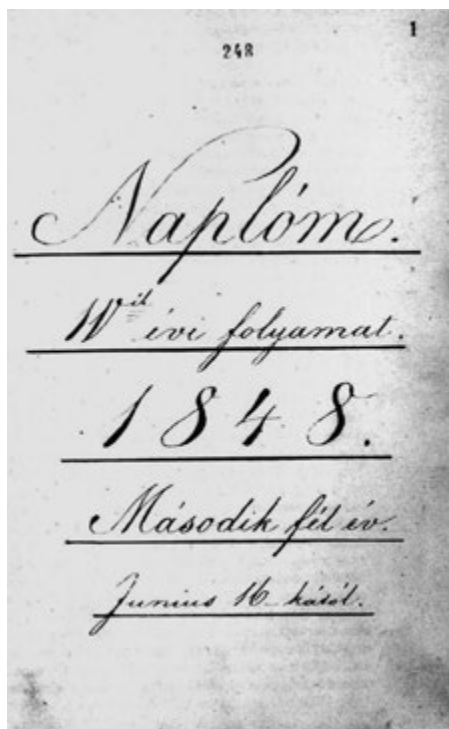

Mezei Imre 1857. december 26-án kelezett levele Toldi Ferencnek, az Akadémia titkárának. A levélen feltüntették a kézhezvétel időpontját is

¹⁵ Tóth I. Gy. i. m. 120–121.

¹⁶ Tóth I. Gy. i. m. 118–119. számos példát sorol fel, ahol a levelek, sőt oklevelek kelezésében csak az év és a hét napja szerepel: „költ Kapornakon, ma pénteken, 1646.”

¹⁷ A' norma és a' levél író, az az: A' nemzeti oskolák' mi-vólta ... haszna, a' nemzeti tanítók meg-kívántató tehetségei, normális tanítás módja, a külömbféle levelek' nemeire felsegálló szabások ... / németből szedegette 's írta Wályi K. András. Kassa, 1789. 102.; Magyar és német levelező könyv. Pest, 1805. 1–6.

Alexy Lajos 1848-as naplójának
címlapja. A naplóíró egy 22 éves
rozsnyói fiatalember volt

ban keletkezett iratok növekvő mennyisége, sőt, a naplóírásnak a romantika korában „kitört” divatja is.

A 18. század első felében még szinte természetesnek számított, hogy az emberek, főleg az öregek, nem ismerték pontosan a korukat, s anyakönyvezés híján nem is lehetett azt megállapítani.¹⁸ A 18. század második felében az egyházi anyakönyvezés már általánossá és rendszeressé vált (legalábbis a nyugati kereszténységhez tartozó felekezetek körében), így az életkor könnyebben megállapítható lett. Az anyakönyvezés rendszeressé válásával összefüggésben szűnt meg 1827-ben hivatalosan egy évszázados jogintézmény, a hiteleshelyek és bírák által végzett korvizsgálat, az úgynevezett *időlátás*, amely a vizsgálat alá vont személy életkorának

18 Tóth I. Gy. i. m. 115–118. számos példával igazolja, hogy a valószínűtlenül magas életkor-megjelölések (100, 110, sőt 130 évesnek vallják magukat egyes tanúk) tulajdonképpen csak a „nagyon öreg” szinonimájaként szolgáltak.

megállapítására szolgált. Az idő, illetve az életkor egzaktabb számontartására való törekvést jelzi, hogy ekkortól (elvben) a törvényhatóságok levéltárában el kellett helyezni az egyházi anyakönyvek másolatát.¹⁹

Az óra térfoglalásának kezdetei

A modern gazdasági funkciókat betöltő polgár, az árutermelésbe bekapcsolódott birtokos nemes és paraszt életében növekvő szerepet játszott az idő. Őket már nagyobb mozgékonyság jellemezte, határozott céllal és időbeosztással utaztak például vásárra, utazás közben nem engedhették meg maguknak, hogy napokig időzzenek a vendégeskedés kedvéért. „Az idő pénz” felfogás terjedésével megnőtt a gyorsabb közlekedési eszközök iránti igény, szaporodtak a gyorskocsi-vállalkozások. Kialakulóban volt tehát egy réteg, amely már komolyabb anyagi áldozatot is vállalt az egy-két napos időnyerességért. A minél nagyobb sebesség, a távolság és az idő legyőzése öncélként is megjelent az arisztokrata fogatok versengésében. Az „aranyifjak” már egészen 20. századi módon hajszolták a rekordokat. Sándor Móríc gróf például Pozsonyból Bécsbe 2 óra 40 perc alatt, Bécsből Budára 31 óra alatt hajtott azonos lovakkal. Széchenyit és Wesselényit is magával ragadta időnként az idő illetően legyőzésének vágya, amelynek más értelme még nem volt, mint egy fogadás tétje.²⁰

Az 1814-ben született Pulszky Ferenc emlékiratában jól érzékelhető a kétféle időfelfogás egymásmellettisége. Apja életrendje monoton rendszerességével még ugyanazt az időtlenséget, mozdulatlanságot sugallta, mint erdélyi táblabíró kortársáé. De róla, az eperjesi (városlakó), tanult nemesről fia már azt is feljegyzésre méltónak találta, hogy „*órára kelt fel*”, s ahhoz igazította napirendjét is. A vacsora például mindig este 8 órakor kezdődött, az ezen való pontos megjelenését apja felnőtt fiatalember korában is elvárta: „midőn már felnőttem, sőt megyei hivatalban voltam, [...] még ha társaságban voltam is, nyolckor hazajöttem, de kilenckor, midőn atyám lefeküdt, ismét visszamentem társaimhoz”. A gazdálkodással összefüggő teendők persze változatlanul a természethez igazodtak: például a tavaszi

19 *Tárkány Szűcs Ernő*: Magyar jogi népszokások. Budapest, 1981. 110–111.

20 *Siklóssy László*: A magyar sport története. Budapest, 1927.

homlításakor (szólóbujtáskor) és ősszel, szüretkor látogatta meg hegyaljai szőlőjét.

A gyermek Pulszky napirendje ugyanakkor már egyértelműen az órához igazodott: felkeléstől lefekvésig órára beosztva étkezett, tanult, sétált, játszott stb. „Hatkor költöttek fel, reggeliztem s tanultam leckémet, nyolctól tízig iskolába jártam, tizenegyig tartott a priváta [különóra], tizenkettőig hallgattam Lange szép előadásait, ebéd után tanultam a leckét, négyig ismét iskolában voltam, ötig nevelőmmel készültem a jövő nap feladataira, hat után kisétáltunk, de pontban nyolckor múlhatatlanul otthon kellett lennem a vacsoránál, mert atyám megkívánta a pontosságot”.²¹

Jókai Mór szintén gyermekkorában szokta meg, hogy télen-nyáron hajnali öt órakor ott kellett lennie magántanítója szobájában. (Ezt a rendszerességet befutott íróként is megtartotta.)²²

A városi-polgári életformából sokat átvevő, túlnyomórészt Pesten élő Podmaniczky bárói család napjai is szigorúan az órához igazodtak már a húszas-harmincas években. Az órához kötött teendőkre hangjelzés (csengetés) figyelmeztette a háznépet, elsősorban a gyerekeket. „Reggel 8 órára az egész családnak össze kelle jönnie, a reggelit társaságban költendő el; ha bárki közülünk elkésett vagy hiányzott, azt anyánk mindannyiszor nagyon zokon vette. A tanórák idejének múltával, fél kettőkor volt az első csengetés, amikor mindenkinek ebédhez kelle átöltöznie; egy negyedóra múlva a második, s pont kettőkor a harmadik a tálalást jelezte. Ismét pontosan kelle megjelennünk s megvárni anyánkat.” Pontban hatkor volt az uzsonna, este kilenckor a vacsora, „s 10 órára jó éjt kívánva s anyánknak kezet csókolva, nyugalomra hajtotta fejét az egész család”.²³

Az óraorientált időfelfogás elterjesztésének, a modern társadalmakra jellemző *időfegyelem* kialakításának első, széles rétegeket elérő eszköze Magyarországon (is) az iskolarendszer volt a maga katonás fegyelmével. Az iskola természetesen csak akkor tölthette be széles körben szocializációs szerepét, amikor a Ratio Educationis óta többször elrendelt tankötelezettség már nemcsak rendeletekben létezett, hanem többé-kevésbé normaként funkcionált. Ez országosan inkább csak a kiegyezés utáni évtizedekben valósult meg, tehát szélesebb körben ekkor ismerkedtek meg az emberek gyerekként az órához való alkalmazkodás kényszerével.

²¹ Pulszky Ferenc: Életem és korom. Budapest, 1958. I. 44., 50.

²² Mikszáth Kálmán: Jókai Mór élete és kora. Budapest, 1982. 35.

²³ Podmaniczky Frigyes: Egy régi gavallér emlékei. Szerk. Steiner Ágota. Budapest, 1984. 65–66.

Hasonló „nevelő” szerepet töltöttek be a menetrendhez kötött közlekedési eszközök, mindenekelőtt a vasutak. A harmadik terep, ahol az óra hatalmának elfogadtatása zajlott, a munka modern világa volt. A gyáriparszéles tömegeket szoktatott hozzá, hogy mindennap, ugyanabban az időpontban meg kell jelenni a munkahelyen. Az újfajta időfegyelem tárgyi jelképe itt a blokkolóóra lett. Ugyanez érvényes a mind szélesebb társadalmi réteggé váló hivatalnokok és értelmiségiek munkájára is.

A modern társadalom és technika által megkövetelt pontosság elsajátítása hosszú folyamatnak ígérkezett. A két időszemlélet találkozását érzékletesen ábrázolták a harmincas évek elején az újságok pesti életképei: a hajnali ötkor induló bécsi gőzhajóra hat-hét óra körül érkező balkáni kereskedők értetlenkedve tudakolják a Duna-parton, hogyan mehetett el

Blokkoló munkások a századfordulón Németországban

nélkülük a hajó, hiszen jegyük van rá? Az első újságkarikatúrák is hajóról, vonatról elkésőket ábrázoltak.²⁴

Az óra a 18. és 19. század közepe között már a parasztság körében is terjedőben volt. Tessedik Sámuel szerint Szarvason 1740-ben vették az első két faliórát. „Vajon ma mennyi ilyen lehet?” – kérdezi 1805-ben. A megfogalmazás azt sejteti, hogy sok, de igazán tömeges mégsem lehetett

²⁴ A *Társalkodó* 1832-es évfolyamában a Fővárosi újdonságok rovatban több ilyen életkép olvasható.

Gőzhajóról elkésett utas a pesti Duna-parton.
Karikatúra az 1830-as évekből

az órabirtoklás, hiszen az egész Békés megye csak egyetlen gyulai órásnak biztosított megélhetést.²⁵

Magyarországon csak a 19. században, annak is inkább a második felében vált mindennapi tárgygyá az óra. Ekkor oldódott meg a sorozatgyártása is, amitől a szegényebb rétegek számára is elérhetővé vált. Egy borsodi parasztember feljegyezte, hogy falujában „1840 körül vett órát Böcsön öreg Kovács István, azelőtt nem volt senkinek se. 1850 körül én vettem. 1860-ban, mivel igen bő termés volt, tött mindenre, vettek mások is, mivel az ára nem sok volt: 5, 6, 7 pengőn lehetett venni, milyen szegény gazdának kellett. Így kezdődött az óra Böcsön.”²⁶

A városlakó ipari népesség körében valószínűleg már hamarabb mindennapossá vált az órabirtoklás. 1845-ben két magyarországi kőműveslegény ezüstóráját tette zálogba, hogy átmeneti pénzzavarán enyhítsen.²⁷ Az óra tehát még azt a kincstartalék-funkciót is betöltötte náluk, amit a magasabb társadalmi rétegeknél az ékszerek. (Thompson idézett tanulmánya hasonló megfigyeléseket említ a 18–19. század fordulóján Angliából. Egyes munkásrétegek életszínvonal-emelkedésének egyik első jele az óravásárlás volt; az óra pedig ott is a szegény ember bankjaként funkcionált.²⁸)

Az idő egységes mértékegységgel, mechanikus mérőeszközzel való mérése tehát a 19. században átvette az uralmat. A bér munka terjedésével új

25 *Tessedik Sámuel*: Szarvasi nevezetességek. In: *Tessedik Sámuel – Berzeviczy Gergely*: A parasztok állapotáról Magyarországon. Budapest, 1979. 273.

26 Öreg Gyüker József krónikája. Közli Varga János. *Agrártörténeti Szemle* 6. (1964/3–4.).

27 *Kovács István*: Egy szegény porfiú önéletrajza. Budapest, 1981. 213.

28 *E. P. Thompson* i. m. 77–78.

időkezelés és más típusú (inkább külső kényszeren alapuló) munkafegyelm alakult ki. Azonban, mint korábban utaltunk rá, a változás egyelőre távolról sem jelentette az óra kizárólagos uralmát. A társadalom többségét kitevő agrárnépesség számára az óraidő általános ismerete és használata távolról sem jelentette az órától való függést, még a 20. század elején sem.

Illyés Gyula a *Puszták népében* a század eleji agrártársadalom speciális rétegének, a nagybirtok bér munkásainak életét (beleértve annak időbeli elrendezését is) rögzítette aprólékosan, otthon lévén világukban. „Az országosan szokásos munkarend szerint, a tehén-, ökör-, és igásló-istállóokban az első etetés pontosan három órakor történik. [...] Amire – négy óra tájban a gazdák megjelennek, már az állatok csutakolása, vakarása és kefézése folyik. Öt órakor az állatok megkapják a takarmány második adagját. [...] Pontosán hat órakor a haranglábon megcsendül a szelíd angyelus, ekkor valamennyinek szekéren kell ülnie. [...]”

A parádés istállóban és a hizlaldákban négy órakor van a felkelés. A csikósok is négy órakor kelnek, az almozással nekik kevesebb dolguk van. A juhászok öt órakor. Az aratók viszont két órakor. A napszámosok akkor, amikor világosodni kezd; az asszonyok, amikor a csordás és kondás kihajt. Amire a félhomály napfényre és árnyéokra válik szét, a puszták már át is esett a munka első ütemén.”²⁹ A nap további munkabeosztását szintén az órához kötve ismerteti az író; ez azonban nem jelenti azt, hogy a béreseket az órához igazították volna az egyes munkafázisokat. Az órára való hivatkozás inkább csak az olvasó tájékozódását segíti, a valóságban a pusztaiak a paraszti élet évszázados ritmusához igazodtak. A hajnali felkelés értelme az volt, hogy az igás állatok napkeltekor menetkészek legyenek. (A napszámosoknál meg is jegyzi Illyés, hogy akkor kelnek, amikor világosodni kezd.) A leírás persze némileg torzít is, hiszen nem szól arról, hogy ez az időrend az évszaktól függően változott, s hogy ez a napirend ilyen formában körülbelül az aratás néhány hetének felelhetett meg pontosan.

A leírás tehát egyszerre hordozza magán mindkét időfelfogás jegyeit. A mezei munka és az állattartás jellege – technikai szempontból – nem sokban különbözött az évszázadokon keresztül megszokottól, a munkának változatlanul az évszakok és napszakok szabtak ritmust (amit legfeljebb az időjárás módosított). Viszont a munka társadalmi feltételei megváltoztak: nem önálló gazdálkodókról van szó többé, akik csak a természet parancsainak vetik alá magukat, hanem munkavállalókról, akiknek felügyelőik többé-kevésbé óra alapján szabták meg a munka kereteit.

²⁹ *Illyés Gyula: Puszták népe*. Budapest, 1972. 112.

Időfegyelem: a kapitalizmus lelke

„Ne feledd, hogy az idő pénz” – írta Benjamin Franklin 1748-ban, s kijelentése szállóigévé vált, mivel a korszellemet fejezte ki.³⁰ A 19. századi modernizáció egyik fontos jellemzője az idő értékének hangsúlyozása, tudatosítása lett. Ezt a szemléletet igyekeztek a gyakorlatba átültetni tűzzel-vassal az ipari vállalkozók első nemzedékei (saját magukra is embertelen időfegyelmet erőltetve).

Az ipari kapitalizmus első évtizedei az időért folyó harc korszakát is jelentették. Az egyházi szabályozás – vasárnapi munkaszünet, ünnepek –, az éjszakai sötétség és az időjárás okozta kényszerszünetek évszázadokon keresztül bőségesen gondoskodtak a munkával töltött idő korlátok közt való tartásáról. A kora újkor századaiban a tőkés gazdasági szervezet kialakulása, illetve az iparosodás során a munkaidő és a pihenési idő hagyományos arányai drasztikusan megváltoztak. A vallási parancsok betartását az állam egyre korlátozottabban támogatta, sőt: előbb a reformáció, majd a felvilágosult abszolutizmus csökkentette radikálisan a munkatilalommal járó ünnepnapok számát.

A világító eszközök tökéletesedése az éjszakai munkaszünetet kezdte ki, a fedett helyiségekben, műhelyekben való munkavégzés pedig függetlenítette a munka folyamatosságát az időjárás szeszélyeitől. A születő tőkés gazdaságnak az ipari-technikai forradalom kibontakozása előtt – de egyes iparágakban a gépek tömeges alkalmazása mellett is – óriási mennyiségű emberi munkára volt szüksége. A 18. század végére a kapitalizmus mintáországában, Angliában szinte minden régi típusú korlátozást lebontottak, újakról – a munkaerő állami védelméről – pedig még szó sem volt. A 19. század első felében, kétharmadában a munkával töltött idő olyan hosszúra nyúlt, hogy már a gazdasági célszerűség, racionalitás határán is túlment: egyrészt ellehetetlenítette a munkaerő regenerálódását (alacsonyra téve ezzel a munkára alkalmas életszakasz felső határát), másrészt a mai szemmel szinte hihetetlenül hosszú munkaidő – akár 16–18 óra minimum heti hat napon át – valójában meglehetősen alacsony munkaintenzitás mellett volt csak kibírható. (A század végétől, illetve a 20. században a munkásszervezetek fő érve éppen az lett a munkaidő csökkentése mellett, hogy bebizonyosodott: nem csökken a termelés, mert a rövidebb munkaidőben nagyobb intenzitást lehet elvárni a munkaerőtől.)

³⁰ Europäische Mentalitätsgeschichte i. m. 655.

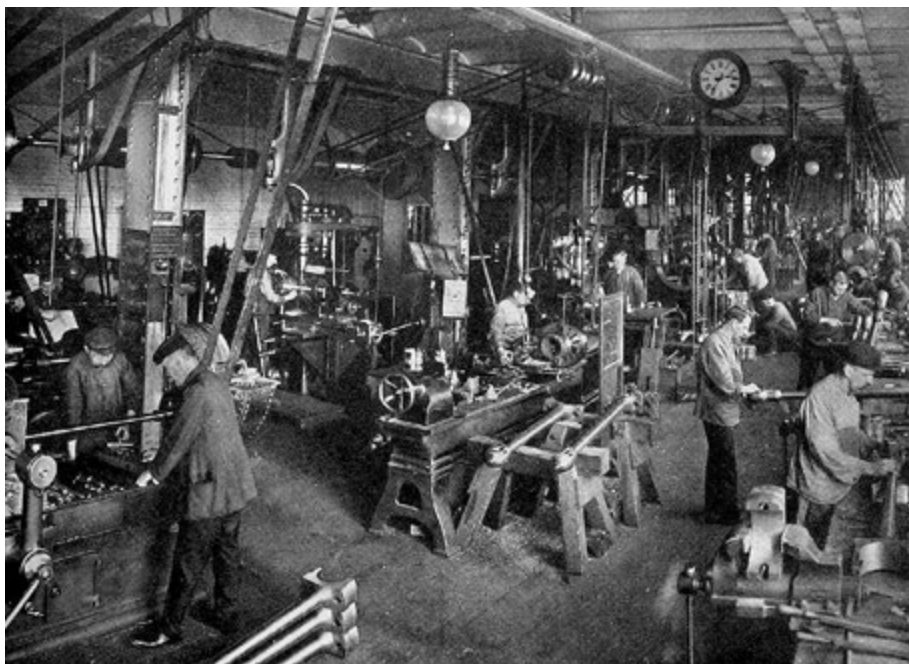

Vasárnap délután. *Vasárnapi Ujság*, 1866

A munkaadó-munkavállaló közötti konfliktusok jelentős (talán nagyobbik) része a 19. században az idő körül zajlott. A munkaadók az általuk megvásárolt munkaidő maradéktalan kiaknázására törekedtek, s ebben a harcban még az időt objektívizáló órák manipulálásától sem riadtak vissza. A munkások viszont védelmezték a hagyományos időhasználatból megőrzött autonómiájuk maradványait: a szüneteket, a munkaszüneti napokat, sőt a késés jogát.³¹ Később – magukhoz ragadva ellenfeleik fegyvereit – offenzívába mentek át, amikor a munkaidő rövidítését követelték.

A munkaidő korlátozásának tendenciája is Angliából indult ki, és igen elhúzódó – lényegében máig tartó – folyamattá vált. Először csak a fokozottabb védelmet igénylő munkáscsoportok – a gyermekek, majd a nők – kerültek a törvényhozás látókörébe. A felnőtt férfiak munkaideje csaknem a század végéig megmaradt azon a magas szinten, amelyet a 18. század végére elért. Amikor elkezdődött a munkásszervezetek küzdelme a mun-

31 Ezt a párviadalt a mindennapi történelem szintjén mutatja be (német példákon) *Alf Lüdtke* *Eigen-Sinn: Fabrikalltag, Arbeitererfahrungen und Politik vom Kaiserreich bis in den Faschismus* (Hamburg, 1993) című könyvének *Arbeitsbeginn, Arbeitspausen, Arbeitsende* című fejezete (85–119.).

Egy németországi gépgyár üzemcsarnoka órával, 1912

kaidő rövidítéséért, a tipikus férfimunkaidő Angliában – és nagyjából máshol is – napi bruttó 15 óra, az étkezési szünetek levonásával 13 és fél óra volt. A csökkentés mellett munkásvédelmi szempontokkal érveltek. A küzdelemben a tudományt is fegyverbe szolgáltatták mindkét oldalon, a munkaidőkérdésnek hatalmas irodalma keletkezett. A harc változó eredményekkel folyt, országonként és gazdasági áganként igen eltérő sebességgel haladt előre a csökkenés. Európában általában a két világháború között érték el a 8 órás szintet.

A „lusta paraszt” és az időfegyelem

A társadalmi reformerek már a század első felében is a változás egyik előfeltételének tartották, hogy a néppel – ez Magyarországon elsősorban a parasztot jelentette – nevelés útján elsajátíttassák ezt a szemléletet: Berzeviczy Gergely, Széchenyi István vagy Wesselényi Miklós műveinek egy-

aránt visszatérő motívuma a paraszti lustaságnak, azaz az idő elpazarlásának az ostromozása. (Legfeljebb az okok magyarázatában tértek el: egyesek a szubjektív tényezők rovására írták, azaz morális fogyatékoságnak tekintették, mások inkább a társadalmi berendezkedést, a szorgalmat megfojtó feudális viszonyrendszert hibáztatták.)

A hagyományos agrártársadalom lassúbb és hullámzó életritmusához való ragaszkodás ezekben az évtizedekben már irritálta a kapitalizmus és a polgári társadalom „az idő pénz” jelszavával azonosult reformereit. Az 1850-es évek közepén Moson megyében „a munkások a régi robtohoz akarván tartani magokat, se reggel, se estve nem akarják kitölteni az időt, délben pedig hosszan tartják az alvást”. Galgóczy Károly tudósításából kivehető, hogy a mezőgazdaságban is megkezdődött már a munkaadók részéről a harc a megvásárolt idő feletti totális rendelkezésért, annak intenzív kihasználásáért, éppúgy, ahogy ez a 19. századi nagyipari munkásság konfliktusaiból ismerős.³²

A jobbágyfelszabadítás utáni évtizedben a csalódás érzése uralta azokat, akik arra számítottak, hogy a szabadság egy csapásra uralkodóvá teszi „az idő pénz” értékrendet. A statisztikus Keleti Károly még egy nemze-

Delelő tótok. *Vasárnapi Ujság*, 1865

dékkal a forradalom után is így jellemezte – egyértelmű elmarasztalással – a parasztság időgazdálkodását: „Az alföldi [...] kisebb gazda, ha olyan

32 Fónagy Zoltán: A „lusta paraszt” és a piacgazdaság. A hagyományos és a modern gazdasági mentalitás konfliktusa a jobbágyfelszabadítás korában. In: Piacok a társadalomban és a történelemben. Rendi Társadalom – Polgári Társadalom. 26. Szerk. Halmos Károly – Kiss Zsuzsanna – Klement Judit. Budapest, 2014. 62–75.

amilyen termését maga s családjával, vagy ha bő esztendő volt, zsírosan éllemezett, jó sok boron s pálinkán tartott, s azon kívül még busásan meg is fizetett részaratójával letakarította s elnyomtatta, ha kukoricáját még egyszer bekapálta, őszi vetését felületesen felkapart földjébe elvetette, neki adhatja magát, fájdalom, a téli henyélésnek, melyet legfeljebb az zavar meg, hogy családja egyik-másik tagja enni hány a marhának vagy birkának, ha ugyan valami nagyobb hóesés beteretle a legelőről. [...] Őt ismét csak a pacsirta zengése csalja ki szántás vetés végett földjére, s egy-két heti munkával ezzel is elkészülvén, ismét csak egy kis kaszálás, kukorica-vetés foglalkoztatja aratásig.”³³

A közvetlenül a tudatra ható nevelés mellett (iskolában, szószékről, újságban) a gazdasági környezet megváltozására is szükség volt, hogy a paraszt szakítson azzal a hagyományos mentalitással, amely beéri a család létfenntartási minimumának biztosításával. Nemzedékeken át zajlott az a lassú folyamat, amelynek végén ott állt a két világháború közti, a falukutató szociográfusok műveiből ismert paraszttípus, aki szinte az éjszakát is „gyarmatosítva” zsákmányolja ki magát és családját, leggyakrabban egy újabb földdarab megszerzése érdekében.

Noha a századfordulón a parasztságról szóló szépirodalom, illetve a néprajz és a szociológia főhőse már inkább ez a paraszttípus volt, még két emberöltővel a jobbágyfelszabadítás után sem érvényesült teljes mértékben a piacgazdaság „az idő pénz” elve az agrártársadalomban. Czettler Jenő 1914-ben megjelent nagy monográfiája szerint a kiskgazda még mindig nem felelt meg a piacgazdaság ideáltípusának: becsületes, de nehézkes, az időhöz való viszonya pedig változatlanul archaikus: „a pontos határidő iránt érzéke nincs”.³⁴

A századvégen Gaál Jenő, a kor neves közgazdasági írója viszont már a parasztság időértékelésében végbement változást hangsúlyozta. Azt írta az Arad megyei magyar parasztsaládról, hogy „nemcsak anyagi javaival, az idővel is igen takarékosan bánik. Felhasznál minden alkalmat, s ritkán fordul elő, hogy foglalkozást ne találjon.”³⁵ Egybecseng ezzel azoknak az erdélyi parasztasszonyoknak a csodálkozása, akik hallván, hogy a dunántúli asszonyok már nem szőnek-fonnak, megdöbbenően kérdezték az etnográf-

33 *Keleti Károly*: Hazánk és népe. Budapest, 1873. 157–158.

34 *Czettler Jenő*: Magyar mezőgazdasági szociálpolitika. Budapest, 1914. 248.

35 *Gaál Jenő*: Arad megye gazdasági leírása. Arad, 1898. 86. Idézi: *Egyed Ákos*: Falu, város, civilizáció. Tanulmányok a jobbágyfelszabadítás és a kapitalizmus történetéből Erdélyben 1848–1914. Bukarest, 1981. 263.

fust, hogy hát akkor mit csinálnak ott a nők az idejükkel?³⁶ Sőt, már az intenzív időhasználat elleni lázadás jeleit is észrevehetjük. Mezőfi Vilmos az iskolák és szószékek szemére vetette, hogy a „tűlfeszített idegőrlő munkát” dicsőítik. (Az eredetileg munkásegyleti ülésen elhangzott előadás sokat mondó címmel jelent meg: „A lustasághoz való jog”).³⁷

Magyar középponti vasút.

Mindennapi menetrend 1846-ik évi Julius 15-étől Augustus 15-éig.

Vastag betűkkel jelölt vonatok egyedül ünnep- és vasárnapokon érvényesek.

Fuvarok, Equipagék és lovak szállítása további hirdetésig elmaradt.

Kisderek két éves korukig ülben tartva bérmentesek. Gyermekek két évtől tíz éves korukig minden osztályú kocsikban az árjegyzék szerinti menetbér felét fizetik.

Minden utas 25 fontnyi poggyászt bérmentesen vihet magával, hogyha az ülőhelye alatt elfér.

A' t. ca. utasok minden vonat indulása előtt legalább egy negyedórával megjelenni, valamint a' közben eső állomásokon a' vonat érkezését megvárni kötelesek.

A' pénztárak 3 perccel, a' poggyász-szállítási hivatalok fél órával az indulás előtt beáratnak.

52.21.1

A vonatok naponként indulnak:

Reggel 8 órak. Délt. 3 órak. Este 7 1/2 óra	Pestől Palotára, Dunakeszire és Vácra.	Reggel 6 órak. Délt. 1 1/2 óra Este 6 órak	Vácról Dunakeszire, Palotára és Pestre.
Reggel 1 1/2 óra Délt. 4 óra Este 7 órak.	Palotáról Dunakeszire és Vácra.	Reggel 1 1/2 óra Délt. 12 óra Este 6 órak	Dunakeszről Palotára és Pestre.
Reggel 1 1/2 óra Délt. 4 óra Este 6 órak.	Dunakeszről Vácra.	Reggel 6 1/2 óra Délt. 1 1/2 óra Este 1 1/2 óra	Palotáról Pestre.

Árjegyzék egy személyért pengő pénzben:

Állomások	Palotára			Dunakeszire			Vácra						
	Osztályú kocsik												
	Salon	I	II	III	Salon	I	II	III	Salon	I	II	III	
	Kocsi-díj												
Pestől	fr.	k.	l.	k.	l.	fr.	k.	l.	k.	l.	fr.	k.	l.
	—	20	12	10	8	—	40	20	15	10	1	30	20
	Palotáról												
	—	20	12	10	8	1	10	40	25	15			
	Dunakeszről												
	—	50	30	20	12								

Az 1846-ban megnyílt első
– és ekkor még egyetlen – vasútvonal
nyári menetrendje

36 Kósa László: A parasztság polgárosulása Magyarországon. Hítel 5. (1992. december) 50–61.

37 Mezőfi Vilmos: A lustasághoz való jog. Népolvasótár. Budapest, 1899.

Az idő gyorsulni kezd

A 19. század emberének egyik alapélménye az idő felgyorsulása volt, amely elsősorban a közlekedés és a hírközlés modernizálódásával függött össze. Jellemző annak a két fiatal szegedi polgárnak a lelkesedése, akik az 1860-as évek elején a 19. század műszaki-gazdasági haladását dicsőítve, elsősorban az idő meghódítását emlegetik fő vívmányként. Lelkesen sorolták a példákat, amelyek számukra a haladást leginkább kézzelfoghatóvá tették:

A téli menetrend a *Pesti Hírlap* 1847. január 7-i számában jelent meg

„Enyedi mint kereskedő, nagy hévvel magasztalta az újabb kori feltalálásokat. Leginkább hivatkozott a közlekedési eszközökre. Azt mondja: minő nyomorúságos állapot volt még csak ennek a századnak az elején is. Ha valaki Szegedről Bécsbe akart menni, 10 nap kellett hozzá; mennyi költség és nyomorúságos fáradságba került! Így voltunk a levelezéssel is. A legsürgősebb levélhez is kellett 16 nap idő, míg Szegedről Bécsbe és vissza ért a levél. [...] Gondold meg a különbséget a mostani és az ötven év előtti állapotok között, minő különbség! 30 óra alatt ide-oda mehetek Bécsbe meg vissza. Minő nagy előnye ez leginkább afféle üzletembereknek, de még hadászati szempontból is. Két-három nap alatt háború esetén 50 ezer katonát vagyunk képesek szállítani ott, ahol már van vasút. Míg vasút nem volt, ehhez kellett egy hónapnyi idő. Míg gőzhajó nem volt, addig lovakkal vontatták a magánhajókat a folyamon. Például Újvidékről Pestre vontatni kellett a legkevesebb húsz napig fölfelé, ami belekerült öt-hat ló életébe. Míg ma három nap alatt a terhes hajót is fölrontatják gőzhajóval. [...] Menjünk tovább: mi nagy előny van a sürgönyben? Egy óra alatt száz mérföldnyi távolságban lévő barátommal érintkezhettek csekély díjfizetésért.”³⁸

³⁸ Kovács I. i. m. 405–406.

Tévedés lenne azonban általánosítani a fiatalabb generációk lelkes azonosulását az új renddel az egész társadalomra. A hagyományos társadalom értékrendje ebben a nagy átalakulási folyamatban védekező pozícióba szorult. Tulajdonképpen az óra kibontakozó diktatúrájával szembeni ösztönös ellenállásként értékelhetjük az öreg Keceli vagy Újfalvi magatartását, miként a Kisfaludy Sándorhoz kapcsolódó anekdotát is. Az öreg költő – fiatal rokonai rábeszélésének engedve – kipróbálta az elsőként megnyílt osztrák vasutat. Elismeréssel szólt ugyan annak kényelméről, gyorsaságáról, de nagy jövőt nem jósolt neki: hiszen azt csak nem lehet elvárni egy úriember-től, hogy indulását a vasúttársasághoz igazítsa! Mindhárom nemes a 18. században született generációhoz tartozott; elutasításukban egyszerre érhető tetten a nemesi önérzet, amely semmilyen hatalmat (az óráét sem) tűri el maga fölött, valamint a hagyományos társadalom felfoghatóbb, ezért emberibb, feladatorientált felfogásához való ragaszkodása is. Az angolok óra által uralt életrendjére a nepáli uralkodó ugyanígy csodálkozott rá 1850-ben: „A felöltözés, az evés, a találkozók, az alvás és a felkelés – mindent az óra határoz meg nekik” – írta idegenkedve.³⁹

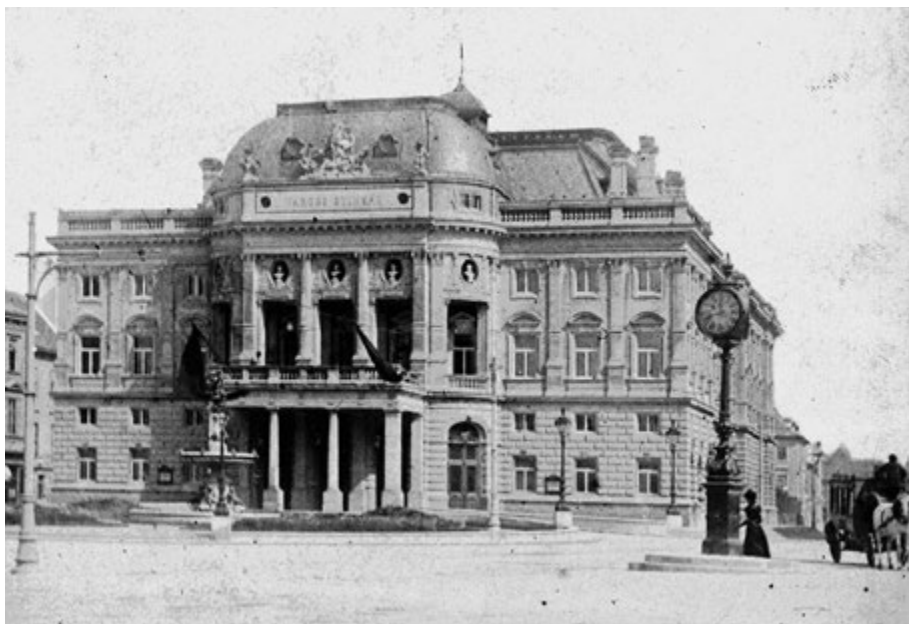
Az idő uniformizálása

A modern társadalmat jellemző uniformizált időhasználat felé tett jelentős és látványos lépésként értékelhetjük a 19. század végén az időzónák bevezetését. Korábban nem létezett nagyobb régiókra érvényes egységes idő: minden településen akkor volt dél, amikor a nap a legmagasabban járt az égen. Az ebből következő időeltolódásnak a vasút előtti időkben nem volt jelentősége. A vasút összehangolt működését azonban a helyi idők anarchiája mellett nem lehetett biztosítani. Ezért az egyes társaságok vonalaikon egységesen egy nagyobb helység helyi idejét alkalmazták (ez volt az úgynevezett *vasúti idő*). A vasúttársaságok megegyezése alapján 1871-től Magyarországon a budapesti időt alkalmazták a menetrendekben. A kontinentális hálózat kiépülése azután még nagyobb léptékű egységesítést igényelt, így 1890-ben az európai vasúttársaságok többsége elfogadta a zónaidőt. Magyarország vasútjain 1891. október 1-jén igazították hozzá az órákat a közép-európai zónaidőhöz.

³⁹ Europäische Mentalitätsgeschichte i. m. 651.

A vasúti közlekedés az idő korábban elképzelhetetlenül pontos ismeretét követelte meg vasutastól és utastól egyaránt. A távíróhálózat kiépülése és az óraszerkezetek megbízhatóvá válása megteremtette az új időfegyelem technikai alapjait. (Az Országos Meteorológiai és Földmágnességügyi Intézet feladata lett biztosítani a pontos idő nyilvánosságát.) A századforduló (nagyvárosi) embere már lépten-nyomon beleütközött a pontos idő igényébe. A közterek fontos kellékévé vált az óra: Konkoly-Thege Miklós, a neves csillagász 1897-ben belvárosi ellenőrző körútján ötvennégy köztéri órát vizitált végig (csak hat járt tökéletesen pontosan). A csillagászati pontosságú időmérés még a privát szférába is betört. Berlinben létrejött egy vállalkozás, a Gesellschaft Normalzeit, amely előfizetői otthonában elektromosan távvezérelt órákat állított fel, és amelyet naponta igazított a legpontosabb időhöz.⁴⁰

Az uniformizált időt azonban nem fogadta el könnyen a társadalom. „Minden helynek megvan a maga árnyéka, megvan a maga ideje” – mondták a saját idő védelmezői. A 19. század utolsó évtizedeiben még a legtöbb város toronyórája a helyi időt mutatta, a vasútállomásé viszont a budapestit, majd a közép-európaiat. (Nyíregyházán például csak 1904-ben igazított

Köztéri óra a pozsonyi Sétatéren a Városi Színház mellett 1900 körül

40 Konkoly-Thege Miklós: A fővárosi órák. Nemzet, 1897. április 25.

ták a toronyórát a zónaidőhöz.)⁴¹ A törekvés azonban, hogy az emberek megőrizték a *saját idejüket*, kudarcra volt ítélve. Hogy milyen mélységes és széles körű lehetett az idegenkedés a rájuk erőltetett idővel szemben, mutatja Kruspér István műegyetemi tanár állásfoglalása. A „technokrata” szakértő is a zónaidő polgári alkalmazása ellen foglalt állást 1891-ben. A társadalom hagyományos időrendjét „ilyen változékony alapra, népek évezredes szokásait feldöntő rendelkezésekre fektetni indokoltnak nem tartom” – zárta véleményét.⁴²

A 19. századi modernizáció jelképe, a vasút azonban ellenállhatatlannak bizonyult: nemcsak a távolságok felett diadalmaskodott, hanem a hagyományos társadalom anarchikus, mégis otthonos „saját ideje” felett is.

41 *Frisnyák Zsuzsa*: Órákat igazítani! Múzsák 20. (1989/1.) 22–23. Lásd átdolgozva a jelen kötetben is.

42 Országos Levéltár, Kereskedelmi Minisztérium Levéltára, K229. 1891. 28t. 600. Az adattért Frisnyák Zsuzsának tartozom köszönettel.

MUNKAIDŐ, SZABADIDŐ, SZÓRAKOZÁS

A társadalmi idők átalakulása a 19. században és a 20. század első felében*

A társadalmi idők közül a szabadidő elsődlegessé, meghatározó jelentőségűvé vált az emberek mindennapi életében a 20. század végére, a munka, a munkával eltöltött idő viszont egyre inkább már csak egyfajta szükségesség. Ezt bizonyítja többek között, hogy a heti munkaidő egyes nyugat-európai országokban (például Franciaországban) napjainkra annyira lecsökkent (35 óra), hogy az alkalmazottak háromnapos hétvégével rendelkeznek vagy hatvan nap szabadságuk van. Az 1980-as évek második felében már naponta négy-öt órát töltöttek szórakozással az emberek a legiparosodottabb országokban (Pronovost 1996, 100.). Ha mindezeket az adatokat összehasonlítjuk a száz vagy akár az ötven-hatvan évvel ezelőtti helyzettel, azt tapasztaljuk, hogy a nem munkával eltöltött idő mennyisége példátlan mértékben nőtt meg. Tanulmányunkban ennek a nagy átalakulásnak a kezdeteit kívánjuk bemutatni nyugat-európai és magyarországi példák alapján; azt a nagy ipari forradalom által elindított változást, ami átalakította az emberek hagyományos időérzékelését és időfelfogását, teret adva teljesen új tevékenységeknek.

A szabadidő-munkaidő és általában a társadalmi idő problematikája csak az utóbbi évtizedekben vált a szociológia meghatározó kutatási területévé, míg a történeti kutatásokban csak elvétve bukkanunk ebben a témában született tanulmányokra (Pronovost 1996). Ez utóbbiak többsége is a munkaidő csökkentéséért vívott harc történetét dolgozta fel, míg alig rendelkezünk adatokkal arról, hogy a különböző társadalmi rétegek hogyan érzékelték az időt, illetve mennyire határozta meg társadalmi időfelfogásukat például a munkával és a nem munkával eltöltött időszakok hosszúsága és váltakozása.

* A tanulmány eredeti megjelenése: In: A megfoghatatlan idő. Főszerk. Fejős Zoltán. Budapest, 2000. 103–117.

A társadalmi idők differenciálódása nem az iparosodással, a manufaktúrák és a gyárak megjelenésének idején kezdődött. Jacques Le Goff (1977) például egy kereskedő társadalmi időfelfogását elemezte, bemutatva két különböző jellegű idő egymásra épülését, a profán üzleti vagy kereskedői időt és a szakrális vagy vallási időt. Mind a kettő a kereskedő életének két elkülönülő idejét jelentette, amiben a hivatását végezte, nem volt egyenlő azzal, amiben a vallásosságát élte meg.

A társadalmi idők nyugati társadalmakban megfigyelhető nagy átalakulását és törését E. P. Thompson mutatta be az angol ipari forradalom eredetét elemző tanulmányában (Thompson 1990). Thompson megkülönbözteti a tradicionális közösségek idejét, ahol az idő mérését az elvégzendő feladat alakítja. Ez az idő kvalitatív, és az elvégzendő feladatok strukturálják, mint például a vadászat vagy az aratás. A munkaidő nem folyamatos, az iparos vagy a munkás a feladatát végezve beszélget, iszogat, dohányzik, a munkát gyakran abbahagyják, az iparos elmegy aratni, Franciaországban hétfőn nem dolgoztak. A munkával töltött és a nem munkával töltött idő között nem létezett komoly különbség. Keveredtek egymással a családi élet, a földművelés és a háztartás feladatai vagy tevékenységei.

Az ipari társadalmakban egy kijelölt feladat, a munka mérése történik az idővel, és már nem maga a feladat a fontos, hanem a pénzzé alakított időbeli értéke. Az idő pénzzé, a munkaidő pedig egyre jobban szabályozottá és számontartottá vált. Ezzel a folyamattal párhuzamosan az otthon és a munkahely egyre inkább eltávolodott egymástól, a nap és a hét sajátos és jól elkülöníthető szakaszokká alakult. A változások nem mentek végbe egyik pillanatról a másikra. A manufaktúrákban kezdődtek a protoindusztrializáció korában, de még a gyárakban sem sikerült hosszú ideig szabályozni a munkaidőt. A bányászok gyakran elhagyták a bányát, hogy megműveljék földjeiket, a munkások hazamentek befűteni lakásaikba. A gyárakban a munka intenzitása sokáig egyenetlen volt. A munka megszervezése és szabályozása is sok nehézségbe ütközött, hiszen nehéz volt folyamatosan megszervezni a nyersanyagellátást, biztosítani az energiaforrásokat, munkába állítani a változó szakképzettséggel rendelkező munkásokat. Sok késést okoztak a gépek technikai problémái és a kereslet felmérésének hiánya is. Mindezen okokból voltak periódusok, amikor a munkások pihenés nélkül állandóan dolgoztak, míg előfordulhatott, hogy pár nappal később már munkanélkülivé váltak. A munkaidő kezdete és vége is változó volt, szabályozása nagy nehézségekbe ütközött, különösen télen, amikor a közlekedés nehézségei alapvetően befolyásolták a munkások gyárba való eljutását.

Nehezen sikerült a hagyományos társadalmi időszemléletet és a hozzá kapcsolódó tevékenységeket, szokásokat átalakítani. Több évtizednek kellett eltelnie, míg teret nyert a munka idővel való mérése, valamint a munka ritmusa által szakaszolt idő. Az új munkaszervezet, a munkaidő egyre pontosabb mérése a társadalmi idők teljes átstrukturálódásához vezetett. Az egész társadalom életének a ritmusa is átalakult, ideértve a családi és vallási életet is. Az alvási szokásokat átalakította az éjszakai műszak, a szakrális időt pedig például a vasárnapi munka. Az önálló és szabályozott munkaidő elvált a személyes időtől. Ennek a folyamatnak a vége a nagy gazdasági válság után záródott le, amikor a munkáltatók teljesen kivonultak az alkalmazottaik szabadidejének szervezéséből. Korábban részt vettek munka utáni időszakok tevékenységeinek a megszervezésében, futballklubokat alakítottak, munkásegyleteket támogattak, nyaralást szerveztek stb.

Összefoglalóan megállapítható, hogy az ipari társadalmak kialakulása idején a munkaidő határozta meg az alapidejét az emberek többségének.

Munkaidő a 19. század végén és a 20. század elején

A munkaidő és a nem munkával töltött idő határozott elválása egymástól hosszú idő alatt játszódott le. A végeredménye a mai társadalmi érzékenységünkkel szemlélve a 19. század végére nehezen elviselhető viszonyokat teremtett, hiszen a modern ipari nagyvárosokban a munkások és más alkalmazottak napi munkaideje minimum 10–12 órát tett ki. A gyári termelés első időszakában minimálisra csökkentek vagy teljesen eltűntek a nem munkával töltött napok vagy órák. Az egyházi tiltakozások ellenére nagyon sok helyen vasárnap is dolgoztak. Az Angol Nemzeti Bank a 18. század végén még negyvenhét napig tartott zárva, 1834-ben már csak négy napig (Porter 1995, 25.).

A munkaidő vagy a munkával eltöltött idő mennyisége és szabályai országonként, sőt városonként is különböztek. Nehéz egy egységes rendszert megállapítani, de az is nyilvánvaló, hogy a 10 vagy 12 órás munkaidő nem volt szokatlan a hagyományos paraszti közösségekben sem, ott is általában kora hajnaltól késő estig dolgoztak. A városi munka is gyakran reggeltől estig tartott. Például 1849-ben a pesti szabócéh panasszal élt,

mert a forradalmi kormányzat két órával lerövidítette a legények munkaidejét. Kérték, hogy a munkaidő télen reggel héttől este hétig, nyáron reggel hattól este hétig tartson (BTB 1965, 295.).

A munkaidő mennyisége a 19. század második felében is nagyon hosszú volt. 1860-ban a fővárosi nyomdákban a heti munkaidő 60, sőt nem ritkán 90 órát tett ki. 1886-ban a Wolfner-féle bőrgyárban a napi munkaidő még 11 óra volt (BTB 1965, 295–296.).

Az óbudai hajógyár munkásainak élet- és munkakörülményei egy 1887-es statisztikai vizsgálat szerint (Az óbudai hajógyár 1971) a legjobbnak számítottak (például egészségügy, lakásviszonyok), de a rendes munkanap itt is 10 órát tett ki. Nyáron a munkaidő hatkor kezdődött, és délután fél hatkor végződött. Déli munkaszünet is volt tizenkettőtől fél kettőig, de más munkaszünet nem volt a nap folyamán. Télen reggel hétkor kezdtek, és délután öt órakor végeztek (ez összefüggésben volt a téli kevesebb munkával). A vasárnapi és éjjeli munkát csak sürgős esetben vették igénybe. A hajógyári munkások helyzete jól tükrözi az iparosodás korának átmeneti időszakát, amikor a munka intenzitását és mennyiségét külső tényezők erőteljesen befolyásolták. A munkásoknak csak körülbelül öt százaléka kapott havibért, a többséget idő vagy darabszám alapján fizették. Az idő szerint fizetettek napibért kaptak, ami miatt helyzetük kiszámíthatatlan volt, hiszen napibérük az évszakok szerint változott (télen kevesebb volt), és a napi akár kilencórás leállások idején sem kaptak fizetést. Ez a példa arra is rávilágít, hogy mennyire más és új lehetett egy vidékről érkező munkás számára, hogy nem egy feladat elvégzése után kapja meg a bérét, hanem – rajta kívül álló okokból változó – rövid ledolgozott időszakok után.

A kereskedelmi alkalmazottak a nyomdászokkal együtt különösen rossz helyzetben voltak, hiszen napi 17 órát dolgoztak még a huszadik század elején is. A boltok kilenc óra tájban zártak, amin a tulajdonosok nem akartak változtatni. Hasonló volt a helyzet a vasúti dolgozókkal is, akik nem ritkán 21–24 órát voltak szolgálatban (BTB 1965, 296–297.).

A vasárnapi munkaszünet sem létezett sok helyen, bár igyekeztek a hatóságok azt előírni. Pesten például rosszallóan állapították meg 1844-ben, hogy a kézművesek és a lakatosok vasárnap is nagy lármával dolgoznak (BTB 1965, 296.). A vasárnapi munka később is, még a nagyobb gyárakban is általános volt. Előfordultak olyan speciális szakmák is, amelyek viszont kifejezetten harcoltak a vasárnapi munkaszünet ellen. A borbélyok még 1920-ban sem fogadták el a vasárnapi munkaszünetet, sőt reggel héttől este hétig kívánták üzleteiket nyitva tartani (BTB 1965, 298–299.).

A példák alapján is megállapítható, hogy a munkával eltöltött idő még teljesen uralta az alsó társadalmi rétegek hétköznapijait a 19. század második felében.

A preindusztriális közösségekben még sokkal több lehetőség volt a tétlenségre, aminek egyik legfőbb okozója a téli időszak munkára való alkalmatlansága volt. De az iparosoknak is sokkal több lehetőségük volt a munka abbahagyására, mint a gyárakban a gépek mellett dolgozó munkásoknak. A gyári munka heti 6–7 nap és napi 10–12 óra állandó figyelmet és nagyobb intenzitást is kívánt. Szabadidő alig volt: a hagyományos munkaszünettel járó ünnepnapok már nem léteztek, de nem is vetődött fel a közvéleményben annak szükségessége. A nem munkával eltöltött időt veszélyesnek tartották, a tétlenséggel azonosították. A nem munkával eltöltött idő egyetlen funkciójának a pihenést (alvást), a fizikai regenerálódást tartották. De még a pihenés szükségességét is sokan kétségbe vonták a 19. század folyamán, a munkaidő csökkentése állandó küzdelmek tárgya volt. Végül hosszú viták és harcok árán kezdődött meg a munkaidő – máig tartó – csökkenése, aminek első eredménye egy szabadnap, általában a szabad vasárnap törvényileg rögzített megadása volt. Ennek a folyamatnak, a munkaidő csökkentéséért vívott harcnak a történetét nem célok bemu-

A Királymalom munkásai sztrájkantán 1910-ben

tatni, csak jelezni akarom néhány fontosabb és elsősorban magyarországi állomását, ami nélkülözhetetlen a társadalmi időfelfogások és időhasználat átalakulásának a megértéséhez. A munkaidő csökkenése ugyanakkor nem volt természetes folyamat, a szabadidőért meg kellett harcolni a munkásrétegeknek.

A korszak legiparosodottabb országában, Angliában valósult meg legteljesebben a munkaidő-csökkentés és ugyanitt fogalmazódott meg először a munkaidő csökkentésének céljaként a szórakozás, a tanulás, a pihenés biztosítása a munkásság számára (Porter 1995). A szabadidő növelése két módon volt lehetséges, a napi munkaidő csökkentésével, valamint a heti szabadnap, majd pedig utolsó fázisként a fizetett – általában nyári – szabadság bevezetésével. A vizsgált időszakban elsősorban a heti egy szabadnap, a szabad vasárnap valósult meg, míg a napi munkaidő a munkáltatók felvilágosodottságától függően csökkent fokozatosan a 20. század elejéig. A nyolcórás munkaidő csak a második világháború után válhatott általánossá. A napi munkaidő csökkenése – különösen a vizsgált periódusban – még nem alakította át annyira a tömegek életének ritmusát, társadalmi idejét, mint a heti egy szabadnap, illetve a később megadott néhány, munkaszünettel járó ünnepnap.¹

Az első államilag garantált szabadnapot, egy augusztusi hétfőt, a Bank Holiday-t 1870-ben vezették be Angliában. A vasárnapi munkaszünetet általában betartották, s az egyik angol nemzeti sajátosságnak tekintették. A napi munkaidő azonban még az első világháború után is kilenc óra volt. A nagy változást az 1930-as években a nyári egyhetes fizetett szabadság fokozatos bevezetése jelentette. Angliában hamar felfogták az új társadalmi idők logikáját, éppen ezért igyekeztek ezeket a lehető legjobban megszervezni, tartalommal kitölteni (ilyen volt például a vasárnapi iskolák hagyománya). Franciaországban ezzel szemben csak 1906-ban írták elő a heti egy szabadnapot, ami a leggyakrabban a vasárnap volt, míg a déli országokban, például Spanyolországban vagy Olaszországban a 20. század elején vált kötelezően szabadnappá a vasárnap. A közép- és észak-európai, elsősorban protestáns hagyományokkal rendelkező országokban viszont a 19. század második felében mindenütt törvény adta jog volt a szabad vasárnap (Corbin 1995; Porter 1995).

1 Például a vasárnapokat a pesti városligeti Vurstlit előzőnlő tömeg „kifáradva egész heti fárasztó munkájában nyugtalanul, epedve várja” (Hazánk s a Külföld, 1867. június 6. 4.), vagy „kettőzött szorgalommal dolgoznak, hogy kijuthassanak a ligetbe és egy víg napot töltsenek”. Vasárnap Ujság, 1868. június 14. 31.

Magyarországon a munkások számára 1891 óta munkaszüneti nap a vasárnap, és ekkoriban lett a Szent István-nap is szabadnap. Ennek megtartása és általánossá válása azonban nem ment könnyen a gazdaság minden szektorában. 1901-ben például a pékek törvényellenesen dolgoztatták alkalmazottaikat, de a húsipari munkások is dolgoztak még vasárnaponként 1928-ban (BTB 1965, 298–299.). A munkaidő hosszúsága tehát gyáranként, foglalkozásonként változott, a fővárosi rézművesegédek csak 1908-ban harcolták ki a napi kilencórás munkaidőt (Források 1971, 246.).

A munkaidő szabályozása – mint ahogy már említettem – a legnehezebb a kereskedelemben volt, hiszen a boltok este kilenc órakor zártak. A kereskedőegédek csak hosszas harc után érték el a vasárnapi zárva tartást, és csak 1943-ban sikerült megállapodni abban, hogy a május 15-től augusztus 15-ig tartó nyári periódusban szombaton kettőtől kezdődik az üzletzárás² (BTB 1965, 299.). Mindezek ellenére 1929-ben Budapesten a munkások nyolcvannyolc százalékának már szabad volt a vasárnapja. A napi munkaidő csökkenése sokkal lassabban haladt, hiszen még 1910-ben is az ipari munkásság hetven százaléka tíz óránál többet dolgozott, de már 1923-ra megváltozott a helyzetük, hetvenkét százalékuknak csak nyolc óra volt a munkaideje (Magyarország története 1978, 510.).

A nyári fizetett szabadság az 1930-as évek végén megjelent Magyarországon is. Weisz Manfréd gyárának tizenötezer munkása volt nyári szabadságon 1939-ben, augusztus 14. és 21. között. A tulajdonos az IBUSZ-on keresztül nyaraltatásukat is megszervezte (BTB 1965, 300.).

Ezek a változások valóban új társadalmi időt teremtettek: a szabadidőt, amely alapvetően átalakította a tömegek mindennapi életét, életritmusát, céljait és gondolkodását.

Alain Corbin (1995, 288.) publikálta a következő, Franciaországra vonatkozó táblázatot, amely jól érzékelteti, hogy milyen jelentőségűvé vált az új társadalmi idő, a szabadidő, ami széles rétegek számára megszületett a 19. század végén.

2 Ez a példa is jelzi a városi idő és a városban élők idejének átalakulását és különbözőségét a hagyományos időfelfogáshoz képest. A nyár teljesen más időt jelent a városban, mint falun. Nyáron a városban lecsökken a munkaidő, vagy meg is szűnik, hiszen például a felső vagy a középrétegek „elköltöznek”.

Év	Az éves munkaidő hosszúsága	A munkaidő hosszúsága egy ember életében	A munkaidő aránya a nap ébren töltött időszakában
1850	5 000 óra	185 000 óra	70%
1900	3 200 óra	121 000 óra	42%
1980	1 650 óra	77 000 óra	18%

Az itt bemutatott változások szinte kizárólag városi tömegeket érintettek. A heti egy közös szabadnap, néhány ünnepnap, majd pedig a fizetett szabadság számukra teljesen új helyzetet teremtett. Azonban a társadalom más, felsőbb – polgári és arisztokrata – rétegei sok szabadidővel rendelkeztek, sőt a 19. századi polgári életforma és általában a társadalmi presztízs kifejezői voltak a mai értelemben „szabadidős tevékenységeknek” nevezhető elfoglaltságok. A polgári lét egyik legfontosabb eleme a függetlenség mellett az idővel való szabad rendelkezés volt. Ez a fajta szabadidő alapvetően különbözött az alsóbb rétegek nem munkával eltöltött idejétől. Az időnek nem léteztek általában olyan kitüntetett, feladattal és kötelezettséggel járó pillanatai, mint amilyen a vasárnap vagy egy-egy ünnepnap volt például a munkások számára. Ugyanakkor ez a fajta szabad rendelkezés az idővel nem eredményezett semmittevést. Az igazi polgárnak állandóan voltak elfoglaltságai, amelyek szakmájával függtek össze, önfejlesztését, művelődését vagy szociabilitását biztosították (Sombart 1966). Az orvosok, ügyvédek, katonák és más szabadfoglalkozású rétegek mindemellett sok szabadidővel rendelkeztek. Hasonlóakat lehet elmondani a vagyonukból élőkről is, akiknek rengeteg szabadidejük volt, és szokásai miatt máig a társadalom egyik legirigyeltebb csoportjának számítanak. Nagyon kevés adatunk van ezeknek a rétegeknek a társadalmi időfelfogásáról, de még az időhasználatáról is. Például a budapesti nagypolgári rétegeknél szokás volt egy zöldövezetben (például Budán vagy a Városliget környékén) található villát is fenntartani, ahová nyáron a család kiköltözött. Ennek az életmódnak a ritmusa egyedi időmegélést is jelentett, amit Láng Panni (1986, 89.) visszaemlékezése is megerősít: „A hétköznapiak téli és nyári életmódja annyira különbözött egymástól, mintha nem is ugyanazon család napirendje lett volna, hiszen színtere is egészen más volt. Ősztől tavaszig – nyár elejéig a Deák Ferenc utcában, azután pedig a Labanc úti villában éltünk.”

Arról sincs sok adatunk, hogy hogyan zajlott egy-egy napja, mennyi szabadideje volt a középosztályhoz tartozó rétegeknek. Gyáni Gábor (1999, 56–62.) elemezte például a mindennapjait egy, a középosztály alsó fokán

álló ügyvédjelöltnek, Csorba Gézának és feleségének, Táncsics Eszternek az 1870-es évek végi Budapesten. Gyáni elemzésének megállapításai teljesen összecsengenek a fentebb elmondottakkal. A középosztály alsó rétegébe tartozóknál az idő nem vált ketté a munka által dominált hétköznapiakra és a különleges, ritka ünnepnapokra. A vasárnap, az ünnepnap vagy a hétköznapi teljesen hasonló tevékenységekkel telt el. Sőt, Csorba Géza ünnepnap is, ha napirendje úgy kívánta, a munkahelyére ment dolgozni (például március 15-én, húsvéthétfőn vagy vasárnaponként). A munkaidő tehát – hiszen Csorba Géza hivatalnok volt – nem határozta meg a mindennapok idejének ritmusát. Saját elhivatottsága, lelkiismerete, ambíciói és kedve alakította az idő folyását. Reggeli után sem vezetett mindig első útja a munkahelyére, ebédelni is hazajárt, ebéd után még gyakran olvasott, sőt sokszor vissza se ment délután a hivatalába. Nem volt napi mérhető munkaidő, és közvetett megjegyzéseiből az is kiderül, hogy a munka intenzitása sem volt nagy, a munkahelyén pipáztak, beszélgettek (Búza 1994).

A szabadidejüket Csorbáék is – csak talán nem annyira intenzíven – mint általában a polgári rétegek, saját művelődésükre (például sokat olvastak) vagy szociabilitásukra fordították. A közép- vagy a felső rétegek

Besztercebányai leányok irodalmi köre 1904-ből

társadalmi ideje tehát alapvetően különbözött az alsóbb társadalmi rétegek idejétől, aminek következtében két vagy inkább több, teljesen más társadalmi időben élő réteget lehetett megkülönböztetni a 19. század végén Budapesten. A polgár ideje nem volt ugyanaz, mint az arisztokratáké, a munkás ideje nem volt ugyanaz, mint a kisiparosoké vagy az alkalmilag Budapesten dolgozó napszámosoké és cselédké (a cselédnek az 1920-as években heti egy, ritkábban két szabadnapjuk volt).

Tanulmányunkban az iparosodás hatására megváltozó időfelfogásokat, a munkaidő és a szabadidő elválását vizsgáljuk elsősorban. A hagyományos vagy tradicionális időszemlélet, ami a falusi-paraszti közösségekre volt jellemző, nem tárgya elemzésünknek. Érdemes azonban – miután ismertettük a munkás- és a polgári rétegek munkával és nem munkával eltöltött idejének sajátosságait – egy példa erejéig betekinteni egy paraszti közösségben élő család idejébe is. Kevés tényyszerű és aprólékos adattal rendelkezünk a paraszti közösségek hétköznapijainak lefolyásáról és általában az időről alkotott elképzeléseikről. Fél Edit 1943-ban megfigyelte egy Komárom megyei községben élő nagycsalád mindennapjait, részletesen leírta egy-egy napjukat a reggeli felkeléstől az esti lefekvésig (Fél 1944). Megfigyelései összecsengenek a hagyományos időszemléletről és munkaidőről eddig elmondottakkal. A huszonkilenc holdon gazdálkodó marczelházai Rancsó-Czibor család minden felnőtt tagja nagyon korán kelt, hajnali öt óra tájban. „A reggelizés előtti munkájuk vagy legalábbis annak egy része állandó napról napra, évről évre. Ha az állandó munka nem töltené be az egész napszakot, önként dönthet az időről birtokosa, hogy mire fordítsa” – írta Fél Edit (1944, 15.). A napi munkát a reggelineél vagy az előző esti vacsoránál megbeszélt feladatok strukturálják. A levél-feladástól a kenderrel való munkáig a feladatok változó típusúak és hosszúságúak. A napi munka a vacsoráig tartott általában, este fél tizenegykor feküdtek le (ekkor már mindenki nagyon fáradt volt). Az asszonyok is egész nap dolgoztak, mindig volt valamilyen elvégzendő feladat. Fél Edit tett egy érdekes megfigyelést a munka intenzitásával kapcsolatban is: „Meg kell azonban jegyezmem, hogy a polgári viszonylatban hihetetlen lassúsággal végzik a házimunkát. Egy krumplilevesből és túrós tésztából álló ebéd elkészítéséhez két asszonynak három és fél óra idő szükséges; de ugyanakkor így vannak a takarítással, vagy bármi más munkával” (Fél 1944, 17–18.). Egy paraszti közösségből a gyári futószalag mellé került ember számára teljesen új ritmusú időt jelenthetett a sokkal nagyobb munkaintenzitás, a pontosan meghatározott és mért munkaidő által strukturált napszak.

Télen a paraszti közösségekben megváltozott, még inkább lelassult az idő ritmusa, de ekkor is megvoltak a napi feladatok. Mindenki igyekezett gyorsan elvégezni a kinti munkákat, hogy minél előbb a meleg szobában legyen. A nők varrtak, a férfiak fűrtak, faragtak, beszélgettek és – Fél Edit leírása szerint – „pihengettek”. Ezek a tevékenységek manapság – mint majd később látni fogjuk – kifejezetten szabadidős tevékenységeknek számítanak (barkácsolás, otthoni munka), amelyek azonban semmiképpen sem nevezhetők szórakozásnak. A vasárnap sem telt fizikai munkával a megfigyelt családnál. Sokat üldögéltek a „két templom között”, a heti elszámolást intézték, beszélgettek a ház előtt a szomszédsággal.

A paraszti közösségekben tehát nem beszélhetünk arról a típusú munkaidőről, mint ami kialakult Magyarországon is a nagyvárosokban a 20. század közepére. Nem vált el egymástól a munkával eltöltött idő a nem munkával töltött időtől. Az emberek urai voltak a saját idejüknek, mindenkinél megvolt a saját ritmusa. A munkát gyakran megszakították étkezésekkel, beszélgetésekkel. Gyakoriak voltak, sok időt vettek igénybe a helyváltoztatások, a kisebb utazások is. Modern szabadidőről sem beszélhetünk ezekben a közösségekben, mindig volt valamilyen elvégzendő feladat. A vasárnapokat, valamint az ünnepnapokat, mint a példából is látszott, – ha nem munkával teltek – a szociabilitás és a szakrális idő töltötte ki. Azonban a falusi közösségekben is meghatározták a társadalmi különbségek az időhöz és főleg a munkával eltöltött időhöz való viszonyt. Különösen a kisebb földekkel rendelkező rétegek számára volt a munka az elsődleges, a legfontosabb, ami hajnaltól késő estig kitöltötte mindennapjaikat. A nagygazdák, főleg idősebb korukban kevesebbet dolgoztak, például kiadhatták bérbe földjeiket, mint ahogy tették a kun tanyásgazdák (Erdei 1971, 181–186.).

A munkaidő elemzése alapján megállapítható, hogy teljesen eltérő tevékenységek, aktivitások határozták meg és alakították ki az egyes társadalmi rétegek társadalmi idejét, életének ritmusát. A társadalmi idők függetlenek a fizikai vagy a pszichológiai időtől, viszont jól tükrözik az adott közösség társadalmi jellemzőit, működésének sajátosságait.

Szabadidő és szórakozás

A szociológiai megközelítésekben többféle társadalmi időt különítenek el (munka, iskola, vallási kötelezettségek), de közülük csak egyetlen időszá-
vot neveznek szabadnak: azt, amelyik a különféle kötelezettségeken kívül
megmarad, rendelkezésre áll. A szabadidő az ipari társadalom kialakulá-
sa óta állandó módosuláson, specializálódáson megy keresztül. Egyik
eredménye volt azoknak a korábban bemutatott változásoknak, amelyek a
munkán kívüli idők átalakulásához, átstrukturálódásához vezettek. Tör-
ténetileg a szabadidő a munkán nyert idő, ami később egyre sajátosabb
tartalommal töltődött fel. A szabadidő növekedése mellett a munkaidő és
az otthoni háztartási munkák ideje sem nőtt. Eredetileg a fizikai fáradt-
ság regenerálására szolgáló időként fogták fel, míg később, főleg a 20. szá-
zad második felére egyre nagyobb fontossággal és egyedi értékekkel ren-
delkező idővé vált. Az igény a szabadidőre folyamatosan növekszik, ami,
mint ahogy a bevezetőben már jeleztük, átbillentette a munka, a család és
a szabadidős tevékenységek közötti viszonyt és a közöttük korábban kiala-
kult egyensúlyt. Ezek a változások történetileg alig dokumentáltak. Több
generáció idejének kellett eltelni, hogy a munka ne a legfontosabb és az
egyedüli értékkel bíró tevékenység legyen az alsóbb rétegek, a tömegek
felfogásában. Ebben a felfogásban sokáig az állandó munka számított ér-
tékelendőnek, például sokszor megfogalmazott vágy volt munka közben,
állva meghalni. A városi munkás vagy más szegényebb rétegek visszaem-
lékezéseiben a nem munkával eltöltött időről alig esett szó, sőt kifejezet-
ten tagadták: „nem volt időnk nekünk szórakozni, állandóan dolgoztunk”
(Thiesse 1995, 318–321.). A valóságban a szórakozás jelen volt a tömegek
életében, csak annak a percepciója hiányzott körülbelül az első világhábo-
rúig.

Tanulmányunkban továbbra is a szabadidő és a szabadidős tevékeny-
ségek, ez utóbbiak között is elsősorban a szórakozási szokások kialakulá-
sát és annak 19. századi és a 20. század első felére jellemző sajátosságait
kíváncsi vizsgálni. Ehhez azonban nélkülözhetetlen rendszerezni a nem
munkával eltöltött idő alatt végzett tevékenységeket és megállapítani
azok sajátosságait, funkcióját.

A szociológiai vagy történeti megközelítések gyakran nagy terminoló-
giai összevisszaságot mutatnak. A szórakozás és a szabadidő két állandó-
an összekevert fogalom, miközben sokszor teljesen más típusú tevékeny-
ségeket takarnak. Norbert Elias és Eric Drunning (Elias–Drunning 1989)

éppen ezért a modern szabadidős tevékenységek értelmezéséhez nélkülözhetetlennek tartotta egy tipológia megalkotását, amelyet kivonatossan az alábbiakban ismertetünk.

A szabadidő alatt végzett tevékenységek rendszere

1. Rutin szabadidős cselekvések

- a) Biológiai szükségletek kielégítése, testápolás
- b) Háztartási és családi rutincselekvések

2. Önfejlesztés, örömszerzés időszakos szabadidős tevékenységei

- a) Társadalmi munka
- b) Komoly otthoni munka (tanulmányokat is folytat a gyakorlásához, például asztronómia, rádióamatőr)
- c) Hobbiszerű otthoni munka (fotózás, bélyeggyűjtés)
- d) Vallási tevékenységek
- e) Esetleges, önkéntes tájékozódási és ismeretszerző tevékenységek (újság- és folyóirat-olvasás, politikai műsorok hallgatása, ismeretterjesztő előadások hallgatása)

3. Szórakozási tevékenységek

- a) Tisztán a szociabilitást szolgáló tevékenységek (esküvő, temetés, bankett, baráti társaság, asztaltársaság, családi összejövetelek)
- b) Mimetikuss és játéktevékenységek (szervezett vagy kevésbé szervezett tevékenységek résztvevője vagy nézője: színház, futballklub, tánc, hegymászás)
- c) Multifunkcionális, kevésbé specializálódott, rutinmentes tevékenységek (utazás a szabadság alatt, napozás, sétálás stb.)

A felsorolás természetesen elsősorban a 20. század második felére kialakult és a nyugati társadalmakra jellemző szabadidős tevékenységekből indult ki. A legfontosabb jellemzője ennek a listának, hogy elválnak benne a rutinszerű szabadidős tevékenységek, amelyek erősen szabályozottak, érzelmileg kontrolláltak. A munkához hasonlóan idővel ezek is rutincselekvésekké váltak, mint például az első pont alá tartozók, ritkábban a második, és nagyon ritkán a harmadik csoportba tartozók. Főleg ez utóbbiak

tesznek lehetővé olyan érzelmi, érzéki tapasztalatokat, amelyeket a rutin-
ná vált munka alatt egyáltalán nem lehet átélni. Például csak a szórako-
zási tevékenységek alatt lehet nyíltan felszabadulni.

Sokféleképpen értelmezték a szabadidős tevékenységek és főleg a szó-
rako-
zás funkcióját az emberek életében. A szabadidő, illetve a szórakozás
kutatóinak nagy többsége Norbert Elias és Eric Drunning (1989) szerint
téves előfeltevésből indul ki, aminek következtében alig vizsgálták meg
objektíven annak tulajdonságait, funkcióját és természetét. Mindig a
munkából kiindulva elemezték, funkciójának pedig a munkavégzés alatti
feszültségek levezetését, az egyén munkakapacitásának növelését tartot-
ták. A szórakozást olyan tevékenységnek tekintették, mint ami csekély
vagy semmilyen értékkel sem bír. Ugyanakkor senki sem tudja – folytatja
Elias és Drunning –, hogy melyek is azok a feszültségek, amelyek a mun-
kavégzés során keletkeznek az egyszerű fizikai fáradságon kívül. Ez
utóbbi legyőzése érdekében sokkal inkább az ágyba kéne bújni, mint szín-
házba, moziba vagy futballmeccsre menni. Végképp nem tartható a szóra-
kozás feszültségoldó funkciója, ha figyelembe vesszük azt a tényt, hogy a
szabadidős tevékenységek többsége maga is óriási feszültséget gerjeszt az
egyénekben. Mivel nem ismerjük a munka alatt képződött feszültségeket
és nyomásokat, azt sem tudjuk, hogyan szabadítanak fel ezek alól a
szabadidős tevékenységek. Elias és Drunning szerint a szabadidős tevé-
kenységeket társadalmi jelenségekként kell kezelni, amelyek szoros ösz-
szefüggésben vannak a nem szabadidős aktivitásokkal, de nincsenek an-
nak alárendelve.

A szabadidős tevékenységek és azon belül is a szórakozási szokások
különösen jelentőssé és fontossá az ipari társadalmakban váltak. A 19.
század folyamán megnövekvő szabadidőt különösen a nem rutinszerű szó-
rako-
zások töltik ki. Olyan szabadidős tevékenységekhez, mint a barkács-
lás, kertészkedés vagy más otthoni hobbik, ebben a korban a tömegeknek
még nem volt elég szabadidejük. A szórakozási szokások jelentőségének
megnövekedése feltehetően szorosan összefügg a gyári és más, például a
hivatali munka intenzív, de monoton és főleg teljesen rutinszerű jellegével
is. De nemcsak a munka intenzitása és monotonitása vált általánossá, ha-
nem annak szabályozottsága is. A társadalmi és az önkontroll a modern
ipari társadalmakban nagyon erőssé, sokszor nehezen elviselhetővé vált.
A szerzők szerint a szórakozások a kontroll elviselhetőségét hivatottak
elősegíteni. A felgyülemlett és állandóan lappangó – sokszor érzelmi – fe-
szültséget más típusú érzelmi feszültséggel egyensúlyozzák ki. Ezekben
egyszerre keveredik a félelem (veszély) és az öröm érzete, általában rövid

ideig tartanak, és mentesek minden elkötelezettségtől. Az elfojtott érzelmek, például a gyönyör megélésének is teret adnak ugyanúgy, mint az önkontroll lazításának vagy elhagyásának. A 19. század végi nagyvárosokban nagyon megszorodtak az ilyen típusú szórakozások, amelyeket különösen vasárnaponként vagy ünnepnaponként vettek igénybe a tömegek. Teljesen új rendje alakult ki a szórakozásnak, hiszen egyre nagyobb tömegek engedhették azt meg maguknak. Ugyanakkor új típusú szórakozásokat is ki kellett találni, hiszen a munkások vagy más alsóbb, általában városi rétegek lakhelyükön nem tudták megfelelően eltölteni a szabadidejüket. A tömegek belépése a szórakozók közé a közép- és felső rétegek szokásainak utánzásával is járt, ami ez utóbbiak egyfajta rosszérzését is kiváltotta.

Jó példa az imént elmondottakra az Angliában 1870-ben bevezetett nyári, augusztusi és általában egy hétfőre eső szabadnap, a Bank Holiday (amely később akár egyhetes nyári szabadsággá is fejlődött). Nagyon sok városi szegényebb ember csak ezen a napon hagyta el városát, hogy kimenjen a tengerhez. Ezt a gyakran csak félnapos utazást a vasútvonalak fejlettségén kívül a kedvezményes jegyek is lehetővé tették. A Bank Holiday hamar a városi tömegek egyik legnépszerűbb napja lett, az utakat előzőlötték a kerékpárosok, és megteltek a londoni parkok. Blackpool népszerűsége az 1930-as években ért a csúcshoz, évente ötmillióan töltöttek el itt egy éjszakát. 1937-ben a Bank Holiday napján, egy hétfői napon ötszázezer, vonaton érkezett látogatót fogadott a tengerparti fürdőhely. Brightont és Bath-t már az 1840-es években, a „plebs” tömeges megjelenésétől fogva elhagyták a felső rétegek, főleg az arisztokraták. 1860-ban húsvéthétfőn harmincezeren, 1900-ban már háromezrezen utaztak ki egy-egy napra. A szórakozási szokások tömegessé válása elképzelhetetlen lett volna a szórakozatóipar gyors kialakulása nélkül, ami a szórakozási szokások alakulására is nagy befolyással volt. Az egyik legjobb és legkorábbi példa erre Thomas Cook tevékenysége, aki, kihasználva a vasúthálózat növekedését és lehetőségeit, óriási tömegeket utaztatott a 19. század közepén. Az 1851-es londoni világkiállításra például több mint ötszázezer látogatót szállított, köszönhetően a szerény részvételi díjnak is. Cook másik nagy sikere a külföldi utazások megszervezése volt először Franciaországba (például az 1855-ös világkiállításra), majd egy kicsivel később Itáliába. Az 1878-as párizsi világkiállításra már hetvenötezer angol szállítottak különvonatai. Ezeket az utazásokat, amelyek négy napig tartottak, és a szerény árba az utazás és a szállás is beletartozott, általában már inkább a középrétegek vették igénybe (Porter 1995).

Bank Holiday-értesítés 1896-ból

Hasonló szórakozási szokásai a budapesti tömegeknek még nem voltak, bár a nagy országos vagy a millenniumi kiállítás nálunk is nagy és főleg vidéki tömegeket mozgatott meg. A kirándulás, egy teljes nap eltöltése a természetben a budapesti munkásoknak is egyik kedvenc szórakozási szokása volt. Ilyenkor elmentek a legközelebbi zöldterületekre vagy a valamivel messzebb található helyekre: pesti parkokba, a budai hegyekbe, Zugligetbe, az újpesti Duna-partra, Mátyásföldre, Pécelre, Horányba, Gödöllőre stb. A szabadidő, a városi idő átalakulása a hagyományos pesti kirándulási szokásokat is megváltoztatta, amit a kortársak is érzékeltek. 1928-ban például az *Új Idők*ben a következőket olvashattuk a pestiek kirándulási szokásairól: „Ma már leszoktunk a zöld emlegetéséről. Ma kirándulunk, strandolunk, teniszezünk, golfozunk, bridge-ezünk. Ma már nem húzzuk alá, hogy mindez a zöldben történik. A haladás hozta így, évszaktól függetlenül rándulunk ki télen is.”³ A régi Pest idejét az év első nagy megmozdulása, a húsvéthétfő és a május 1. ütemezte. A kirándulás Békés Istvánnak a „szegény ember” mindennapjait elemző könyve szerint is csak a század végén, a munka vasárnapi szüneteltetésétől (1891) vált tömeges jelenséggé, ekkortól gyors tempóban megélénkültek a távoli kirándulóhelyek.

A legtöbb ember számára maguk a nagyvárosok nyújtották a legtöbb szórakozási alkalmat. Ugyanakkor ezek a nagyvárosi szórakozási szokások tartalmukat tekintve nagyon heterogének voltak, egyaránt keveredtek ben-

3 *Új Idők*, 1928. június 24. 278.

Kiránduló társaság a „zöldben” 1912-ben

nük a modern nagyvárosi (mulatók, színházak, mozi) és a falusi tradicionális elemek (népünnepélyek, búcsúszerű látványosságok). A nagyvárosi szabadidő-eltöltési, szórakozási szokások részletesebb vizsgálata azért is érdekes, mert jól tetten érhetők segítségükkel a különböző társadalmi rétegek (arisztokrataktól a középpolgári rétegeken keresztül a munkásokig, a frissen vidékről érkezőkig) egymástól elkülönülő társadalmi idői.

A nyugat-európai nagyvárosok ritmusát kifejezetten a különböző időhasználatok adták. Az új időbeliségek a városi teret is átalakították. Ezek kialakításában, a városi terek megszervezésében a városvezetésen kívül egy ideig maguk a gyártulajdonosok is részt vettek. A parkok, a kertek, a sugárutak és a sportpályák kialakításakor egyaránt figyelembe vették a sok esetben újdonságnak számító szabadidős tevékenységeket.

Az egyik esemény, amely a századfordulós Budapest közép- és felső rétegeinek ritmusát, idejét alakította, a lóverseny volt. 1898-ban a következőket írták ezzel kapcsolatban a *Hét* című újságban: „Alig változott Budapest. Megmaradtak régi mulatságai, hű maradt spízburgeres szokásaihoz... Csak két dolog változtatott életmódján, a lóverseny és a bicikli.”⁴ A

4 A *Hét*, 1898. május 29. 343.

tavasszal kezdődő lóversenyszezon adta a legtöbb európai nagyváros közép- és felső rétegének újszerű napi ritmusát. A lóverseny és főleg az oda-vezető Sugár út és Stefánia út tavasszal egyre élénkebb lett Budapesten is. Például már hétköznapi kora délutántól megjelentek az első kocsik, a „fiatal dzsentrik fogatai” pedig du. fél 4 felé. A kocsikorzó fénypontját a lóversenyt megelőző hét jelentette, résztvevői pedig a lóversenypálya tribünjének közönsége, vagyis a főváros és az ország legelőkelőbb rétegei, a „társaság” (főurak, a közélet ismert alakjai stb.) voltak. A Stefánia idejéről a következőket írták 1893-ban: „Reggelente kellemes a Stefánia: néhány olvasgató öreg, tanulmányozó diák, egy-két szégyenlősebb lovas, a szomszédos villák apróbb gyermekei kísérőikkel. Délután elevenedik a világ – a »társaság« – ha nem Nizzában, Monte Carlóban vagy a Práterben van, itt van.”⁵ A kocsikorzó közönsége csak tavasz végéig, nyár elejéig korzózott, utána elhagyta Budapestet, a tengerparton vagy gyógyfürdőkben töltötte szabadidejét. A korzózást – hétköznapi – az esti szórakozások követték, amelyek sokszor hajnalig tartottak. Láng Panni (1986) visszaemlékezéséből kiderül például, hogy egy nagypolgári családban szinte minden estére jutott valamilyen szórakozás. Az otthoni vacsorák mellett nagyon gyakran jártak például operába.

Elegáns közönség a lóversenyen 1905-ben

5 Fővárosi Lapok, 1893. június 14. 1205.

A középrétegek számára is a korzó jelentette az egyik szórakozási és egyben fontos szociabilitási formát. A belvárost inkább a közép- és felső rétegek látogatták. Csorba Géza és Táncsics Eszter sajátos, a tömegektől teljesen különböző társadalmi idejének használatáról már szoltunk. Szabadidős tevékenységeik általában hétköznapi délután zajlottak. Ők is előszere-ttel látogattak, pontosabban kocsiztak ki a Városligetbe, a Drótszigetre, kávézni, süteményeket enni (Búza 1994). A délutáni uzsonnázás és kávézás sokáig a pesti polgárok egyik kedvenc hétköznapi elfoglaltsága volt.

A nagyvárosi tömegeknek a hétköznapi szórakozásra ritkán adódott lehetősége. (Kivételt esetleg a szabadnapos cselédek és bakák esete jelent-hetett.) Az ő idejüknek a vasárnapi szabadnapok adták a ritmusát. Ilyen-kor a közép- és főleg a felső rétegek kifejezetten elkerülték a tömegek által látogatott helyeket. Ez utóbbiak kialakítása elengedhetetlen volt a szabad-idős tevékenységek ellenőrzése és kordában tartása céljából. A nagyváros-ban különösen szembetűnő volt, ahogy az alsó rétegek másolták, imitálták a felső rétegek szórakozási szokásait. A legjobb példa erre a korzózás, amely minden európai nagyvárosban az egyik legdivatosabb szabadidős tevékenység volt. Vasárnap a Városligetben „a körönd körül nincs nagyúri hintó, amelyet közönséges napok délutánján lehet látni. Van sok bérkocsi, polgár családját, munkás kedvesét kocsikáztatja körbe, ahol a királyné és a miniszterek szokták.”⁶ Elias és Drunning (1989) szerint mások társasá-gában lenni minden kötelezettség nélkül az egyik legfontosabb jellemzője a modernkori szórakozásoknak. Még a vacsorának is fokozza a gyönyörét, ha azt mások társaságában fogyasztjuk el. Ilyen helyzetekben mások je-lenléte meleg biztonságérzetet ad, fokozza a sikeres társadalmi integráló-dás érzését.

Az első világháborúig a nagyvárosi tömegeket a hagyományosabb szórakozási formák mozgatták meg, mint amilyen a városligeti vagy a népligeti vurstli is volt. A vasárnapi szabadidő eltöltése ilyen felfokozott szórakozásokkal vált igazán különlegessé, egyedivé. Ennek a különleges időnek a megélése más viselkedést, öltözködést is kívánt. A már többször idézett forrásokból egyértelműen kiderül, hogy a nagyvárosi tömegek számára a vasárnap valóban ünnepnap volt, amire kettőzött szorgalom-mal készültek, az egész család együtt ment el a zöldbe, a parkokba vagy a városligeti vurstliba. A legtöbben kiöltözve, legszebb ruháikban pom-pázva költötték megspórolt pénzüket, keresték a szédületet, a színes és borzalmas látványosságokat, mint ahogy azt tették a falusi búcsúk ide-

6 Vasárnapi Ujság, 1868. június 14. 31.

jén is. A szabadidő ilyenkor teljesen elvált a hétköznapi időtől. Nehéz azonban megbecsülni, hogy a munkásság hány százaléka vette igénybe a nagyváros adta szórakozási lehetőségeket, mennyien voltak azok, akiknek társadalmi idejét ennyire ütemezték a munka és a szabadidős tevékenységek. A statisztikák egy-egy vasárnap tízezres tömegekről számolnak be a városligeti vurstliban, és az állatkertet is körülbelül kétszázézer munkástömegek keresték fel az 1890-es évek végén a nyári hónapokban (Budapest Székesfőváros Statisztikai Évkönyve 1895–1898). A tömegek elsősorban a nyári hónapokban jártak el szórakozni, télen már alig. Az előbb idézett statisztika szerint a munkások egy százaléka volt a vizsgált időszakban telente szórakozóhelyen. A hagyományosabb szórakozási formák az első világháború után már veszítettek népszerűségükből. A mozi vált a tömegek legkedveltebb szabadidős tevékenységévé. Az 1900-as években hétvégén és hétköznap is naponta több mint százezer nézőt vonzott a nyolcvan-kilencven budapesti mozi (Pásztor 1926). A moziba látogatók társadalmi jellemzőiről és élményeiről semmit sem tudunk, de a hétköznapi mozi, az előadások állandó kezdő időpontja biztosan sok embernek ütemezte az idejét, a mindennapjait.

Bámészkodók a városligeti vurstliban 1931-ben

A munkaidő csökkenésével, az életszínvonal emelkedésével párhuzamosan számtalan új szórakozási szokás és alkalom jelentkezett.⁷ A színházak, orfeumok, mulatók, sportrendezvények megjelenése mellett az egyik újdonság az olvasás népszerűsége volt, ami otthon is kikölkenthetette az embereket a hétköznapi munkával eltöltött időből. A jelenség egész Európában megfigyelhető volt. A *La Croix* című francia katolikus egyházi napilapban egy pap a következőket írta 1912-ben: „Több fiatal lányt ismerek, akik miután szombat este megvettek egy regényt 65 centime-ért, egész vasárnapjukat az ágyukon elterülve, ezeknek erkölcstelen sorait olvasva töltötték. Elhanyagolják a tisztálkodást, az egészséges sétákat és a misén való részvételt is. Másnap pedig a műhelyben hosszú beszélgetések tárgya az előző napi olvasmány élménye.” (Thiesse 1995, 303.)

Budapesten is hasonló jelenségekkel találkozunk. A hajógyári munkások idézett, 1887-es felméréséből az is kiderült (Az óbudai hajógyár 1971, 220.), hogy „a munkások között számosan szorgalmas újságolvasók, és különösen a képes napilapok örvendenek kivált vasárnap nagy kelendőségnek. Könyvek olvasására nemigen érnek rá a munkások, bár gyakran találkozunk a munkáslakásokban azokkal a füzetekben megjelenő érdekfeszítő regényekkel.”

Az előzőekben megemlített szórakozások más tulajdonságokkal rendelkeztek, mint a korábban bemutatottak, mint amilyen a korzó is volt. Norbert Elias és Eric Drunning mimetikus jelzővel illeti ezt a csoportot, amelynek fő jellemzője, hogy olyan érzéseket (gyűlölet, szeretet, félelem, gyönyör stb.) hívnak életre, amilyenekre a hétköznapi életben csak ritkán és elfojtottan nyílik mód. Ezek a típusú szórakozások is a teljes ellentétét jelentik a rutinszerűvé és monotonná vált hétköznapi időnek és életnek.

A heterogén és esetleges példákból is látható, hogy a különböző társadalmi rétegeknek az időfelfogása és időhasználata óriási eltéréseket mutatott a 19. század végén, a 20. század elején. A szabadidő megjelenése a tömegek idejében szembetűnő átalakulásokhoz vezetett, teljesen új, vagy a felső rétegeket imitáló tevékenységeknek adva teret. Ezeknek a tevékenységeknek a sajátosságai, ritmusa alakítják ki egy-egy társadalmi csoport sajátos idejét, ami ugyanúgy jellemzi, mint például térhasználata, iskolázottsági és műveltségi szintje vagy életkörülményei.

7 A színházak minden réteg számára hozzáférhetőek voltak. A szegényebb és munkásrétegek adták vasárnaponként a színekörök közönségét, a drágább belvárosi színházakban legfeljebb a karzati jegyeket tudták megfizetni.

IRODALOM

- Az óbudai hajógyár – Az óbudai hajógyár munkásainak élet- és munkakörülményei az 1880-as években. (Az 1887-es statisztikai vizsgálat alapján.) In: *Források Budapest múltjából II. 1873–1919.* Szerk. H. Kohut Mária. Budapest, 1971. 215–221.
- Békés István:* Szegény ember gazdag városban. Budapest, 1973.
- BTB – Budapest történetének bibliográfiája IV. 1686–1950. Főszerk. Zoltán József. Budapest, 1965.
- Búza Péter:* Táncsics Eszter és Csorba Géza naplója. Szerk. Búza Péter. Budapest, 1994.
- Corbin, Alain:* La fatigue, le repos et la conquête du temps. In: *L'avènement des loisirs 1850–1960.* Ed. Alain Corbin. Paris, 1995. 275–299.
- Elias, Norbert – Drunning, Eric:* Les loisirs dans le spectre du temps libre. In: *Uők: Sport et civilisation, la violence maîtrisée.* Paris, 1989. 123–171.
- Erdei Ferenc:* Futóhomok. Budapest, 1977.
- Fél Edit:* Egy kisalföldi nagycsalád társadalom-gazdasági vázlata (A marcellházai Rancsó-Czibor család élete). In: *Kisalföldi közlemények. A SZMKE Kisalföld-Kutató Intézetének kiadása, Érsekújvár. I. sorozat (1944/3.)* 3–24.
- Források – Források Budapest múltjából II. 1873–1919.* Szerk. H. Kohut Mária. Budapest, 1971.
- Gyáni Gábor:* Az utca és a szalon. Társadalmi térhasználat Budapesten (1870–1940). Budapest, 1999.
- Illyefalvi I. Lajos:* A munkások szociális és gazdasági viszonyai Budapesten. Budapest, 1930.
- Láng Panni:* Egy budapesti polgárcsalád mindennapjai. *Történelmi Szemle* 29. (1986/1.) 80–94.
- Le Goff, Jacques:* Au Moyen Âge: Temps de l'Église et temps du marchands. In: *Uők: Pour un autre Moyen Âge. Temps, travail et culture en Occident.* 46–65. Paris, 1977. 275–299.
- Magyarország története. 7. kötet, 1890–1918.* Főszerk. Hanák Péter. Budapest, 1978.
- Pásztor Mihály:* Budapest zsebe. Budapest, 1926.
- Porter, Roy:* Les Anglais et les loisirs. In: *L'avènement des loisirs 1850–1960.* Ed. Alain Corbin. Paris, 1995. 19–55.
- Pronovost, Gilles:* Sociologie du temps. Paris–Bruxelles, 1996.
- Sombart, Werner:* Le bourgeois. Paris, 1966.
- Thiesse, Anne-Marie:* Organisation des loisirs des travailleurs et temps dérobés (1880–1930). In: *L'avènement des loisirs 1850–1960.* Ed. Alain Corbin. Paris, 1995. 299–323.
- Thompson, Edward P.:* Az idő, a munkafegyelem és az ipari kapitalizmus. In: *Időben élni. Történeti-szociológiai tanulmányok.* Vál. Gellériné Lázár Márta. Budapest, 1990. 60–116.

IDŐZAVARBAN: A VASÚT ÉS A HELYI IDŐ*

1891-ig Magyarországon nem volt egységes az óraidő, és a ma olyannyira megszokott időzónák sem léteztek. Minden településen a nap járása szerinti helyi időt használták, következésképp máskor volt dél Máramaroszigeten, Budapesten, Bécsben vagy Párizsban. A nap járásából következő időeltolódásnak azonban a vasút előtti időkben nem volt jelentősége, hiszen a test- és lélekkínzó szárazföldi utazás, illetve zötykölődés menetsebességei mellett a települések eltérő idejének nem voltak hétköznapi következményei.¹

A vasúttal azonban mindez megváltozott. A vasút egy olyan térben kiterjedt nagyzüzem, amelynek működését ütemesen össze kellett hangolni. A vasúthálózat terjedésével, a vonatforgalom és az utazási sebesség növekedésével a helyi idők különbözősége szembetűnővé vált. Azt az időt, amelyet a vasútvonalakon az egyes állomások helyi idejétől függetlenül használtak, vasúti időnek nevezzük. Az volt az általános gyakorlat, hogy az egyes vasúttársaságok a székhelyük helyi idejét tekintették vasúti időnek. Ez Magyarországon praktikusán Pest-Budát, illetve Budapestet jelentette.

A vasúti idő Magyarországon

1871-ben a magyar vasúttársaságok szerződéssel szentesítették azt a gyakorlatot, hogy menetrendjükben Budapest helyi idejét használják vasúti időnek, és elfogadták, hogy a szolgálati órák mindenütt a főváros idejét

* A tanulmány eredeti megjelenése: Órákat igazítani! Múzsák 20. (1989/1.) 22–23. Átdolgozott változat.

1 Minderről egy humorosnak szánt költemény is született. „Hajdan még a forró nyáron / Minden úgy járt: ólomlábon. / Lassan teltek órák, percek, / Tengelyen járt paraszt, herceg. / Ma? A forró nyár ha beüt, / Vasút robog, reng mindenütt, / Vasúton megy az idő is.” Borsszem Jankó, 1880. június 13. 2.

fogják mutatni. Ugyanekkor az ausztriai vasúttársaságok a prágai helyi időt használták. A budapesti és prágai idő között 18 perc különbség volt. A két ország között átmenő vonalak határállomásain ezért minden óraszerkezetből kettő volt, az egyik a budapesti, a másik a prágai időt mutatta.

A magyarországi vasúttörténet első évtizedeiben a vasúti idő és a helyi idő eltérése nem sok vizet zavart. A percek jelentőségére a vonatokról lemaradó utasok ugyan hamar ráébredtek, de az 1860-as évekig a vasút ütemes működését és menetrendszerűségét az idő jóval kevésbé alakította, mintsem ahogyan azt jelenkori tapasztalataink alapján feltételezzük. Nem véletlen, hogy a vasúttörténetnek ebben a korai periódusában a menetrendek adatai meglehetősen elnagyoltak.² Naponta kevés vonat indult, és kevés érkezett az egyes vasútállomásokra. Még az 1850–1860-as években is az volt a tipikus, hogy útirányonként napi két vonat – egy dél előtt, egy pedig délután – közlekedett. Az aratást követő terményszállítás időszakától eltekintve a vasúti pályákon ritkán haladtak végig szerelvények. A ritka forgalom miatt az elnagyolt adattartalmú menetrendek betartása sem volt olyan fontos, csak arra kellett ügyelni, hogy az egyvágányú pályákon a szembejövő vonatok bevárják egymást egy-egy közeli vasútállomáson. Ez az alacsony kihasználtság tette lehetővé, hogy Bécsben a késve érkező Andrássy miniszterelnököt a pesti gyorsvonat egyszerűen megvárja.

Az Ausztriában és Magyarországon használt vasúti idő közötti eltérésnek vasútforgalmi szempontból nem voltak káros következményei. Az utasok szempontjából a budapesti és prágai idő közötti 18 perces különbség viszont kényelmetlen volt. Marcheggen például, amely a Budapest és Bécs közötti időváltó állomás volt, a menetrendi kiírás szerint 22 percet tartózkodó vonat valójában négy percet töltött az állomáson. A Budapestről Bécsbe menő gyorsvonatok Marcheggről jó negyedórával hamarabb indultak el, mintsem hogy megérkeztek volna – legalábbis a menetrend szerint... A helyi idő szerint a kelet felé menő vonatok egyre jobban késtek, nyugat felé haladva pedig a vonatok egyre korábban érkeztek meg.³

A vasúti idő azt is jelentette, hogy az utazóközönségnek meg kellett szokni: nem a településük toronyórájához kell igazítani az utazást, hiszen

2 A Magyar Középponti Vasút menetrendjei például – hasonlóan a delizsánsz- és gőzhajó-menetrendekhez – csak az indulási időket tartalmazták.

3 Az Orient expressz utasainak Párizstól a Fekete-tengerig tizenegyszer kellett az órát előreállítani. *Thirring Gusztáv*: Egységes idő. Turisták Lapja, 1891. 46.

a vonatok az állomáson elhelyezett órák szerint közlekednek.⁴ Ebből számos félreértés, kellemetlenség adódott.⁵

1875-ben a hazai vasúttársaságok elhatározták, hogy menetrendjükben nem a budapesti időt fogják használni, hanem az indulási és érkezési időt mindig az adott állomás helyi idejének megfelelően fogják közölni. Sajnálatos módon nem maradtak fenn források arról, milyen megfontolásból választották a vasúttársaságok ezt a számukra kényelmetlen megoldást. Mindenesetre a várótermekben, vasúti restikben, peronokon és jegypénztáraknál lévő állomási órákat átállították a helyi időre. Az utazóközönséget hirdetményekben figyelmeztették: „a helyi idő a vasút-szolgálati budapesti időhöz képest Zákányban és Csurgón 8 perccel, Nagyatád-Szobon és Belegen 7 perccel, Jákón és Kiskorpadón 6 perccel, Batén és Dombóvárott 4 perccel, Mágocson és Szászvár-Mázán 3, Bonyhádon, Morágyon 2, és végre Bátaszéken 1 perccel késik”.⁶ A helyi időkre alapozott vasúti közlekedés egy év alatt megbukott, és a kormány engedélyezte, hogy a vasúttársaságok 1876-tól ismét a budapesti időt használják.

A vasúthasználat alacsony volumenei közepette a vasúti idő és helyi idő különbözősége azonban kevés embert érintett. A kor szokásainak megfelelően az volt a felelős, felnőtt viselkedés, hogy a vasútállomásra időben – de nem abban az időben, ahogyan azt ma megszoktuk – ki kellett érni. Az állomásokon az utazóknak feladataik voltak: meg kellett vásárolni a menetjegyet, az útipoggyászt fel kellett adni, a vasutasoknak pedig meg kellett írni a poggyászszállító bárcákat, mindezt külön ki kellett fizetni. Majd ezek után következett a váróteremben eltöltött idő. Ez az egész folyamat több elemében egy mai repülőtéri tartózkodásra hasonlított. Mindezek után elkövetkezett az indulás – természetesen a vasúti idő szerint.

4 1873-tól a távírdaállomásokon az adott település helyi ideje és a budapesti idő közötti különbséget feltüntető szöveget kellett kihelyezni, hogy a „kérdőzködések és felszólamlásoknak eleje vételessék”. Rendelet a budapesti időnek a jelzése tárgyában. Távirászati Rendeleték Tára, 1873. február 20.

5 Egy tanulságos ügyet közölt 1867–1868-ban az egyik vidéki újság. Egy temetésre igyekvő orvos lekérte a vonatot, mert állítása szerint a tarcali vasútállomásra hat perccel hamarabb érkezett meg a szerelvény, és ezért már nem volt idő menetjegyet váltani. A Tiszavidéki Vasút az ügyet kivizsgálta. A vasúti órák szerint a vonat egy perc késéssel érkezett be az állomásra, ezért „legyen szíves inkább kegyed óráját a miénkhez igazítani, mert mi a miénket a tarcalihoz nem igazíthatván, orvos úr majd gyakran le talál maradni”. Levelezések. Nyír, 1867. december 8. és Nyílt levél dr. Sziklássy (Petrásovics) úrnak Tarcalon. Nyír, 1868. január 25.

6 A Bátaszék–Dombóvár–Zákányi Vasút hirdetése. Budapesti Közlöny, 1875. május 2.

1897-ig a vonatokat állomási haranggal indították – háromféle ütemben húzták, más és más jelentéssel.⁷

Abos vasútállomás. A felvételi épületen menetrend, vonatindító harang és óra

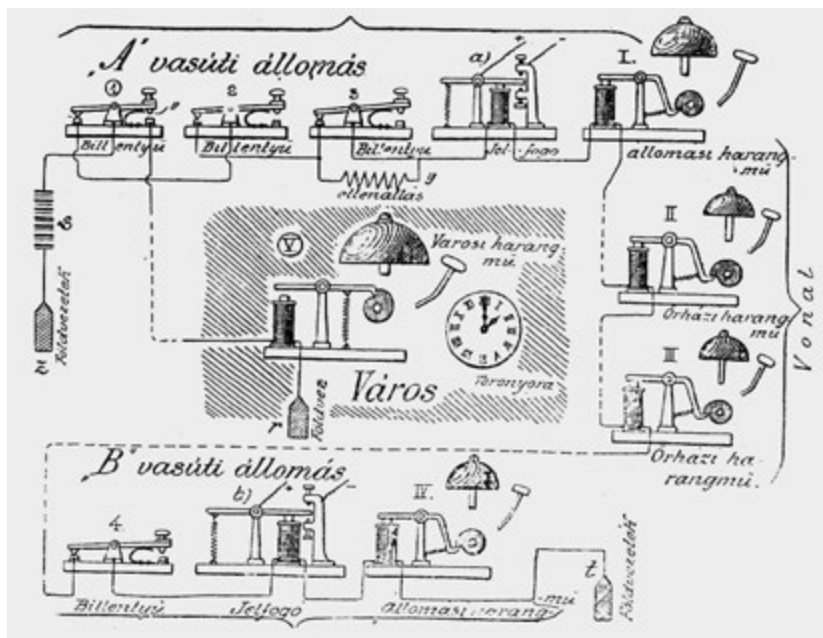
A vasút ütemes működtetése

A vasúti idő – helyi idő kérdésének azonban volt egy másik aspektusa is. A vasutasoknak ismerniük kellett a hivatalos budapesti pontos időt, mégpedig tartózkodási helyüktől függetlenül. 1871 áprilisában a közlekedésügyi miniszter kérésére a közoktatási miniszter megbízta a Budai Reáliskola egyik tanárát, hogy „a budai délkör szerint igazított, s a középídőt mutató normál órának tökéletes pontos járására felügyeljen, és a hazai vasutak közegeinek – ezen óra szerinti igazítás céljából –, bármikor megmutassa”.⁸ Ez a kezdetleges megoldás az évek során finomodott. Az Or-

⁷ „Az indulás ideje közeledik”, a „helyet foglalni” és az „indulás” hangjelzés közötti különbség abban volt, hogy a folytatólagos harangozás után hány ütés hangzott el. Lásd Jelzés az állomási haranggal. Jelzési utasítás, 1872. 252.

⁸ Vasúti órák. Vasúti és Közlekedési Közlöny, 1871. április 27. 141.

szágos Meteorológiai és Földmágnességi Intézetben hetente egyszer csillagászati úton megállapították a pontos időt, és az egytized másodperc pontosságú kronométert erre az értékre állították. Az intézet az időt minden nap délelőtt 11-kor távirddán közölte a Vasúti és Hajózási Főfelügyelőséggel. A főfelügyelőség ezt a MÁV Igazgatóságának továbbította. A MÁV üzemvezetőségeibe, Aradra, Debrecenbe, Miskolcra, Szegedre, Kolozsvárra, Zágrábba a pontos idő jele mindennap 11 óra 45 perckor érkezett meg. Az üzemvezetőségek déli 12-kor valamennyi szolgálati helynek távirón leadták a pontos időt. Ha a táviróvezeték elromlott, az állomások elektromos harangjelzést kaptak. A 9-es számú harangjelzésnek az volt a jelentése: „órákat igazítani”. Miután a pontos idő jele megérkezett a szolgálati helyekre, a távirókészülék melletti falióra mutatóit a pontos időre igazították. Mindennap ehhez az órához igazította a zsebóráját minden, óra viselésére kötelezett vasúti alkalmazott.⁹

Hogyan lehetne a helyi időket jelző toronyórákat összehangolni a vasúti idővel? A vasútállomásokat össze kellene kapcsolni a toronyórával.

javaslat, 1904

⁹ Zsebórával a forgalmi szolgálatban részt vevő alkalmazottaknak kellett rendelkezniük, például a mozdony- és vonatvezetőknél, az állomásfőnököknél, a pálya- és váltóőröknek. A zsebórákat az érintetteknek saját költségén kellett beszerezni. A zsebóra őrzése és jó karban tartása a személyzet hivatali kötelessége volt.

A trecsénteplici vasútállomás 1910-ben

ban öt időzónát használtak a vasutakon.¹⁰ Az európai vasútvonalakon 1891-ig huszonegyféle vasúti idő volt érvényben. A nemzetközi vonatok szaporodásával a menetrendek összehangolása, illetve értelmezése egyre nagyobb energiát igényelt a vasutasoktól és az utazóközönségtől.

A zónaidő bevezetése Magyarországon 1888 őszén került napirendre. Ludvigh Gyula, a MÁV elnöke az egységes osztrák–magyar vasúti idő (a Greenwich-től számított tizenötödik délkör ideje) bevezetését javasolta. Ez a mai közép-európai időzónának felel meg. 1890-ben az európai vasúttársaságok legnagyobb része elfogadta és életbe léptette a zónaidőt. A magyarországi vasútvonalakon 1891. október 1-jén vezették be a közép-európai időzónát. Ekkor valamennyi vasúti óramutatót 16 perccel visszahúzták. Hasonlóképpen jártak el az osztrák vasúttársaságok is, csak ott az óramutatókat 2 perccel előreállították. A magyar postahivatalok és távírdák is azonnal alkalmazták az új időszámítást. A zónaidőnek a polgári életbe való bevezetése is hamarosan napirendre került. Az időzóna bevezetése előtt a magyar kormány megkérdezte az MTA véleményét is. Eötvös Lóránd elnök válaszában arról írt, hogy ez nem tudományos kérdés, inkább az ipar- és kereskedelmi kamarákat kell megkér-

10 Az időzónák kialakulásáról bővebben: *Ian R. Bartky: The Adoption of Standard Time. Technology and Culture* 30. (1989) 25–56.

dezni. Az állami hivatalok 1892-es átállása mellett Budapest közterületein is átállították az órákat a közép-európai időzónára.¹¹

A zónaidő általános és villámgyors bevezetésének voltak ellenzői is. Kruspér István műegyetemi tanár szerint a zónaidő nem alkalmas arra, hogy életünket ehhez igazítsuk, „ily változékony, hogy úgy mondjam opportunisztikus alapra a népek évezredek szokásait feldöntő rendelkezésekre fektetni indokoltnak nem tartom”.¹² Szórványos adatok vannak arról, hogy a templomtornyok óráit nem mindenütt állították át a közép-európai időzónára. Nyíregyházáról 1904-ben, Békéscsabáról még 1928-ban is érkeztek ilyen értelmű panaszok.

Vasútállomás Tápiószelén 1930 körül

11 A fővárosi közterületi órák egységes átállítása ellenére Budapest órái hírhedten összevissza működtek. Egy 1897-es vizsgálat szerint ötvennégy közterületi óra közül hat járt pontosan. Lásd Konkoly Thege Miklós levele a Kereskedelemügyi miniszternek, 1897. május 17. MOL K 229. 1897. 33723 alapszám.

12 Kruspér István műegyetemi tanár a Kereskedelemügyi miniszterhez, 1891. december 13. MOL K 229. 1891. 28. t. 600. alapszám.

Mindazonáltal a vasúti közlekedés egyszerűsítésére létrehozott zónaidő gyorsan kiszorította a helyi idő használatát. A zónaidő, amelyet eredetileg a vasutak számára állapítottak meg, így lett egyeduralkodó a polgári életben is.

IRODALOM

Bartky, Ian R.: The Adoption of Standard Time. *Technology and Culture* 30. (1989) 25–56.

Heller Ágost: Egységes idő. *Természettudományi Közlöny*, 1891. 139–143.

Siposs Árpád: Az órák országos szabályozása. *Technológiai Lapok*, 1904. 625–627.

Thirring Gusztáv: Egységes idő. *Turisták Lapja*, 1891. 45–53.

A PARASZTSÁG JELES NAPJAI

Jelen tanulmány a magyar paraszti élet jeles napjaihoz és ünnepeihez fűződő népszokásokról és hiedelmekről ad áttekintést naptári rendben. Noha a jeles napok valamilyen szent vagy Jézus életének hagyományosan kialakított ünnepeihez kapcsolódnak, nem a vallási, hanem a néphit- és szokásbeli vonatkozásait mutatjuk be.

A mai naptár a Gergely-féle naptárreform (1582) után hazánkban 1587-ben lépett életbe. A polgári év (január 1.) és az egyházi év (advent) kezdete azonban ma sem azonos, ezért a szokások és hiedelmek megkettőződését tapasztaljuk, például évkezdő szokásokat találunk karácsonykor és újévkor is. A naptári ünnepek jó része kötött időpontban van, egy részük a hold állásának változásához kapcsolódva évenként változik, mint a húsvét és ennek függvényében a farsang, a böjt és a pünkösöd időpontja.

A keresztény egyház ünnepei egyrészt a kereszténység előtti ünnepek átvételei, másrészt a vegetáció és az időjárás változásához kapcsolódó ünnepek keresztény magyarázattal. A magyarság honfoglalás kori naptári ünnepeivel kapcsolatosan feltételezik, hogy a rokon népekhez hasonlóan a magyarok is holdhónapokban mérték az időt.

A magyar hagyományokat az évszázadok során rendkívül sok hatás érte. Egyes szokásokban kimutathatók szláv, másokban a német nyelvterületről jött hatások. Vannak keresztény és kereszténység előtti, sőt az antik hagyományokra visszavezethető elemek. Ezek kibogozása nem könnyű feladat, mert adataink java része az elmúlt száz-százötven esztendőből való. Egyes szokások az idők folyamán elhaltak, másokat idegenből átvettek és átalakítottak. Néha ezt a folyamatot tetten is érhetjük. Például a Mikulás (december 6.) megünneplése és a karácsonyfa-állítás szokása az elmúlt száz esztendőben nyerte el a ma ismert népszerű, országosan elterjedt formáját. Ma is tanúi lehetünk hasonló folyamatnak, hogy csak egyetlen példát említsek: az adventi koszorú rohamos meghonosodása. Napjainkban a szokások és a hozzájuk kapcsolódó tárgyi világ terjesztésében a sajtó, a rádió, a televízió, az ipar és kereskedelem hatalmas szerepet játszik. Korábban sok jeles napi, ünnepi szokást az iskola, a tanító terjeszt-

tett, mint például a mendikálás, rekordálás gyakorlatát. Ezek az egyházi iskolák, intézmények és tanítók számára gyakorolt adománykérő, köszöntő szokások voltak. Az utóbbi évszázadra azonban a paraszti hagyományban ünnepköszöntő szokásként éltek tovább, például karácsonykor, újévkor. Ugyancsak az iskolai gyakorlat hívta életre a nagy múltú Gergelyjárás szokását. A paraszti hiedelmekre, elsősorban az *időjárásjósló*, varázsló eljárásokra a kalendáriumok gyakoroltak máig érezhető hatást. Évszázadokon át a paraszti háztartások gyakran egyetlen olvasmánya a kalendárium volt, mely bőségesen kínálta többek között versbe szedett időjárási reguláit.

Az ünnepek, különösen a nagy egyházi ünnepek, így a karácsony, húsvét, pünkösd a hétköznapoktól eltérő magatartást követeltek a hagyományos magyar paraszti életben. Munkatilalom, templomlátogatás, meghatározott ételek fogyasztása, megszabott viselet jellemezte őket. Ünnepe volt minden vasárnap, mely ugyancsak elválasztódott a hétköznapoktól mind a viselet, mind a táplálkozás, mind pedig a magatartás vonatkozásában. Egyes ünnepek általános érvényűek voltak, míg mások csak kisebb közösségeket érintettek. Ilyenek a templombúcsúk, melyek a felszentelés emléknapi vagy a templomi védőszentek ünnepei. Bizonyos munkavégző ünnepek is (például aratás, szüret) tájanként más-más jeles napokhoz kapcsolódtak. Az ünnepek be nem tartása a hagyomány szerint súlyos következményekkel járhatott, s ezeket az elrettentő történeteket a szájhagyomány hiedelemtörténetek és népmondák formájában terjesztette, mint például az ünnepen sült kenyér kővé válását.

A szokások gyakorlásának többnyire kettős célja volt: egyrészt a földművelés és állattartás sikerét, az ember vagy emberi közösség egészségét és személyes boldogulását kívánta biztosítani, másrészt az adott ünnepre történő periodikus megemlékezést biztosította. Sok esetben a keresztény ünnep szinte csak ürügyül szolgált (például lucázás, kiszézés, villózás stb.), máskor a népszokás szorosan kapcsolódott hozzá (például betlehemezés).

A szokás- és hiedelemcselekmények hagyományosan kialakított gesztusok és rítusok, melyekhez többnyire szöveg is járul, a kimondott szó varázserejébe vetett hit alapján.

A naptári év bizonyos napjaihoz kötődő szokások és hiedelmek számos ősi elemet tartalmaznak. Ezeket nehéz lenne bármely etnikumhoz kötni. Arra szolgáltak, hogy a gonosz, rossz szellemeket elűzzék, a termékenység szellemét felébresszék. Legfontosabb eszközei a tűz, a víz, a zöld ág vagy vessző. Módjai a tűzön átugrálás, a vízben való mosdás, fürdés vagy vízzel

locsolás, zöld ággal díszítés, zöldághordás, májusfaállítás és vesszőzés. A népszokások ősi elemei között nem feledkezhetünk meg a zajcsapásról, mely ugyancsak több naptári ünnepen, például karácsonykor, újévkor, farsangkor, húsvétkor is fontos szerepet kap. A népszokásokban és hiedelmekben fontos szerep jut a már említett almának, a diónak és a fokhagymának (különösen a téli ünnepkörben), a tojásnak (a húsvéti ünnepkörben).

A szokás- és hiedelemcselekmények gyakorlói az adott népszokás vagy hiedelem függvényében változnak. Nemekhez, korosztályokhoz, korcsoportokhoz köthetők. A szokás- és hiedelemgyakorlat változásával, különösen a bennük rejlő hit elhalványulásával vagy elhalásával a hagyományosan megszabott szempontok is felbomlanak. Egyes szokások, melyek korábban a felnőttek, nagylányok és legények körében éltek, először a kisebb gyermekekhez kerülnek, majd a falu szegényebb sorsú lakóihoz, s végül gyakran töredékesen a cigányságnál jelennek meg adomány-, alamizsnagyűjtő céllal.

A múlt századi, századfordulón végzett gyűjtésekből, sőt egyes hagyományőrző vagy elzártabb településekről származó mai adatokból még jól láthatjuk a nemek szerepét a szokások gyakorlásában. Egyes szokások (például lucázás, regölés, farsangköszöntő, vénlánycsúfolás stb.) szereplői kizárólag férfiak, fiúgyerekek lehettek, más szokások (például villőzés, kiszejárás, pünkösödölés stb.) gyakorlói pedig csak nagyobb vagy kisebb lányok voltak. Az ünnepi szokások szereplői nagyrészt a még nem házások korosztályából kerültek ki. A névnapköszöntőket, egyes farsangi szokásokat (például asszonyfarsang) kivéve kevés szokásban vettek részt a házasemberek. A szokásszereplők között nem hagyhatjuk említés nélkül a páztorokat, akik járandóságukat, ünnepi ajándékaikat házról házra járva gyűjtötték a faluban hagyományos köszöntő és rítus kíséretében. A téli ünnepkör szokásaiban túlnyomórészt férfiak, legények és fiúk, a tavaszi ünnepkörben a lányok, illetve kislányok a szereplők.

A bizonyos napokhoz kötődő praktikák, mágikus cselekmények cselekvői és részesei ugyancsak nemhez és korhoz kötöttek voltak. Többnyire olyan mágikus cselekedetekről van szó, melyeket egyedül, magányosan kellett elvégezni, például termékenységvarázslás és -jóslás, termés-, időjárás-, férjjóslás. A férj- és feleségjósló hiedelemcselekményeket természetesen a lányok, illetve legények végezték, a gazdasági élettel összefüggőeket a gazda vagy a gazdasszony. Jellemző módon a cselekmény, a rítus, a gesztus tovább él, mint annak ismerete, hogy tulajdonképpen mi is a célja.

A szokás- és hiedelemcselekmények színterét is meghatározta a hagyomány. Természetesen minden esetben megvolt ennek is a mágikus je-

lentősége, tartalma. Az ünnepi köszöntő szokások java részében a köszöntők házról házra jártak, kisebb-nagyobb csoportokban. Voltak azonban nagyobb közösséget megmozgató felvonulások, melyeknek színtere a falu utcája vagy utcái, sőt a falu határa is lehetett, például a farsangi, szüreti, aratási felvonulások, húsvéti határjárások alkalmával.

A „hallgatóság, közönség” lehetett a falu népe, egyes családok, csak a lányok, legények vagy a gyerekek, sőt csak a gazda vagy a gazdasszony, vagy az eladósorú nagylány.

Ugyancsak a hagyomány alakítja a szokás- és hiedelemcselekmények időpontját, mely lehet a kettős ünnep első vagy második napja, ezen belül a kora reggeli vagy esti órák, vagy a litánia, mise, istentisztelet után.

A népszokások és hiedelmek fennmaradását, változását számos tényező befolyásolta. Ezek között fontos szerepet játszik a vallási hovatartozás. A protestáns közösségek hagyományai szegényesebbeknek tűnnek a katolikus falvakéinál, ugyanakkor néha archaikusabb elemeket is megőriztek. A polgárosultabb vidékeken már a két világháború között megszűntek, illetve átalakultak a naptári ünnepek szokásai. A magyar nyelvterület peremvidékein, a mai határainkon kívül élő magyarságnál ez a folyamat lassabban megy végbe. Új tendenciaként megfigyelhető a folklórismus jelensége. Hagyományőrző csoportok egyes szokásokat újraélesztnek nemcsak színpadon, hanem a falu közössége előtt is.

Karácsonyi ünnepkör (adventtől vízkeresztig)

A karácsonyi ünnepkör az *advent* első napjával veszi kezdetét és vízkeresztig (január 6-ig) tart. A *karácsony* a keresztény egyház egyik legnagyobb ünnepe. A 4. század óta december 25-én ünneplik Jézus születését. Ez a nap a téli napforduló, az ókori hitvilágban – a Mithras-kultuszban – a Nap újjászületésének az ünnepe volt. A középkorban karácsonnyal kezdődött az esztendő. Nem véletlen, hogy a karácsonyi szokásokban és hiedelmekben egyaránt megőrződtek a téli napfordulóhoz, Jézus születéséhez és az évkezdethez fűződő hagyományok.

A karácsonyi ünnepkör a következő gazdag hagyományú jeles napokat foglalja magába: Miklós napja (december 6.), Luca napja (december 13.), Ádám-Éva napja (december 24.), Karácsony napja (december 25.), István napja (december 26.), János napja (december 27.), aprószentek nap-

ja (december 28.), szilveszter (december 31.), újév (január 1.) és vízkereszt (január 6.).

A karácsonyi előkészület négyhetes időszaka, az egyházi év kezdete advent, amely Szent András napját (november 30.) követő vasárnap előestéjével kezdődik. A latin adventus elnevezés jelentése megérkezés, eljövétel. A vallási előkészületet a katolikus egyházban a böjten kívül a hajnali mise (roráté) jelenti, amelyet a régi magyar nyelvben *angyali misének*, *aranyos misének* is neveztek. Adventben nem tartottak lakodalmakat és zajos multságokat sem.

Az utóbbi időben ennek az időszaknak jellegzetes jelképévé vált az *adventi koszorú*, amely fenyőből, örökzöldből és négy gyertyából készül. Advent négy vasárnapján gyújtják meg egy-egy gyertyáját.

Magyarországon 1560-tól Oláh Miklós prímás rendeletére parancsolt ünnep volt Miklós napja (december 6.), de később ez feledésbe merült. A naphoz kapcsolódó ma ismert szokások csak a 19. század végén a városi polgárságtól a falusi értelmiség közvetítésével jutottak el a parasztsághoz. A Mikulás szó a Miklós név szlovák változata, a szokás osztrák eredetű. Az 1950-es években a telet megszemélyesítő télapó elnevezést vezették be hivatalosan, az orosz „gyed mároz” magyarra fordításával. Ma mindkét elnevezéssel találkozhatunk. Szent Miklós püspök egyik legendája szerint az ablakon át aranyrögöket dobott be egy elszegényedett nemesember három lánya számára, hogy becsületesen férjhez mehessenek. Sokan úgy vélik, innen ered az a szokás, hogy az ajándékokat az ablakba teszik. Szent Miklós napja a gyermekek jutalmazásának (és büntetésének) jeles napja. Főleg a Dunántúlon és a magyar nyelvterület északi részén volt ismert a *mikulásjárás*: Miklós püspök megszemélyesítője az ünnep előestéjén kíséretével, az ördöggel együtt betért a házakhoz, ahol a gyerekeket imádkoztatta és jutalmazta.

A titokban, éjszaka érkező és megszemélyesített Mikulás városon és falun egyaránt népszerű szokás. A kereskedelem, édesipar már ősszel megkezdte a jellegzetes csokoládéfigurák árusítását. Mindenfelé piros köpenyes Mikulásokkal találkozhatunk. Újabban a december 6-i Mikulás alakja, öltözete keveredik a tengerentúlról, reklámokból ismert, karácsonykor érkező és ajándékot hozó, telet jelképező öregember figurájával.

Kevés olyan jeles nap van az évben, mint Luca napja (december 13.). Ez a nap éppen úgy alkalmas volt a termékenységvarázslásra, mint a házasság és a halál időpontjának megállapítására, továbbá időjósásra.

A Gergely-féle naptárreform (1582) előtt az esztendő legrövidebb napja, egyúttal a téli napforduló kezdőnapja volt. Luca napját az egész ma-

gyar nyelvterületen gonoszjáró napnak tartották, ezért különösen a boszorkányok rontása ellen védekeztek. Tápió-vidéken fokhagymával keresztet rajzoltak az ól ajtajára, és közben azt mondogatták: „Luca, Luca távol légy.” Az Ipoly menti falvakban fokhagymával az állatok fejére rajzoltak keresztet, az istálló elé hamut szórtak, hogy a macska képében járó boszorkányt felismerjék, és nyomát felszedjék. Az ország nyugati megyéiben a ház lakói fokhagymagerezdet nyeltek. A söprűt eldugták, hogy a boszorkány ne tudjon azon elrepülni a Gellért-hegyre.

A boszorkányok felismerésére készült a *lucaszék*. Az Ipoly mentén, Pereszlényben a széket Luca-naptól karácsonyig készítették el kilencféle fából: boróka, kökény, jávor, körte, som, jegenyefenyő, akác, cser, rózsafa. Szöveget nem használtak az összeillesztéshez. Aki a székre a karácsonyi éjféli misén felállt, az meglátta, hogy a faluban ki a boszorkány. A boszorkány a hit szerint ökörszarvat, agancsot vagy tollas fejdísz viselt. A mise végeztével, aki a Luca széken állt, mákot hintett, hogy a boszorkány utol ne érje, ugyanis a néphit szerint a mákszemeket egyenként kell a boszorkánynak felszednie. A széket pedig még karácsony éjjelén elégették.

Luca napjához sokféle házasságjósító eljárás kapcsolódott, amelyek többségét a Luca napja és karácsony közötti 12 nap alatt kellett elvégezni. A néphit szerint a 12 nap az év 12 hónapjának felel meg. Jósoltak – és még van, aki ma is jósol – az úgynevezett *lucacédulával*. Cédulákra különböző férfineveket írtak, s naponta egyet tűzbe vetettek vagy eldobtak, hogy az utolsón meglegeljen a jövőbeli nevét. A *lucaágot*, azaz egy gyümölcságot Luca-napkor vízbe tesznek, s ha karácsonyra kizöldül, a leányzó közeli férjhezmenetelét jelzi.

A *lucabúzával*, a Lucától karácsonyig csíráztatott búzamagvakból az eljövő év termésére következtettek. A lucabúza gyakran ma is a karácsonyfa alá kerül, de már nem a jóslás céljából, hanem hagyományos karácsonyi szimbólumként.

Az időjárásjósító praktikák közé tartozik a *lucakalendárium* és a *hagymakalendárium* készítése. A lucakalendárium lényege az, hogy megfigyelik az időjárást Lucától karácsonyig, és a 12 nap időjárásából jósolnak az elkövetkező 12 hónap időjárására. A *hagymakalendárium* úgy készül, hogy egy hagymát leveleire szednek, és 12 levelébe sót tesznek. Amelyik levélben a só megolvad, az azt jelképező hónapra csapadékos jósol.

A Luca-napi hiedelmek többsége a *tyúkok termékenységvarázslására* vonatkozott. A gazdasszonynak napközben ülnie vagy feküdnie kellett, hogy a tyúkok jó ülősek legyenek. Luca napjának reggelén a nők ügyeltek arra, hogy asszony vagy lány be ne tegye a lábát, mert nem hozna szeren-

csét a házhoz. A Somogy megyei Lábadon Luca napján annak örültek, ha a házba először férfi jött be, mert akkor „szerencse lett a tyúkok körül”.

A Luca-naphoz *női munkatíalmak* kapcsolódtak. Országszerte úgy tartották, ha ezen a napon fonnának vagy varrnának, akkor ezzel befonnák, bevárnák a tyúkok fenekét. Azonban voltak javasolt női munkák, például a fejtő- vagy bontómunkák. Úgy tartották, ha tollat fosztanak vagy babot fejtenek, a tyúkok könnyebben tojnak majd.

Karácsony vigíliája,¹ más néven böjtje, Ádám-Éva napja (december 24.), az adventi időszak utolsó napja. Ezen a napon járnak a betlehemek, a kántálók, a pásztorok, ekkor fejeződik be az *ostyahordás* és a kilenc napja tartó *szentcsaládjárás*.

Ádám-Éva napján a hagyományoknak megfelelően készítették el a *karácsonyi asztalt*. Jellegzetes karácsonyi ételeket ettek ilyenkor. Az ételek maradékát, az úgynevezett *karácsonyi morzsát* nagy becsben tartották, és különböző mágikus célokra használták fel.

A hagyományos paraszti életben karácsony vigíliáján szigorú rend szerint történtek a cselekmények. A karácsonyi asztalra vagy alá helyezett tárgyak különös mágikus hatalommal bírtak. A karácsonyi abrosznak különösen nagy jelentőséget tulajdonítottak. Később vető- vagy sütőabroszként alkalmazták, hogy a termés bő, a kenyér szép és jóízű legyen.

A karácsonyi asztalra egész kenyeret tettek, hogy kenyérből ne szűkölködjének. Az asztal alá szénát és szalmát szórtak, ezzel biztosították állataik egészségét. Az asztal alá tett magvakat a tyúkoknak adták, hogy jobban tojjanak. Volt, ahol a gazda szakajtóban árpát és búzát vitt a szobába köszöntő kíséretében.

A karácsonyi *dióevés* az egész országban ismeretes. Az egészséges dió egészséget, a rossz dió betegséget jósol. A diót a szoba sarkába dobták, miközben azt mondták: „Édes angyalkáim, megajándékozzatok erővel, egészséggel, én megajándékozlak egy dióval.”

1937-ben Somogy megye nagy tudója, Gönczi Ferenc így ír: „Karácsony napja a nép gyermekénél igen kedves ünnep. A városi és a művelt családok gyermekei előtt főleg az úgynevezett karácsonyfa teszi kedvessé, a falusi földműves gyermekeknél pedig a hozzá fűződő szokások.”

A karácsonyfa-állítás még a harmincas években sem volt jellemző a paraszti családoknál. A Balaton környéki falvakban és pusztákon kis borókafenyőt kötöttek a szoba gerendájára, és pattogatott kukoricával, kukoricaháncsból készített masnikkal, almával és házi süteménnyel díszítet-

¹ Vigília: ünnep előestéje.

ték. A karácsonyfa egyik előzménye a termékenységet, örök életet, fejlődést, növekedést jelképező télközépi, karácsonyi *életfa*, *termőág*. A termőágakat rozmaring-, nyárfa-, bürök-, kökényágakból készítették. Gerendára vagy a szobasarakba függesztették, olykor a koronájával lefelé. Aranyozott dióval, piros almával, pattogatott kukoricával, mézeskaláccsal díszítették. A karácsonyfa másik előzménye középkori, egyházi eredetű szokás: Ádám-Éva napján előadták a teremtés történetét, amelyben a paradicsomi életfa, a tudás fája szerepelt, amelyre – az almán kívül – rákerült a kígyót jelképező lánc is. Az almafát télen örökzölddel, fenyőfával helyettesítették. A karácsonyfa és a karácsonyi termőág állításának szokása sokáig egymás mellett élt, és díszek is sokáig azonosak voltak. Az eddigi kutatások szerint a *karácsonyfa-állítás* protestáns, német eredetű szokás. A bécsi udvar közvetítésével először az arisztokrácia, majd a városi polgárság, a falusi értelmiség, végül a parasztság körében terjedt el. Először 1824-ben Brunszvik Teréz martonvásári grófnő állított karácsonyfát. A karácsonyfa-állítás szokása a magyar nyelvterületen nyugatról kelet felé terjedt. A karácsonyfadísz eleinte alma, dió, házilag készített sütemény, mézeskalács volt. Az 1880-as években jelent meg az üvegdísz. Napjainkban a jellegzetes karácsonyfadíszek műanyagból is készülnek. A rövid tűlevelű fenyő mellett a hosszú levelűek is divatosak, sőt vannak, akik műfenyőt díszítenek. Karácsonyfákat nemcsak otthon, hanem közterületen, templomokban, középületekben is állítanak. A karácsonyfa díszítésében nagy változatosságot tapasztalhatunk a tarka díszektől az egyszínűig.

A karácsonyi ajándékozás a karácsonyfa-állítás szokásánál is újabb. Ajándékot régen a kántálók, betlehemezők, köszöntők kaptak, azok is ételfélét és legfeljebb egy kis pénzt.

A karácsonyi vacsora része a *karácsonyi ostya*, amelyet a kántortanító süített. Karácsony böjtjén vagy néhány nappal előtte az iskolás gyerekekkel minden családnak megfelelő számú ostyát küldött. Ennek fejében a családok a tanító számára lisztet, babot, tojást, kolbászt, hurkát stb. adtak, amely a díjlevelébe foglalt járandóság volt. A gyerekek általában verssel köszöntötték a házak lakóit, amiért jutalomként cukorkát, pénzt kaptak.

A pásztorok december 24-én nagy csomó vesszővel sorra járták a gazdák házait, és jókívánságokat mondtak. Az Ipoly mentén, Órhalomban a gazdasszony kötényével húzott a vesszőkből, és azzal megcsapkodta a pásztor lábát, hogy soha ne késsen és friss legyen. A pásztorok a *karácsonyi vesszőhordásért*, jókívánságokért ajándékot, például babot, pálinkát, pénzt kaptak. A vesszőt a gazdasszony a sarokba tette, tavasszal ezzel hajtották ki az állatokat.

A karácsonyi énekes, esetleg verses köszöntőt általában *kántálásnak* nevezték, de néhol *kóringyálás, pászlizás, mendikálás, angyali vigasság* néven emlegették. Karácsony vigíliáján vagy az előtte levő adventi időszakban házról házra járva énekeltek a kántálók. Az énekekhez gyakran kapcsolódtak köszöntők, jókívánságok, rigmusok, prózai szövegek is. Különböző korcsoportok jártak kántálni, általában délben kezdtek járni a gyerekek, majd délután a fiatalok, és késő este a házasemberek. Engedélykérés után az ablak alatt vagy a házban adtak elő egy vagy több éneket vagy köszöntőt. Ezután valamilyen ajándékot kaptak, melyet megköszönve mentek tovább. A határainkon túli magyar nyelvterület egyes vidékein még élő szokás a kántálás, különösen Mezőségen, Székelyföldön, Moldvában.

A karácsonyi ünnepkör egyik legnépszerűbb misztériumjátéka a *betlehemezés*. A karácsonyi játékok legrégebbi rétegét hazánkban is a latin nyelvű liturgikus jelenetek képviselik, amelyeket a 11. századtól kezdve a templomokban is előadtak. A betlehemezés egyes jeleneteit gyakran önállóul, külön szokásként adták elő. Így például a *szálláskeresést* az advent időszakában, amelynek egyik változatát *bölcsőskének, bölcsőjárásnak* nevezik. A betlehemezés fő kelléke a jászol vagy templom alakú betlehem, amely többnyire házilag készül. A betlehemben a Szent Család látható, valamint angyalok, állatfigurák. Általában kivilágítják, és szentképekkel, színes papírral díszítik.

Karácsony esti betlehemjárók. *Vasárnapi Ujság*, 1881

A hagyományos magyar paraszti életben a karácsony napja (december 25.) a család ünnepe volt. Ez a nap munkatilalommal járt, még a szemetet sem vitték ki, mert úgy vélték, ezzel kivinnék a szerencsét a házból. Már előző nap odakészítették az állatoknak a takarmányt. Tilos volt e napon a kölcsönkérés, kölcsönadás is, mert kivitték volna a szerencsét.

István napja (december 26.) arról volt nevezetes, hogy ezen a napon szerte a magyar nyelvterületen énekkel, verssel köszöntötték a név viselőit. A magyar nyelvterületen a leggyakoribb keresztnemek közé tartozott az István. A szokást istvánozásnak is nevezték. Néhol, elsősorban a határon túli magyarságnál, máig élő szokás. Az István-köszöntőket a megfelelő nevekkal behelyettesítve más névnapokon is énekelték. A szövegek részint népi eredetűek, részint műköltői vagy félnépi alkotások, amelyek a parasztság körében a 18. század második felében terjedtek el.

A Dunántúlon ezen a napon jártak a regölők. A *regölés* a magyarság egyik legarchaikusabb népszokása. Fő időpontja december 26., István napja, de néhol újévig is jártak a legények, elsősorban a lányos házakhoz. A regölés párokat összevarázsló, termékenység-, bőségvarázsló szokás. A regölés hagyománya, szövege és dallama legtovább a Nyugat-Dunántúlon és a Székelyföldön maradt fenn. A regölést – a csodaszarvasmotívum, a refrén s a dallam sajátosságai alapján – archaikus rítusének tekintjük a kutatás, amely a sámanénekekkel is összefügghet.

János napja (december 27.) a János név gyakorisága és a karácsonyi ünnepkörben való naptári helye miatt is kedvelt névünnep. Az István-köszöntőkhöz hasonlóan a köszöntőknek sok változata él a magyar nyelvterületen. E naphoz a *borszentelés* szokása kapcsolódott, amely a borvidékeken máig él. A szent bornak is – mint minden egyéb szentelménynek – mágikus erőt tulajdonítottak. Beteg embert és állatot gyógyítottak vele, és öntöttek a boroshordókba is, hogy ne romoljon el a bor. Szólásként él a *Szent János áldása*, a búcsúzásakor megivott utolsó pohár borral kapcsolatosan.

Aprószentek napja (december 28.) a Krisztusért mártírhalált halt betlehemi kisdedek emlékünnepe. Az e napon szokásos *vesszőzés* hagyományának kettős magyarázata van: egyrészt pogány termékenység- és egészségvarázslással függ össze, másrészt a bibliai történettel kapcsolatos. Az aprószentek-napi vesszőzés az egész magyar nyelvterületen szokás volt, néhol még (Erdélyben, Moldvában) ma is él. Vidékenként változó az elnevezése, például *aprószentekelésnek*, *odoricsolásnak*, *suprikálásnak*, *csapulásnak* is nevezték. A vessző lehetett termőág, hajló fűzfavessző vagy korbács. Vesszőzni fiúgyermekek, legények vagy pásztorok jártak. Szerencsekívánó, egészségvarázsló mondókák kíséretében gyen-

géden megveregették, megcsapkodták a lányokat, asszonyokat vagy a gyerekeket. Szegeden a gyerekeket mustármagért küldték a szomszéd-ba, ahol elővették a nyírfavesszőt, s megkérdezték, hányan vannak az aprószentek. Addig vesszőzték őket, míg meg nem mondták, hogy száz-negyvennégyezren. Ha nem tudták megmondani, akkor a háziak mondták el helyettük. Úgy tartották, hogy akit megvesszőznek, az nem lesz keléses.

Győr-Moson-Sopron megyében a korbácsolás a legényavatással kapcsolódik össze. A legények végiglátogatják a leányos házakat, és szép ének keretében korbácsolják a háznépet. A korbácsolókat dióval, édességgel megvendégelték, a legényeket borral kínálták. A megkorbácsolt eladó leány színes pántlikát kötött a korbácsra, az édesanyák előre becsomagolt húsdarabot adtak a korbácsolónak, amelyet az a közös vacsorán fogyasztott el a *legényavatás* tiszteletére. Ezen az ünnepségen csak férfiak vehettek részt. Az avatás hosszú beszéd kíséretében történik, amely összekapcsolja a betlehemi gyermekgyilkosság történetét a legényavatás tényével. A beszéd végeztével a keresztpák leöntik egy-egy pohár borral az avatandót, utána kiadós ivással ünnepelnek. Az ünnepség végén elviszik az újdonsült legényeket látogatóba a leányos házakhoz. A legényavatásnak ez a formája legtovább a Nyugat-Dunántúlon élt.

A népi kalendárium szerint szilveszter az újesztendő első napjával összefüggő nap. Szilveszterkor a szokások és hiedelmek az emberi életre, az állatállomány és termés bőségére vonatkoznak.

Szilveszter a leányoknak jóslónap. Éjjel gombócot főznek, ólmot öntenek, így tudakozódnak jövődöbelijük után.

Az ország nyugati részén szokásban volt a kántálás. A szilveszteri kántálást az újévköszöntés követte. A szilveszteri szokásokban különösen fontos szerepe van a *zajkeltés*nek, amelynek elnevezései: kongózás, cseregetés, pergőzés, gulyafordítás.

Az ország keleti részén a szilveszteri kongózáshoz, a zajcsapáshoz hozzátartozott a gulyafordítás hagyománya. Az volt a cél, hogy az állatok felébredjenek, és a másik oldalukra forduljanak. Úgy hitték, hogy ezzel biztosíthatják az állatok egészségét és szaporaságát. Hajdúdorogon engedélyt kértek a gazdától: „Megfordíthatjuk a Szent Péter csordáját?”

Hajdúszoboszlón a szilveszteri zajcsapáshoz történelmi, mondai hagyományok fűződnek: egy török támadás emlékét tartják számon. A hagyomány szerint 1660-ban az év utolsó napján a török támadás alkalmával az asszonyok összeverték a tepsiket, meghúzták a harangokat és a nagy zajjal üzték el a törököt.

Az *óév kiharangozása* és az újév énekkel köszöntése elsősorban az erdélyi protestáns vallású falvakra volt jellemző, de szórványosan előfordult másutt is. A kalotaszegi Nyárszón például fél tizenkettőtől fél egyig húzták a harangokat, majd aranyosvizet merítettek a kútból vagy a forrásvízből. A kalotaszegi Magyarlónán, amikor megkondul a harang, *tüzes kerek*eket eregettek le a hegyről, és úgy kiáltották: „Boldog újévet!”

Óév estéjén, újév hajnalán és reggelén jártak köszönteni a fiúgyerekek, legények, például az országszerte elterjedt, egyházi eredetű „Újesztendő vígságszerző...” kezdetűvel és más, újévkor is szokásos köszöntőkkel. Bőséget, jó egészséget, szerencsét kívántak a következő esztendőre, amiért jutalmul adományt kaptak.

Január elseje a polgári év kezdőnapja. Már a rómaiak is a Julius Caesar-féle naptárreform eredményeként Kr. e. 153-tól Janus napján, január 1-jén ünnepelték az évkezdést lakomákkal és gazdag ajándékokkal. A január 1-ji évkezdés a Gergely pápa-féle naptárreform (1582) óta vált általánossá.

Az egyházi év advent első vasárnapjával kezdődik, de a középkorban december 25-én, azaz Krisztus születésének napján kezdődött az év. A változó évkezdet miatt az újévet sokfelé *kiskarácsonynak* nevezték.

A népi hagyományban az újévhez sok jósló, tiltó és cselekvő szokás kötődik. Úgy tartották, hogy amit ezen a napon cselekednek, hatással lesz az egész elkövetkező esztendőre. Tilalmak is fűződnek ehhez a naphoz. Közismert az a hiedelem, hogy újév napján semmit sem adnak ki a házból, mert akkor egész éven át minden kimegy onnan. Nem volt szabad főzni, mosni, varrni, állatot befogni stb. A mosás tilalma már december 24-től érvényes. A mosott ruha szárítása a lenyúzott állatok felakasztott bőréhez hasonlatos, tehát jószágpusztulást idézhet elő. Általános hiedelem, hogy ami e napon történik valakivel, az ismétlődik vele egész évben, ezért igyekeztek a veszekedéstől is tartózkodni. Újév napján semmit sem szabad a házból kiadni vagy kivinni, mert „elszáll a tehén haszna”.

Szeged környékén, aki újév napján először felkel, és vizet hoz a kútról, az a ház jólétét alapozza meg. A visszatérőt megkérdezik: „Mit hoztál?” A vízhordó erre háromszor mondja: „Erőt, egészséget, áldást, békességet, szerencsét!” Sokfelé ismert szokás volt újévkor kora reggel a kútnál mosdani, hogy egész évben frissek legyenek.

A házban első látogatónak férfit vártak, mert a látogatása szerencsét hoz. Éppen ezért is igyekeztek a fiúgyerekek, legények, házasemberek a házakhoz újévet köszönteni. Köszöntőénekük jellegzetes kezdő sora:

„Újlesztendő, vígságszerző...” Általában a kimondott szó erejébe vetett hit az alapja az újévköszöntőnek.

Az újév jósló, varázsló eljárásainak fontos része volt a hagyományos ételek fogyasztása. Újévkor disznóhúst kell enni, mert a malac előre túr. Az apró magvak (lencse, rizs, köles) fogyasztása sok pénzt jelent. Rétest azért fogyasztanak, hogy „hosszúra nyúljon az esztendő, sokáig éljenek”. Szokás volt ilyenkor egész kenyeret szegni, hogy mindig legyen a családnak kenyere.

Újévhez időjóslás is fűződik: ha újév napja fényes, akkor jó gazdasági évet lehet várni a népi megfigyelés szerint. Ha az ég csillagos, rövid lesz a tél. Újévkor megrázták a gyümölcsfákat, hogy bőven teremjenek.

Vízkereszttel (január 6.) zárul a karácsonyi ünnepkör és kezdődik a farsangi időszak. Vízkereszt vagy háromkirályok napja az egyik legrégebb egyházi ünnep. A 4. századig ezen a napon ünnepelték Jézus születésnapját és az évkezdetet is. Ekkor emlékezik meg az egyház a napkeleti bölcsekről és Jézusnak a Jordán vizében történt megkeresztelkedéséről. Ez utóbbi emlékére kezdetben a keleti egyház – a középkortól a nyugati egyház is – e napon *vizet szentel*.

A szentelt víznek mágikus ereje, gyógyító, gonoszűző, rontást megelőző szerepe volt. E napon nemcsak vizet, hanem *tömjént, krétát*, sőt egyes helyeken *sót* is szentelnek. A víz és tömjén szenteléséből alakult ki a *házszentelés*.

A vízkereszti szokások közé tartozott a papság vízkereszti alamizsna-gyűjtése. Katolikus vidékeken ezen a napon járták a papok a házakat, és megszentelték az emberi és állati lakhelyeket. A megszentelt házak szemöldökfájára krétával G+M+B (Gáspár, Menyhért, Boldizsár) jelet írtak. Hitük szerint a jel megvédte a házat villámcsapástól és tűzvésztől, lakóikat és állataikat a boszorkány rontása ellen.

A fenti szokást Zala megyében a 19. század utolsó évtizedeiben így ünnepelték: „Vízkeresztkor itt eljár a pap háztól-házig mesterével, kik a vidéken eddig divatozott szokást önhasznukra fönntartották, és minden ház tulajdonosa, tudva előre jövetelüket, egy tál kukoricát, egy tál borsót, egy disznólábat, s végre a járandó lélekpenzt asztalára téve, készen várja őket.”

A háromkirályok, az újszülött Jézushoz Betlehembe érkező – feltehetően – mágusok, csillagászok három ajándéka (arany, tömjén, mirha) nyomán feltételezik, hogy hárman voltak. A Máté evangéliumából ismert bibliai történet szereplőit a 8. század óta emlegetik nevekkal. A háromkirályokat az utasok, útonjárók, vándorok, zarándokok és a vendégfogadások tartották védőszentjeiknek.

Az ünnephez tartozott a háromkirályok megjelenítése, a *háromkirályjárás* szokása. A három, házról házra járó fiúgyermek jellegzetes öltözete volt a királyi palástot jelentő fehér lepedő, fejükön a piros, sárga és barna színű papírkorona vagy süveg. A háromkirályok fontos kelléke volt a csillag.

Vízkereszt napjához számos időjóslás kapcsolódik. „Ha vízkereszt vizet ereszt, izikedet² padra rekeszd”, mondják a Hajdú-Bihar megyei Berettyóújfalun. „Ha pintyőke ilyenkor itt (ivott) a kerékvágásból, akkor lesz elég eső a nyáron”, hiszik a tápéiak Csongrád megyében. Ha erősen fagy, rossz termés várható, ha csorog az ereszt, hosszú télre kell számítani. Ha fúj a szél, szerencsés lesz az év, mondják a Dunántúlon.

Újabb szokás szerint a városokban és falvakban vízkereszt napján bontják le a karácsonyfát.

Farsang (vízkeresztől hamvazószerdáig)

A farsang *vízkeresztől* a húsvétot megelőző negyvennapos nagyböjt kezdetéig, *hamvazószerdáig* tart. Hossza változó, annak megfelelően, hogy mikorra esik a húsvét.

Mielőtt azonban rátérnénk a farsangi hagyományok bemutatására, nem hagyhatjuk említés nélkül a *januári és februári jeles napokat*, amelyeknek többsége a parasztember számára létfontosságú időjárás előrejelzéséről nevezetes.

A téli időjárásjóslás természetesen a tél hosszára vagy rövidségére vonatkozik. A jóslások többnyire rövid rigmusokban, versekben fogalmazódtak meg. Terjedésüket az is befolyásolhatta, hogy a paraszti háztartásokban a biblia mellett a leggyakoribb olvasmány a kalendárium volt, amelyben rendszeresen megjelentek időjárás- és termésjósló rigmusok. Piroska napján (január 18.) mondogatták: „Ha Piroska napján fagy, negyven napig el nem hagy.”

Vince napján (január 22.) a szőlősgazdák úgynevezett *vincevesszőt* metszettek, amelyet a meleg szobában vízbe állítottak, s abból, hogy mennyire hajtott ki, a következő év termésére jósltak. A kopácsi gazdák szerint sok bort kell inni ezen a napon, hogy bő legyen a termés. Mind a vin-

² Izik: nádtörmelék, kukoricaszár.

ce vessző hajtatása, mind pedig a *pincelátogatás* a magyar nyelvterület más részein is szokás volt. A Vince-napi időjárásból a várható kukoricatermésre jósoltak: amilyen hosszú jégcsapok lógnak e napon az ereszen, olyan hosszúak lesznek a kukoricacsövek. Vince napján elsősorban a szőlőtermelők figyelték az időjárást: szép, napos idő esetén jó, ellenkező esetben rossz bortermésre jósoltak: „Hogyha szépen fénylik Vince, / Megtelik borral a pince. / Ha csepeg, csurog, kevés lesz a borod.”

Pál napját (január 25.) *pálfordulónak* is nevezik, arra a bibliai történetre utalva, amely szerint a Jézust üldöző Saul ezen a napon tért meg, és később Pál apostol lett belőle. A legismertebb Pál-napi regula így hangzik: „Ha Pál fordul köddel, az ember meghal döggel.” A hajdani dögvészekre (pestisre, kolerára) való jóslás emléke él ebben. Állatokra vonatkoztatva is ismert: „Ha Pál fordul köddel, jószág hullik döggel.” Pál napján is jósoltak betegségre vagy halálra a lucapogácsához hasonló úgynevezett *pálpogácsával*.

Két februári jeles napon a gyertyának van jelentősége. Gyertyaszentelő Boldogasszony napján (február 2.) a szentelt gyertya mint Krisztus jelképe egyike a legrégebbi szentelménynek. Sublótban, ládafiában tartották, szalaggal átkötve a falra helyezték, vagy a szentképre akasztották. Keresztelésig az újszülött mellett világított, hogy a „pogánykát” ki ne cseréljék a gonosz, rossz szellemek. Amikor a fiatal anya először ment a templomba az úgynevezett egyházkelőre vagy avatásra, szintén szentelt gyertyát vitt a kezében. Gyertyát égettek a súlyos beteg mellett, szentelt gyertyát adtak a haldokló kezébe, és ez égett a halott mellett is. Mindenszentek napján és halottak napján – de más nagyobb ünnepeken, húsvétkor és karácsonykor is – meggyújtották. Ugyancsak az egész nyelvterületen elterjedt hiedelem volt, hogy vihar, égzengés, villámlás és jégeső esetén meg kell gyújtani.

Ugyancsak általánosan elterjedt *időjárás- és termésjósló hiedelmek* kapcsolódnak ehhez a naphoz. Ha ezen a napon kisüt a nap, és a medve meglátja az árnyékát, akkor visszamegy, és még negyven napig tart a hideg. Általában úgy vélik, hogy ha február 2-án jó idő van, akkor későn tavaszodik. Ellenkező esetben a Muravidéken úgy tartották: „Gyertyaszentelőkor, ha esik a hó, fúj a szél, nem tart sokáig a tél.”

Az időjárással a várható termésre is jósoltak. Ha e napon hosszú jégcsapok lógtak az ereszről, akkor a kukoricacsövek hosszúak lesznek, mint a jégcsapok. A Jászságban „ha a gyertyaszentelő fényes, akkor szűk termés lesz”, azaz a meleg, jó idő rossz termést ígér.

A szentelt gyertyával másnap, február 3-án, Balázs napján a templomban a katolikus pap balázsáldást mond, *balázsol*: a szentmise végeztével az oltár elé járulva, két keresztben tartott gyertyát illeszt az eléje járu-

lók torkához, és imát mond. Szent Balázs a legenda szerint megmentette egy özvegyasszony fiát, aki halszálkát nyelt. Az asszony hálából ételt és gyertyát vitt neki. A szent napját legendája alapján mindenféle torokbetegségek gyógyítójának tartották. Almát is szenteltek ilyenkor, abban a hitben, hogy a torokfájás ellen alkalmas gyógyszer.

A balázssáldás egyházi szokása mellett a *balázsjárásról* a 17. század óta vannak rendszeres feljegyzések. A színjátékszerű formáktól az egyszerű köszöntőig terjednek a változatok. A Dunántúlon, az Ipoly és Nyitra környéki falvakban, a Csallóközben volt szokás a balázsjárás, amikor maskarába öltözött gyermekcsoportok jártak házról házra. Egyikük Balázs püspököt személyesítette meg – fején papírsüveggel –, a többiek papírcsákó volt, oldalukon fakard. Nyársat vittek, hogy a háziak arra tűzhessék a kolbászt és a szalonnát. A balázsjárás, akárcsak a március 12-i gergelyjárás, a soványpénzű tanítók jövedelemkiegészítését jelentette, amit gyakran díjlevelükbe is belefoglaltak. A háziaktól kapott szalonnát, babot, zsírt, tojást a gyerekek elvitték a tanítónak, aki azután megvendégelte őket.

Balázs napjához ugyancsak kapcsolódik *időjárásjóslás*, például a Bácskában; ha ezen a napon esik, akkor nyáron jég veri el a termést.

A februári jeles napok időjárási regulái már a tavaszra mutatnak. Dorottya napján (február 6.) „ha Dorottya szorítja, Julianna tágtítja”. A Zsuzsanna napján (február 19.) megszólaló pacsirta a tavasz közeledtét jelzi. Mátyás napján (február 24.) ma is közismert a regula: „Ha Mátyás jeget talál, akkor töri, ha nem talál, akkor csinál.”

Az egyre népszerűbb Valentin-nap, azaz Bálint napja (február 14.) a magyar néphagyományban nem töltött be különösen jelentős szerepet. A néphit szerint ezen a napon választanak párt a verebek.

A farsangi ünnepkörrel történeti adataink többet árulnak el, mint más népszokásokról. A farsangról az egyházi és világi hatóságok egy véleményen voltak: a farsang rendbontással, lármázással, zavargással jár, ezért a „tiltandó szokások” közé tartozik. Az egyház a farsangot az ördögök ünnepének tartotta.

A farsang a *tavaszuvarás ősi örömmünnepe*, amelyet évszázadok óta a lakodalmak, disznótorok, jelmezes felvonulások jellemeznek. A nagy évésekkel, ivásokkal a természetet is hasonló bőségre kívánták készíteni. A farsang időtartama rövidebb vagy hosszabb, attól függően, hogy mikor van húsvétvasárnap. Ettől a naptól kell visszaszámítani negyven napot (kivéve a vasárnapokat), s így állapítható meg a nagybőjt időszakának a kezdete.

A magyar farsangi szokások a középkorban honosodtak meg. A farsang német eredetű szó, amely magyar elnevezésként a 15. században tűnt fel. A farsang három utolsó napjához: *farsangvasárnap*hoz, *farsanghétfő*höz és *húshagyókedd*hez kapcsolódott a legtöbb szokás. Ilyenkor háromnapos *táncmulatság*ot rendeztek, amelynek leggyakrabban a kocsma volt a színtere. A legények sorra járták a lányos házakat, hívogatták a lányokat, és a tánc költségre, a muzsikások megfizetésére adományokat gyűjtöttek. Farsangkor a házasemberek, a különféle céhek, az ipartestületek, az asszonyok, sőt a gyerekek számára is rendeztek táncmulatságokat, bálakat.

A paraszti hagyományban a párválasztás, a házasságkötés ideje a farsang volt. A farsang végén tréfásan, néha durván figyelmeztették azokat a lányokat, akik koruk szerint már férjhez menendők voltak, de hagyták a farsangot elmenni úgy, hogy nem mentek férjhez. A *vénlánycsúfolás*nak különböző változatai voltak, például tuskóhúzás, kongózás, szűzgulyahajítás, állakodalom.

Farsangi mulatságok falun és városon. *Vasárnapi Ujság*, 1858

A *farsangi köszöntő* többnyire gyermekek, egyes helyeken lányok, legények, néhol házasemberek adománygyűjtő szokása volt. Házról házra jártak, és először bekéredzkedtek: „Szabad-e farsangot köszönteni?” Ezután énekelték, elmondták jókívánságaikat a gazdának és háza népének,

s ezért általában tojást, szalonnát, pénzt kaptak. Az adományokat elosztották vagy a közös mulatságra fordították.

A farsang legfeltűnőbb mozzanata Magyarországon és más európai népeknél is a *jelmezes-álarcos alakoskodás*, a *dramatikus játékok*. A levéltári adatok már a 15. századtól kezdve szólnak férfi-női ruhacseréről, álarcviselésről, az állatalakoskodások különböző formáiról. A krónikások azt is feljegyezték, hogy Mátyás király Itáliából hozatott álarcokat. A 16. századtól a legutóbbi időig fennmaradt a Cibere és Konc, vagyis a böjti és a húsételeket megszemélyesítő alakok küzdelme. Ekkortól emlegetik a maskara szót, amely az olasz álarc, jelmez jelentésű *mascherá*ból ered.

A farsangi dramatikus játékok *helyszíne* hagyományosan a *fonó* és a *tollfosztó* volt. A farsangi maszkos alakok legszórakoztatóbb alakjai a *zsánerfigurák*: cigányasszony, koldus, kereskedő, különböző mesterségek megformálói (borbély, kovács, cipész, üstfoltozó, drótos tót stb.), kereskedő (tollkereskedő, marhakereskedő, vándorárusok stb.), népek, nemzetiségek (török, cigány). Kelet-Magyarországon a betyárfarsangolók a betyár utolsó mulatását, elfogatását jelenítették meg. A zsánerfigurák alakítói többnyire improvizálták azt a szöveget, amellyel a figura jellegzetességeit akarták bemutatni. Az *állatalakoskodók* között a legkedveltebb a medve, a kecske, a gólya és a ló megjelenítése volt.

Farsangkor kedvelt volt a lakodalmi és a temetési *paródia*. Nagy előkészületet, felkészülést igényelt a *lakodalmas farsangoló*. Általában a menyasszonyt is legény alakította. A „pap” tréfás esketőszöveggel adta össze az „ifjú párt”. A lakodalomparódia rendszerint táncsalattal zárult. A *farsangi halottas játékok* szereplői a pap, a kántor, a halott, a halott felesége, gyermekei, siratóasszonyok, a sírásó és a harangozó voltak. A „halottat” a fonóban egy asztalra tették és hangosan siratták. Az elmúlást jelképező halált is megszemélyesítették a farsangi játékokban: a halált alakító legény az arcát belisztezve, lepedőbe burkolódzva kaszáat suhogtatott, és az idősebbeket így ijesztgette.

Nagyobb falvakban, mezővárosokban *falufeljáró meneteket*, *felvonulásokat* tartottak. Az utcán időnként megállva mókáztak, tréfás jeleneteket rögtönöztek. A felvonulók különböző zsáneralakokat jelenítettek meg: különösen kedvelt volt a cigány, koldus, betyár, borbély, vándorárus, menyasszony, vőlegény, férfi nőnek, nő férfinak öltözése. Az állatok közül a felvonulásokon is leginkább a medve, ló, gólya, kecske megjelenítése volt népszerű. A falufeljáró farsangolásnak számos helyi változata alakult ki, helyi elnevezésekkel, például *tikverőzés*, *dőrejárás*, *bakkuszjárás*, *remélés*. Farsangkor *vetélkedőjátékokat* is tartottak. Ezek egyrészt ügyességi ver-

senyekből (kakasütés, gúnárnyakszakítás), másrészt maszkos alakok küzdelméből álltak, mint a böjtöt jelképező Cibere és a húsvétot szimbolizáló Konc király küzdelme.

Az asszonyok farsangolásáról a 15. században Temesvári Pelbárt Miklós ferences szerzetes is tett említést, emígyen: „Az Úr 1480-ik évében [...] a Kapos mellett egy asszony több fiatalasszonnyal együtt férfiruhába vagy másfajta ruházatba öltözve álarcos játékot űzött. Egyszerre csak az asszony, aki leginkább buzdította őket erre [...] a démon által a táncolók köréből elragadtatott [...] elpusztult, hogy többé sem a testét nem találták, sem ruhái nem kerültek elő. Ó jaj ezekben a napokban hány keresztény ember fordul a kegyelem világosságából a sötétség cselekedeteihez, vagyis a torkosság-hoz, az iszákosság-hoz, a bujálkodáshoz. Az efféle emberek a farsangban istenüknek választják az ördögöt, akit álarcos mulatsággal és fajtalan énekekkel dicsőítenek.” Az asszonyfarsang még az 1870-es, 1880-as években is élt a nógrádi Szuhahután és Mátraalmáson. A farsang utolsó napján a nők maskarába öltöztek, csapatosan énekelve járták a falut. A férfiakat jégcsappal vagy kukoricacsutkával megborotvtálták. Este „macskabált” tartottak, ahová a férfiak nem tehették be a lábukat.

Magyarországon ma a legismertebb farsangvégi népszokás a *mohácsi busójárás*. Az álarcos busók felvonulása a Mohácson lakó délszlávok csoportos felvonulása. A busók fából faragott álarcot viselnek, az álarcot a fejhez báránybőr erősíti, bő gatyájukat szalmával tömik ki vastagra. Hatalmas zajt csapnak, a hagyomány szerint elődeik így űzték ki a törököt a mohácsi szigetről.

A farsangi szokások a *farsang farkára* sűrűsödtek. A bőséges étkezések mintegy előkészítették a negyvennapos böjtöt. A farsangot hagyományos ételekkel ünnepelték, nevezetesen kocsonya, káposzta, fánk, bor és pálinka bőséges fogyasztásával. Húshagyókedd éjfélen – az utolsó farsangi napon – a megmaradt ételeket megszáritották, majd porrá törve gyógyszerként alkalmazták az állat- és embergyógyászatban.

A farsang legjellegzetesebb tésztafélesége a *fánk* és a *herőce*.³ A húshagyókeddi bőséges étkezésnél az a szólásmondás járta, hogy „inkább a has fakadjon, mintsem az a kicsi étel megmaradjon”. Hamvazószerdán zsírtalan, hústalan ételeket ettek a katolikusok.

A jeles farsangi napok – farsangvasárnap, farsanghétfő, húshagyókedd – az év többi jeles ünnepeihez hasonlóan gonoszűző, termésvarázsló, időjósító és egyes munkákat tiltó cselekmények sorából álltak. Húshagyó-

3 Herőce: forgácsfánk.

kedden megveregették a gyümölcsfákat, hogy jó termés legyen, ne legyenek férgesek. A farsangi táncnál a leányok magasra ugrottak, hogy kenderük hosszúra nőjön. Ha húshagyókor az ég csillagos, akkor sokat tojnak a tyúkok, ha a nap kisüt, bő esztendőre számíthatnak.

Húsvéti ünnepkör (nagybőjttől fehérvasárnapig)

Húsvétvasárnap időpontját 325-ben a niceai zsinat a tavaszi napéjegyenlőséget (március 21-ét) követő holdtölte utáni első vasárnapban állapította meg. Eszerint húsvét időpontja március 22. és április 25. közötti időre eshet.

A nagybőjt a keresztény egyházban a húsvéti előkészület ideje, hamvazószerdától húsvétvasárnapig tart böjtöléssel, egyházi és népi ájtatosságokkal. A negyvennapos böjt a 7. századtól vált szokássá, ezt II. Orbán pápa 1091-ben iktatta törvénybe. Kezdőnapjának elnevezései: *hamvazószerda, böjtfogszerda, szárazszerda, aszalószerda* stb., utalnak egyrészt a hamvazkodásra, másrészt a böjtölésre. Utolsó előtti hete a *virághét*, amely a *virágvasárnap*pallal zárul. Ezt követi a *húsvétvasárnapig* tartó *nagyhét*.

Hamvazószerdán a katolikus templomban a mise után az elmúlt évi szentelt barka hamuját a pap megszenteli, és keresztet rajzol a hívek homlokára „Emlékezzél ember, hogy porból vétettünk, porrá leszünk!” szavak kíséretében. A hamuszórás, a hamuhintés a bűnbánat ősi jelképe. A hamvazkodásnak gyógyító erőt tulajdonítottak, mert úgy vélték, aki hamvazodik, annak egész évben nem fáj a feje.

Nagyböjt idején tilos volt a lakodalom, bál, mindenféle zenés, hangos multság. Nagybőjtben gyóntak, áldoztak, a haragosok igyekeztek kibékelni. Böjti ételek a nyers vagy aszalt gyümölcsök, főtt tészták, a legjellegzetesebb az erjesztett korpaleves, a cibere. A nagybőjtben a lányok és menyecskék egyszerűbb, sötétebb színű ruhákat viseltek. A vallási böjti parancsokban észszerű egészségi megfontolás is érvényesül.

A nagybőjti étkezési, szórakozási, mulatozási tilalmak ellenére jellegzetes szokások és játékok alakultak ki. A legismertebb a *karikázó* (leánykörtánc) volt, mert erre a tánctilalom nem vonatkozott. Jellegzetes böjti játékok voltak az énekek kezdő sorairól elnevezett úgynevezett *cickomozás, szinalázás*. A böjti játékok közé tartozik a nagylányok kanyargós vonulása, *pilikézése* a kisebb lányok körül. A böjti vasárnapokon többnyire a lányok, esetleg a lányok és legények a falun énekelve vonultak végig. Volt, ahol

fogócskázással szórakoztak a fiatalok, másutt a legények sportjellegű játékokat játszottak, ilyen volt például a *csülkőzés*. A lányokkal együtt pedig énekes-táncos játékokat játszottak. A legények a lányokat hintáztatták. A lányok rongy- vagy tehénszőr labdával labdáztak, köcsögöt dobáltak.

Virágvasárnap Jézus Jeruzsálembé való bevonulásának emlékünnepe, a húsvét előtti vasárnap. Már a 7. században pálmát szenteltek ezen a napon, a pálmát nálunk a barka helyettesíti. A barkát a pap rendszerint a nagymise előtt szentelte meg, majd kiosztotta a híveknek. A virágvasárnapi *barkaszentelés* egyházi eredetű népszokás ugyan, de a szentelt barkát felhasználták rontás ellen, gyógyításra, mennydörgés, villámlás elhárítására is. Sokfelé élt az a hiedelem, hogy a szentelt barkát nem szabad bevinni a házba, mert elszaporodnának a legyek és a bolhák; a tojásból nem kelne ki a csirke. Másutt azonban, például a zempléni falvakban beviszik a szobába, és a szentkép vagy a gerenda alatt tartják, hogy azután hamvazószerdán ennek a hamujával hamvazkodjanak. A szentelt barkának az állattartásban jósló, varázsló, rontás elleni hatékonyságot tulajdonítottak. A földműveléssel kapcsolatosan is hatásosnak tartották, például a kert földjébe tűzték le, hogy elűzze onnan a férgeket. A virágvasárnapot megelőző hetet sokfelé virághétnek nevezték, és a névmágia miatt alkalmas időnek tartották a virágmagvak vetésére.

Virágvasárnaphoz kapcsolódik a magyar nyelvterület északi részén – Nyitra, Hont, Nógrád, Heves, Pest megyékben – a *kiszehajtás*. A kiszé menyecskének öltözött szalmabáb, amelyet a leányok énekszóval vittek végig a falun, majd a falu végén – ha volt víz – vízbe vetették vagy elégették. A bábu a különböző magyarázatok szerint a tél, a böjt, a betegség megszemélyesítője lehetett. A kiszé szó korpából készült savanyú levest, jellegzetes böjti ételt is jelent. Az énekekben szó van a kiszé kiviteléről és a sódar, vagyis a húsvéti sonka behozataláról. A kiszehajtást a bábu elkészítése, ruhájának összeszedése előzte meg. Fiatal menyecske ruháját vagy csúnya, rossz ruhákat aggattak rá. Öltöztetéséhez és viteléséhez különböző hiedelmek fűződtek: aki öltözteti vagy elsőnek felkapja, hamarosan férjhez megy; ha véletlenül visszafordul a bábu, attól tartottak, hogy visszajön a betegség a faluba, és elveri a határt a jég. Ahol a kiszét vízbe vetették, minden lány egy-egy szalmacsomót dobott a vízbe. Úgy hitték, akinek a szalmacsomója elúszik, még abban az esztendőben férjhez megy. Másutt a vizes szalmacsomóval dörgölték az arcukat, hogy ne legyenek szeplősek, és egészségesek maradjanak.

A nagyhét a nagyböjt utolsó hete, jeles napjai nagycsütörtök, nagypéntek és nagyszombat. Nagycsütörtökön megszűnik a harangozás: a köz-

ismert szólás szerint *a harangok Rómába mennek*, s legközelebb nagyszombaton szólalnak meg újra. A szertartásra hívogatás ezekben a napokban kerepeléssel történik, amit a gyerekek végeztek a harangozó irányításával. Kisebb csoportokba szerveződve felosztották egymás között a falut, és kerepelve végigszaladtak az utcákon. Szolgálatukért tojást kaptak. A kereplés szokásában a gonoszúzó zajkeltés nyomait lehet felfedezni.

Annak emlékére, hogy hajdan Jézus az olajfák hegyén virrasztott, nagycsütörtök este az idősebb asszonyok a kálvárián vagy útszéli kereszteknel imádkoztak. Liturgikus eredetű, szintén a gonoszúzással összefonódó szokás a *pilátusverés*, *pilátuségetés*. Nagycsütörtököt zöldcsütörtöknek is nevezték, ilyenkor a jó termés reményében spenótot, fiatal csalánt főztek.

Nagypéntek Jézus kereszthalálának emléknapja, a legnagyobb *böjt és gyász* ideje. A nap nevezetes szertartása a *csonkamise*. A nagypénteki *körmenetek*, élőképes felvonulások, passiójátékok már a középkor óta virágoztak. A nagypénteki ájtatosság része volt a *kálváriajárás* (kálvária), a Szentsír körüli *virrasztás*. A *Szent sír*, az *Úr koporsója állítás* a katolikus templomokban sajátos hazai, illetve közép-európai liturgikus fejlemény. A Szent sír őrzését például a Gyergyó-medencében a legutóbbi időkig a legények végzik.

A pénteki napot általában szerencsétlennek vélték, különösen a nagypénteket. Tiltották az állattartással, földműveléssel kapcsolatos munkákat. Általános hiedelem szerint nagypénteken nem szítottak tüzet, nem sütöttek kenyeret, mert az kővé válna. Nem mostak, mert a ruha viselőjébe villám csapna, nem fontak, nem szöttek. A tilalmak elsősorban a női munkákra vonatkoztak.

Betegségelhárító, tisztító, termékenységvarázsló erőt tulajdonítottak a víznek. Úgy vélték, aki nagypénteken napfelkelte előtt megmosdik a folyóvízben vagy belemártózik, azon nem fog semmilyen betegség. A jószágokat is megfürdették, vagy a patakról, folyóról hozott vízből töltötték az ivóvizükbe, abban a hitben, hogy akkor egészségesek lesznek.

Nagyszombat jellegzetes szertartása a *tűzszentelés*. A katolikus templomban a gyertyát – a feltámadó Krisztus jelképét – az előző évi virágvásárnapi szentelt barkáról csiholt, szentelt tűzzel gyújtják meg. A tűzgyújtás egykori hagyománya szerint ugyanis csak évenként egyszer, nagyszombaton volt szokás új tüzet gyújtani. Nagyszombat leglátványosabb vallásos szertartása a *feltámadási körmenet*, amelyet a középkorban húsvét hajnalán tartottak, az újkorban az egyház előrehozta nagyszombat estéjére.

A tavasz, a természet megújódása az embert is a környezete megtisztítására készíti. A tisztasággal kapcsolatos a féregűzés is, amelynek mágikus, babonás módját gyakorolták nagyszombaton. Amikor először szólaltak meg a harangok, a gazdasszony a ház falát söpörve kiáltotta: „Kígyók, békák szaladjak, megszólaltak a harangok!”

Ugyancsak ekkor vagy húsvét vasárnap reggelén mentek megkerülni a határt (*határjárás, határkerülés*) a falvak lakói. Főként a fiatal házasemberek és legények kerültek meg a falu határát, miközben egyházi és egyéb énekeket énekeltek. A szokás célja – egyházi jelentése mellett – a határjelek megújítása, megismertetése és a termőföldek mágikus védelme volt. Katolikusok és az erdélyi protestánsok is ismerték a szokást, ami arra utal, hogy a középkorban az egész magyar nyelvterületen általános lehetett. Legtovább Nyugat-Magyarországon és Székelyföldön maradt fenn. Templomi ereklyékkel, zászlókkal, énekszóval, körmenettel, Krisztus feltámadásának hírével akarták megoltalmazni termőföldjeiket a természeti csapásoktól és a kártevőktől. A 19. században például Zalaegerszegen útjukat puskalövés, dobszó, sípszó kísérte. Hazafelé zsenge tavaszi hajtásokkal tértek vissza, ezzel mintegy a tavaszt hozták be. Akik először vettek részt a határjáráson, azokat a határjelekre fektetve megvesszőzték. Így vésték emlékezetükbe a határjelek helyét. Hajnalig tartott a határjárás. Imádságukban kérték az Urat: „Távoztass el mezeinkről jégesőt, sás-kát, árvizeket, falunktól a tüzet, idegeneket, adj bő termő esztendőt s békességet!” Székelyföldön a templom megkerülése után a legények, fiatal házások énekelve, imádkozva vonultak végig a falun. A határkerülés után pedig, amikor már hajnalodni kezdett, a legények színes szalaggal, cifra papirossal és hímes tojással díszített fenyőágakat tűztek kedveseik kapujára, ennek *hajnalfa* volt a neve.

Húsvétvasárnap a kereszténység egyik legnagyobb ünnepe, e napon ünneplik Krisztus feltámadását. Véget ér a nagyböjt, a hústól való tartózkodás, innen származik az ünnep magyar elnevezése is. Ezen a napon is fontos szerepet tulajdonítottak a víznek. Piros tojást tettek a mosdóvízbe, és a család abból mosakodott, hogy egészségesek legyenek egész esztendőben. Húsvétvasárnap – akárcsak minden ünnepen – munkatilalom volt. A seprési tilalmat például azzal magyarázták, hogy elsepernék a locsolókat a háztól. Húsvétvasárnap és -hétfőn a böjti tilalom után már ismét lehetett táncolni. A húsvéti szertartásokhoz tartozott már a 10. század óta az *ételszentelés*. A szentelésre vitt jellegzetes ételek: kenyér, kalács, bor, bárány, sonka. A szentelt ételek maradékait mágikus célokra használták. A sonka csontját kiakasztották a gyümölcsfára, hogy sokat teremjen.

A húsvétvasárnaphoz és az egyéb tavaszi vasárnapokhoz kapcsolódó *zöldágjárás* a tavaszt, a természet megújulását jelképező énekes játék. A lányok, esetleg a legények is a falu egyik végén kézfogással sorba álltak. A sor mindkét végén kaput tartottak zöld ággal a kezükben. A sor egyik vége átbújt a sor másik végén lévő kapu alatt, így mentek végig a falun. A dal első három sorát a két kaput tartó énekelte egymásnak felelgetve. A „Bújj, bújj...” részre megkezdődött a kapun való átbújás.

A húsvéthétfői *locsolás* eredete részint a keresztelésre, részint arra a legendára utal, amely szerint a Jézus feltámadását hirdető jeruzsálemi asszonyokat locsolással akarták a zsidók elhallgattatni, illetve a Jézus sírját őrző katonák vízzel öntötték le a feltámadás hírért vívó asszonyokat. A víz tisztító, termékenységharó erejébe vetett hit az alapja a húsvéti locsolásnak is. *Vízbevető, vízbehányó hétfőnek* nevezték húsvét hétfőjét, ami utal a locsolás egykori módjára, hogy gyakran a kúthoz, vályúhoz vittek a lányokat, és egész vödör vízzel leöntötték őket. A két világháború között vált általánossá a „szagos vízzel, rózsavízzel” való öntözés. A locsolóversek sok változata ismert máig, a mágikus jellegű szövegektől a félnépi rigmusokig. A locsolás jutalma a hímes tojás.

Székelyföldön és a Nyárád mentén húsvéthétfő hajnalán a legények csapatosan indultak a lányos házakhoz – többnyire zeneszóval – öntözni,

Húsvéti locsolás. *Vasárnapi Ujság*, 1869

Húsvéti tojással játszó gyerekek. *Vasárnapi Ujság*, 1901

terjedelmes köszöntők kíséretében. Az ország északi vidékein a locsolással egyenértékű volt a korbáccsal való vesszőzés.

A húsvéti ünnepkör zárónapja a fehérvasárnap. Elnevezése onnan ered, hogy a korai kereszténységben a nagyszombaton keresztelt katekumenek – a keresztelésre előkészülő felnőttek, illetve az első gyónásra és áldozásra előkészülő gyermekek – ekkor vetették le a kereszteléskor felvett fehér ruhájukat.

Fehérvasárnap jellegzetes szokása volt a *komálás*, *mátkálás*, *vésározás*, a fiatalok (a lányok és legények, de főként a leányok) szertartásos barátsághozjárása, amelyet tojás vagy komatál cseréjével pecsételtek meg. A barátság néha a férjhezmenetelig tartott, de egész életre is szólhatott, különösen ha később keresztkomák is lettek. Legtovább a Dunántúlon és Moldvában maradt meg. A komatálon többnyire hímes tojás vagy piros tojás, sütemény, gyümölcs és bor volt. A komatálat küldők egymást testvérré fogadták, sárig tartó barátságot kötöttek, magázták, komának nevezték egymást. A komatálat a nagyobb leányok kisebb leányokkal küldték el választott barátnőjüknek verses köszöntő kíséretében.

A húsvéti ünnepkörre esik Gergely napja (március 12.). A nap ünnepelését IV. Gergely pápa rendelte el 830-ban, aki elődjét, I. (Nagy) Gergely

pápát (509–604), az iskolák alapítóját, a gregorián éneklés megteremtőjét az iskolák patrónusává tette. E naphoz felvonulások, diákpüspök-választás és vetélkedők kapcsolódtak.

A *gergelyjárás* az iskolás gyermekek Gergely-napi adománygyűjtő, iskolába toborzó, köszöntő, eredetileg többszereplős, színjátékszerű játéka. Legtovább a Dunántúlon, Palócföldön és a Muravidéken maradt fenn, korábban országosan ismert volt. A gergelyjárás eredete a középkorra vezethető vissza. A 16. század második felében általános szokássá vált, hogy a tanulók nemcsak maguk, hanem tanítóik számára is adományt gyűjtöttek. A 17. század közepétől az adomány gyűjtése – amelyet sok esetben a tanító díjlevelében rögzítettek – az új tanulók iskolába hívogatásával bővült. A reformáció következtében egymás után alakuló protestáns iskolákba a tanulókat a tanítók toborozták, mivel a kötelező iskolába járást csak a 19. század végén vezették be. A tanévkezdés és -zárás ideje a Gergely-nap körüli időszakra esett, az őszi tanévkezdés csak az 1860-as évektől vált általánossá. A Gergely-napi ünnepséget a tanítók szervezték, irányították, és abban maguk is tevékenyen részt vettek.

Gergely napjához *időjárás- és termésjóslás* is kapcsolódott. A magyar nyelvterületen jól ismert szólás: „Megrázza még szakállát Gergely”, vagyis előfordul, hogy e napon havazik. Sokfelé alkalmasnak tartották e napot a búza, rozs, hüvelyesek és a palántának való mag földbe tételére.

A tavaszi jeles napok többsége az időjárásra jósol, de kapcsolatosak a természet változásainak megfigyelésével, a termésjóslással. Sándor napja (március 18.) kedvelt névünneppel, amelyen köszönteni mentek az ünnepelekhez. Az egész magyar nyelvterületen közismert időjárási regula: „Sándor, József, Benedek, zsákban hozzák a meleget!”

József napja (március 19.) korábban ugyancsak kedvelt névünneppel volt a név gyakorisága miatt. A hagyomány szerint a madarak megszólalnak ezen a napon, mert *Szent József kiosztotta nekik a sípot*. József napjához időjárás-, termés- és haláljóslás is kapcsolódik. Az Alföldön úgy vélik, ha szivárvány látható, a széles sárga sáv jó búzatermést, a széles piros sáv pedig bő bortelemést ígér. József napja a méhek kieresztésének is megszabott ideje. Ezen a napon érkeznek a fecskék, s ilyenkor mondogatták a gyerekek: „Fecskét látok, szeplőt hányok!” Ettől a naptól kezdve mezítláb jártak a parasztyerekek.

Benedek napja (március 21.) a bencés rendet alapító Szent Benedek ünnepe. Benedek napján a 20. század eleji *göcseji* adatok szerint zsírt és fokhagymát szenteltek, amelynek azután gyógyító erőt tulajdonítottak. A *benedeki hagyma* főzetével a tifuszos betegek fejét és hasát mosogatták.

Rábaközben a marhák felfúvódásának gyógyítására tartották alkalmasnak a Benedek napján vetett hagymát.

A katolikus egyház hagyománya Gyümölcsoltó Boldogasszony napjához (március 25.) köti az angyali üdvözetet, Jézus Szentlélektől fogantatásának napját. Az analógiás mágia az alapja annak a szokásnak, hogy ezt a napot a *fák oltására, szemzésére* tartják alkalmasnak. A magyar nyelvterületen él az a hiedelem, hogy azt a fát, amelyet ilyenkor oltanak, nem szabad letörni vagy levágni, mert vér folya ki, vagy szerencsétlenség történne. Gyimes-völgyben úgy hitték, ha ezen a napon rossz idő van, akkor rossz tavasz várható. Az Ipoly menti falvakban a következő regula ismert: „Gyümölcsoltó hidege, téli hónapnak megölője.”

Április elsején ugratták egymást a felnőttek, de elsősorban a gyerekeket tréfálták meg, például esernyőmagért, trombitahúrért, szúnyogszírért küldték a boltba. Akinek sikerült a másikkal *áprilist járatnia*, csúfolhatta, hogy „április bolondja, május számara!”. A szokás egész Európában ismert. Újabban április elseje valóságos iskolai ünneppé vált: a diákok fordított napot rendeznek, tréfás jelmezeket vesznek magukra, gyakran még az utcára is kivonulnak.

A hagyományos gazdálkodásban nem tartották szerencsésnek ezt a napot a vetésre, mert nem lenne bőséges a termés.

Szent György ünnepe (április 24.) az igazi tavasz kezdete a néphagyomány szerint. A rómaiak e napon ünnepelték *Paliliát*, amely pásztorünnepe volt. E hagyomány továbbélése mutatható ki a hazai állattartás szokásaiban is. A pásztorok általában Szent Györgytől Szent Mihályig szolgáltak. Az állatok kihajtásának első napján a pásztorokat megajándékozták tojással, szalonnával, borral és egy-egy kupica pálinkával. Gonosz-elhárító, termékenységvarázsló céllal a marhákat láncon, fejszén, ekevason, tojáson, a gazdasszony kötényén stb. hajtották át. Hagyományosan Szent György napjához kapcsolódó jellegzetes pásztorszokás Kalotaszegen az úgynevezett *tejbemérés*. Ilyenkor állapítják meg, hogy a gazdák az előző nyár folyamán lemért tejmenyiségnek megfelelően milyen sorrendben, mennyi tejet kapnak. Evés-ivás, táncmulatság zárta a napot.

Szent György napját a magyar néphit rontásra, varázslásra alkalmas időpontnak tartotta. Közismert hiedelem, hogy a *boszorkányok* különböző tárgyakból (például kútágas, lepedő, kötény) tejet tudnak fejni. A boszorkányok rontása ellen zöld ágakkal, füstöléssel, fokhagymával védekeztek.

Szent György napját a néphit alkalmasnak tartotta a földbe rejtett kincs keresésére, amelyről úgy hitték, hogy minden hetedik évben ezen a napon lángot vet. Szent György napja a határjárás, a határjelek megújí-

tásának és a kúttisztításnak az ideje is. Szent György napján vetették a kukoricát, babot és uborkát. Jó gabonatermésre lehetett számítani, ha a gabona már olyan magasra nőtt, hogy a varjú nem látszott ki belőle.

A nap időjósági regulái: ha Szent György napja előtt megdördül az ég, bő áldás lesz. Ha a békák e napon megszólalnak, korai tavaszt és nyarat jósolnak.

Márk napján (április 25.), általában délelőtt, ritkábban az ünnep utáni vasárnap tartották a *búzaszentelést*. Mise után a hívek kereszttel, lobogókkal, Palócföldön a feltámadt Krisztus szobrával megkerülték a templomot, majd kivonultak egy közeli búzaföldre, ahol a pap megszentelte a vetést. A szertartás végén mindenki vitt haza a megszentelt búzaszálakból. Az imakönyvbe tett búzaszálnak gonoszúzó erőt tulajdonítottak a magyar nyelvterület számos vidékén. A szentelt búzát – mint általában a többi szentelményt – nagy becsben tartották, és mágikus hatást tulajdonítottak neki.

Jézus mennybemenetelének ünnepe áldozócsütröttök, a húsvét utáni negyvenedik nap. Nevét onnan kaphatta, hogy az egyház az évi egyszeri áldozás határidejéül ezt a napot szabta meg. Sok templom búcsúnapja.

Pünkösd

Pünkösd ünnepét a keresztény egyház annak emlékére tartja, hogy Jézus mennybemenetele után a Szentlélek leszállt az apostolokra. Neve a görög pentekosztész („ötvenedik”) szóból származik, mivel a húsvétot követő ötvenedik napra esik, mozgó ünnep május 10-e és június 13-a között. Krisztus mennybemenetele után az apostolok, Mária és a legközelebbi tanítványok közösen ünnepelték meg a pünkösddöt. A Jeruzsálemben tartózkodók meglepődve vették észre, hogy amit az apostolok beszélnek, ki-ki a maga nyelvén érti. Előállott Szent Péter, és prédikálni kezdett. Beszédének hatására sokan megtértek, és belőlük alakultak az első keresztény gyülekezetek. Pünkösd tehát az egyház születésnapja is. A középkorban a szél zúgását, amely a Szentlélek eljövételét előzte meg, kürtökkel, harsonákkal utánózták. A tüzes nyelveket égő kócok dobálásával jelenítették meg, amelyeket a templom padlásáról eresztettek a hívek közé, vagy – például a székelyföldi Csíkdelnén – a Szentlélek jelképeként fehér galambot repítettek szabadon a mise alatt.

Pünkösti népszokások. *Vasárnapi Ujság*, 1858

A magyar pünkösti szokások a keresztény ünnepekörhöz kapcsolódnak, de számos olyan szokást és hiedelmet őriznek, amelyek csak elnevezésükben kötődnek a pünkösdhöz, mint a pünkösdikirály-választás, pünkösdölés, táncos játékok. Ezeket a játékokat az egyház már a 17. században tiltotta: „Elejétől fogva régi időben is mindenkor tilalma volt a sátoros ünnepeken való táncolásnak, királynéasszony ültetésnek, mely a pogányoktól maradt szokás, ezután is tilalmas.”

A *pünkösdikirály-választás*ról a középkor óta vannak adataink. A 16. században is az értéktelen, múltó hatalmat pünkösti királyságnak nevezték. A közmondás is erősíti a hagyományt: „Rövid, mint a pünkösti királyság.” A Somogy megyei Pusztaszemesen a pünkösti király lovát virággal borították. Jókai Mór *Egy magyar nábob* című regényében részletesen ír a pünkösdikirály-választásról.

A pünkösdikirály-választás lóversennyel vagy más ügyességi próbával Európa jelentős részében a középkor óta élő szokás. A 17. század végén és a 18. század elején a huszárezredekben *májuskirályt* választottak. A 19. századihoz hasonló módon választottak pünkösti királyt az 1940-es években Somogy, Nógrád és Hajdú megyében is. Volt, ahol a lovaglást egyéb ügyességpróbákkal is kiegészítették, például tekézással, birkózással. Akinek mindez sikerült, egy évig szervezte és vezette a mulatságokat és a legénybíró-választást.

A *pünkösdlés* az Alföldön és Északkelet-Magyarországon a leányok pünkösdi énekes, gyakran táncos, házról házra járó szokása volt. A szövegkezdet alapján *mimimamázás*, *mavagyonjárás*, *mivanmajárás* elnevezései is ismertek. Egyes változatokban a legények, fiúgyermekek is részt vehettek. A házról házra járó csoportok bekéredzkedés után szavaltak, énekeltek, táncoltak. Ha lányok és legények voltak a játék szereplői, közös táncmulatsággal zárták a napot.

A *pünkösdi királynéjárás*, *pünkösdjárás*, *cucorkázás* a Dunántúlon a lányok termékenységharózással összekötött pünkösdi köszöntője volt. Általában négy leány házról házra vezetett egy kisebb leányt, a királynét. A királynén fehér ruha volt, fején díszes virágkoszorú, karján virágszirmokkal teli kosarat vitt. A négy nagyobb leány a királynő feje fölé piros kendőt feszített ki, baldachin módjára. A leányok házról házra jártak, a királynő rózsaszirmokat hintett a házak udvarába. Ha a háznál nem szívesen látták és nem vendégelték meg őket, akkor a királynő leguggolt, hogy a kender olyan kicsi maradjon.

A *zöldágjárás*, *zöldághordás* egyik jeles időpontja is pünkösöd lehet. A Somogy megyei Bálványoson a falu tágasabb helyén összegyűltek. A fehérbe öltözött lányok kézfogással sorban álltak, a sor végén két-két nagyobb lány kaput tartott. Énekelve és a kapun átbújva járták végig a falu utcáit.

Egyes vidékeinken ilyenkor állították a *májusfát*, míg ott, ahol május elseje volt a felállítás hagyományosan megszabott ideje, az ünnepélyes ki döntésre pünkösdkor került sor.

A magyar nyelvterületen mindenütt kedvelték a *pünkösdi bálakat*. A kalotaszegi falvakban ilyenkor háromnapos táncot rendeztek. A 19. századi adatok szerint a pünkösdi táncmulatságok összefüggésben voltak a pünkösdikirály-választással.

A gazdasági jellegű szokások közül sokfelé pünkösdhez fűződik a *pásztorok pünkösdi megajándékozása*. A Jász-Nagykun-Szolnok megyei Túrkevéen a gazdák fonott kaláccsal és itallal kínálták a csordást pünkösöd reggelén. Hajdúböszörményben minden pásztor, gulyás, csikós, csordás, juhász és kondás kapott ajándékba kalácsot és egy liter bort.

Pünkösdkor a házakra, kerítésekre, istállókra zöld ágat – nyírfaágat, gyümölcsfaágat, bodzát – tettek, hogy a gonosz, rossz szellemeket távol tartsák a háztól.

A pünkösöd utáni vasárnap a Szentháromság ünnepe. Kultusza a barokk korban – különösen a pestisjárványok idején – teljesedett ki. Számos szobrot emeltek a tiszteletére, sok templom búcsúnappja. A Szentháromság legjellemzőbb egyházi ábrázolása a sugárzó nappal vagy istenszemmel ki-

töltött háromszög. Valószínűleg ez a Szentháromság-szimbólum jelent meg a parasztházak háromszög alakú, napsugaras homlokzatain.

Úrnapja az oltáriszentség ünnepe, a pünkösöd utáni második hét csütörtöke. Az e napon tartott körmeneteknél úgynevezett *úrnap*i sátrakat készítettek az oltárok fölé a falu különböző pontjain, újabban csak a templom körül. Az úrnapi sátrakat zöld gallyakkal, virágokkal díszítették, amelyeket mint szentelt növényeket mágikus célra használtak a földművelésben, állattartásban, sőt az ember- és állatgyógyításban is.

A májusi és júniusi jeles napok közül május elseje, Flórián napja (május 4.), fagyosszentek (május 12., 13., 14.), Orbán napja (május 25.), Medárd napja (június 8.), Margit napja (június 10.), Páduai Szent Antal napja (június 13.), Nepomuki Szent János napja (június 16.) jelentős a néphagyományban.

Május elseje, illetve a május elsejére virradó éjszaka a májusfaállítás ideje. A május elsején állított fát többnyire pünkösdkor bontották le, azaz kitáncolták a májfát. A *májusfa*, *májfa* a természet újjászületésének szimbóluma, és *szerelmi ajándék* is lehet. A májusfa állításának két jellegzetes formája terjedt el, az egyik a leányos házhoz állított májusfa, a másik középületek, kocsmák elé állított fa.

A májusfák beszerzése a legények, legénybandák feladata volt. Éjszaka vágta ki az erdőn a fát, és május elsejére virradóra többnyire titokban állították fel a helyi szokásnak megfelelően a lányos házakhoz, illetve a középületek, kocsmák elé. A fát többnyire őrizték, hogy a vetélytársak el ne vigyék. Általában minden lány kapott, és nagy szégyen volt, ha valaki kimaradt. Egyes vidékeken a nagylányság elismerését jelentette, ha májusfát kapott. Ezután már elmehettek a bálba, a táncmulatságokra. Néhol a rossz hírű lánynak kiszáradt gallyra fazekat, rongydarabokat aggattak. A két világháború között divatba jött a szerenád, az éjjelizene.

A májusfa lehet sudár, esetenként kérgétől megtisztított fa, amelynek csak a tetején hagyták meg a lombját; vagy virágzó, zöldellő ág. Az udvarlási szándék komolyságát jelezhetette a fa fajtája, nagysága. Többnyire szalagokkal, zsebkendőkkal, virágokkal, teli üveg borral, hímes tojással díszítették fel. Helyi hagyománynak megfelelően a díszítés lehetett a legény, de lehetett a lány feladata is. Ugyancsak a helyi hagyomány szerint a fa állítása-kor és kivételekor egyaránt megvendégelhették a legényt a lányos háznál.

Ahol magas, letisztított kérgű fát állítottak, a legények virtuskodásból megmászták, s így elnyerték a fa tetejére erősített üveg italt. Gyakran azzal tréfálták meg egymást, hogy a fa tetejére helyezett üvegbe paprikás vizet tettek.

Május elseje a nemzetközi munkásosztály ünnepe, hazánkban 1890-ben ünnepelték meg először. A felvonulást követő utcabálok, majálisok hagyományos népi elemeket is megőriztek.

Flórián (május 4.) a tűzoltók és tűzzel dolgozók védőszentje volt. Tisztelete az újkorban élénkült meg, és elsősorban Közép-Európára volt jellemző. Legújában ismét a tűzoltók jeles ünnepévé vált.

A fagyosszentek – Pongrác, Szervác, Bonifác (május 12., 13., 14.) – napjaihoz kapcsolódó közismert időjárási megfigyelés évszázados tapasztalata szerint a tavaszi meleg időjárás május közepe felé hirtelen hidegre fordulhat.

A néphagyomány a fagyosszentek közé sorolja Orbánt (május 25.). Az e napi hideg a szőlőnek árt leginkább, ezért sokfelé szobrot emeltek számára, és ilyenkor körmenetben keresték fel. A szőlőtermelő falvak a szőlő-hegy védelmét és a bő termés biztosítását várták tőle. Az uborkát, babot, paradicsomot többnyire Orbán napja után ültették.

Ezen a napon a szőlőkben tartózkodtak művelőik, és a szent szobrát borral locsolták. A Fejér megyei Adonyban zöld ágakkal és virágokkal díszített kápolnában tartották az Orbán-napi misét. A kápolna virágaiból mindenki igyekezett pár szálat magával vinni, és a préházban, pincében megőrizni abban a hitben, hogy az Orbán-napi szentelt virág megvédi az épületet a villámcsapástól.

Medárd napja (június 8.) ma is közismert időjárásjós nap. A közhiedelem úgy tartja, hogy ha ezen a napon esik az eső, akkor negyven napig esni fog, ellenkező esetben pedig ugyanennyi ideig szárazság lesz.

Margit napja (június 10.) a retek, a káposzta és a len vetésének ideje. Általában esős napnak tartják. Zentán Margitot legyes Margitnak hívják. Ezen a napon nem szabad kinyitni az ablakot, mert akkor abban az évben sok lesz a légy.

Páduai Szent Antal napja (június 13.). Magyarország újkori templomaiban szinte elmaradhatatlan a szobra, előtte a pénzgyűjtő persellyel. A Remete Szent Antalhoz (január 17.) fűződő néphagyományokat sok helyen átruházták Páduai Szent Antalra. Ezért igen sok állattartással kapcsolatos hiedelem és szokás kapcsolódott ehhez a naphoz. E naphoz kötődik a Szent Antal tüze, vagyis az orbánc gyógyítása ráolvasással. Szent Antal napját dologtíltó napnak tartották. Zentán, Topolyán, Csantavéren, Szeged környékén az asszonyoknak nem volt szabad lisztbe nyúlniuk, mert kelések nőnének a kezükön.

Nepomuki Szent János napja (június 16.) a hajósok, dereglyések, híd-vámosok, vízimolnárok védőszentjének napja. Tiszteletére valóságos vízi

körmeneteket rendeztek. Baja városában az úgynevezett *Jánoska-eresztést* eleinte csak a vízimolnárok ünnepelték. Estefelé kihozták a szent szobrát, zöld ágakkal, templomi zászlókkal, fáklyával, égő gyertyákkal dereglyére vagy kompra vitték, amelyet kivilágított csónakok követtek. A vízi körmenet a főtéren evés-ivással, mulatsággal fejeződött be.

Nyári jeles napok (Szent Ivántól Bertalan napjáig)

A nyári jeles napok közül Szent Iván napja (június 24.) a nyári napforduló ünnepe. Péter-Pál napja (június 29.) és Sarlós Boldogasszony napja (július 2.) az aratás hagyományos kezdőnapjai voltak. Illés (július 20.), Mária Magdolna (július 22.), Szent Jakab (július 25.), Anna (július 26.), Vasas Szent Péter (augusztus 1.), Lőrinc (augusztus 10.) napjához főként időjárás- és termésjóslás kapcsolódik. Nagyboldogasszony napja (augusztus 15.) és Szent István napja (augusztus 20.) a magyar történelem és a katolikus egyház jeles ünnepei. Bertalan napja (augusztus 24.) már az őszi időszakra mutat.

Szent Iván napja (június 24.) a nyári napforduló ünnepe, a szertartásos tűzgyújtás egyik jeles napja. A napfordulókat már a keresztény egyház létrejötte előtt megünnepelték, a Nap évenkénti megújulását kívánták mágikus úton elősegíteni. A keresztény egyház Szent Jánost tette a nap védőszentjévé, ünnepe az 5. század óta vált általánossá. Az egyház a középkori liturgiájába építette és megszentelte a Szent Iván-napi tüzet.

Keresztelő Szent János az utolsó próféta és Jézus előfutára, ő keresztelte meg Jézust. A nyelvünkben máig élő Szent Iván név a bizánci egyház kultikus befolyására emlékeztet. Az ünnep elnevezései Zoborvidéken *Virágos Szent János*, Szeged környékén *Búzavágó Szent János*, Székelyföldön *Keresztelő Szent János*.

A Szent Iván-napi tűzgyújtáshoz különböző hiedelmek fűződtek. Az ekkor gyújtott tűzről azt tartották, hogy megvéd a köd, a jégeső és a dögvész ellen, és elősegíti a jó termést. A Szent Iván-napi tűzgyújtásról a 15. század óta vannak hiteles adataink. A Szent Iván-napi tűznek egészségvárazsló szerepe is volt, közvetlenül a tűz átugrálása, valamint a felette füstölt különféle növények révén. A tűzbe gyümölcsöt dobáltak, azért, hogy az elhalt gyermekeket gyümölcshöz juttassák.

A Szent Iván-napi szertartásos *tűzugrás*nak egészség- és szerelemvarázsló célja volt. Az e napi tűzugrásról a magyar nyelvterület különböző pontjairól vannak adatok. A szokás az északi (Nyitra, Hont és Bars, Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye) és a déli peremvidékeken maradt fenn legtovább. A tűzrevaló zsúpszalma, rőzse, májusfa, gaz és szemét is lehetett, amelyet néhol a lányok gyűjtöttek, és a tüzet is ők gyújtották meg.

A szokás lényeges része a szerelemvarázslás: a tűz átugrása közben *párosító-, kiházásítódalokat* énekeltek. Gyakran igen hosszúak ezek az énekek, erre utal az ismert szólás: „Hosszú, mint a szentiváni ének.”

Péter-Pál napja (június 29.) elsősorban Szent Péter apostol ünnepe, akit a halászhalka patrónusaként tisztelték. A Duna menti falvakban, így Dunaszekcsőn is a halászhalka rúdra kötött ponttyal járták végig a falut, így köszöntötték vásárlóikat, akik kaláccsal és borral kínálták őket. Másnap a halászhalka vendégelték meg őket halászlével és túrós csuszával.

A magyar nyelvterületen általában úgy tartották, hogy a búza töve ezen a napon megszakad, kezdődhet az aratás. Sárkeresztesen kalendáriumi rigmussal biztatták egymást: „Elmúlt már Ézsaiás, vágd a búzát, póre gatyás!”

Sarlós Boldogasszony (július 2.) napját a magyar néphagyományban az *aratás kezdőnapjaként* tartották számon, akárcsak Péter-Pál napját.

Régi aratóünnep. Feszty Árpád rajza, *Vasárnapi Ujság*, 1901

Szokás volt az aratás szertartásos megkezdése is, hogy azután másnap ténylegesen hozzáfogjanak a munkához. A nap elnevezése utal az aratás egykori módjára, amikor még a nők sarlóval arattak. Tápén (Csongrád vármegye) e hagyomány emlékére ezen a napon gyógyfüveket vágtak le sarlóval, ezeket azután megszenteltették.

Illés napján (július 20.), illetve e nap táján évszázados megfigyelések szerint gyakoriak a viharok. Úgy tartják, ha dörög az ég, „Illés abroncsolja a hordókat” vagy „Illés szekere zörög”. E napon munkatilalom volt, mert attól tartottak, hogy aki ilyenkor a mezőn dolgozik, abba belecsap a villám, a termést pedig elveri a jég. A gazdálkodók attól féltek, hogy a vihar szétveri vagy a villám felgyújtja az asztagokat, a kazlakat.

Mária Magdolna napján (július 22.) a néphagyományban szokás volt a kislányok hajából egy keveset levágni, hogy még hosszabbra nőjön. Szeged vidékén Mária Magdolna napját nem tartották sütésre, mosásra alkalmasnak. *Időjárásjósító hiedelem* is fűződik e naphoz, úgy hitték, esnie kell az esőnek, mert Mária Magdolna siratja a bűneit.

Szent Jakab napjára (július 25.) a néphagyomány szerint le kell aratni a zabot, mert ami kint maradt, az elvész. A Jakab-napi időből különböző módon jóstak a várható téli időjárásra, például ha Jakab napján sok a felleg az égen, akkor télen sok hó lesz.

Anna napján (július 26.) a kender töve szakad meg, ezért ilyenkor kezdték a kender nyűvészt. Szép idő esetén ezen a napon szedték az úgynevezett annababot. Bács-Bodrog vármegyében úgy vélték, hogy Anna a kötényében hordja a bogarakat, ilyenkor rajzanak a legyek, s ahol nyitva talál ablakot, ajtót, ott bedobja.

Szent Anna Szűz Mária anyja, alakját főként középkori legendák örökítették meg. A keddi napot évszázadok óta neki szentelik, ezért *Kedd asszonya* néven is emlegetik. A katolikus hívó asszonyok hozzá könyörögtek gyermekáldásért. A hazai céhek közül a szabók és a bányászok tartották védőszentjüknek.

Polgári szokásként honosodtak meg az Anna-naphoz kapcsolódó ünnepek, amelyek közül évszázados hagyománya van a balatonfüredi Anna-bálnak.

Vasas Szent Péter napja (augusztus 1.) a Muravidéken a szőlőtermelőknek dologtiltó nap volt, mert úgy vélték, hogy tilalom megszegése miatt a szemek lehullanának a fűről.

Lőrinc napjához (augusztus 10.) a dinnyével kapcsolatos hiedelem fűződik: „Ha Lőrinc napján esik, a sárgadinnye magja, belső része lucskos lesz.” A Tápó menti falvakban úgy tartják, hogy Lőrinc-nap után a dinnye

megkásásodik, folyós lesz: „No, gyün Lőrinc, a sárgadinnyének vége, belepisál.” A Lőrinc-napi eső gazdag termést ígér. A kalendáriumi regula szerint „Lőrinc napja ha szép, sok a gyümölcs és ép”. A Lőrinc-napi szép idő hosszú, meleg őszt ígér.

Nagyboldogasszony napja (augusztus 15.) a legrégebbi Mária-ünneünk. Ezen a napon Mária mennybemenetelét ünnepli az egyház. A legrégebbi parancsolt ünnep, mert Szent István az országot Szűz Mária oltalmába ajánlotta. Szűz Mária Boldogasszony elnevezése mögött a kutatás kereszténység előtti istenanyát sejt. Nagyboldogasszony napja sokfelé búcsúnap. Palóc vidékeken a gyerekágyas asszony ágyát, lepedőikkel eltakart fekhelyét *Boldogasszony ágyának* nevezik. A moldvai magyarok e napon mindenféle virágot, gyógynövényt *szenteltettek*, hogy majd ezzel füstöljék a betegeket, mennydörgésnél is ezt égették. A Muravidéken dologtiltó nap, nem volt szabad sütni, mert a tűz kitörne a kemencéből. Nagyboldogasszony napja derült idejével a jó gyümölcs- és szőlőtermés előhírnöke. Az úgynevezett *két Boldogasszony között* (augusztus 15. – szeptember 8.) sze-rencsés időszaknak tekintették, különösen az asszonyi munkát illetően. Ilyenkor ültették a tyúkokat, hogy jó tojók legyenek és az összes tojásukat kiköltsék. Az ebben az időszakban tojt tojásokat összegyűjtötték, mert úgy vélték, hogy sokáig elállnak. Ekkor kellett szellőztetni a búzát, hogy ne legyen dohos, ne essen bele a zsizsik.

Szent István napja (augusztus 20.) első államalapító királyunk ünnepe. Mária Terézia 1774-ben országos ünnepé nyilvánította. Első alkalommal 1818-ban rendeztek ünnepélyes körmenetet, Szent István jobbjának a tiszteletére. Különösebb paraszti hagyományok nem fűződtek Szent István napjához. Egyes vidékeken ekkor rendezték meg az aratási felvonulást. Augusztus 20. az új kenyér ünnepe is. A Gömör megyei református Szuha-főn a legszegényebb családnak nagy kenyeret sütöttek, amelyhez a lisztet házról házra gyűjtötték össze. Drávaszögben a szép idő jó gyümölcs-termést jelez.

Bertalan napján (augusztus 24.) az e napi jó vagy rossz időből az őszi időjárásra jóstak, mint ahogyan ezt egy 18. századi kalendáriumi rigmus is bizonyítja: „Amint Szent Bertalan magát mutatja, az őszi idő is magát mind aszerint tartja.” A Bertalan-napkor köpült vajnak gyógyító erőt tulajdonítottak.

Őszi jeles napok (Egyed napjától Szent Andrásig)

Az őszi jeles napok közül Egyed napja (szeptember 1.), Máté napja (szeptember 21.) és Ferenc napja (október 4.) a gabona vetésének jeles napjai. A vetés nagy szakértelmet kívánó férfimunka volt, szertartásosan történt. A gazda megszentelte a vetőmagot, tiszta ruhába öltözött, szóttalanul tette meg az utat a gabonaföldig. Vetés közben tilos volt káromkodnia. Miután végzett, magasra dobta a vetőabroszt, hogy nagyra nőjön a gabona.

Egyed napján (szeptember 1.) kezdték a búza, másutt a rozs vetését. Emellett ilyenkor fogták hízóra a disznót, ha karácsony táján le akarták vágni. Az e napi esőből esős ősze jósoltak, ellenkező esetben szárazra.

Máté napján (szeptember 21.), illetve Máté hetében vetették sok helyütt a búzát. A Máté-napi tiszta időből jó bortermésre következtettek.

Assisi Szent Ferenc napja (október 4.). Göcsejben a vetésre legalkalmasabb hétnek az úgynevezett Ferenc-hetet tartották. Előtte kanászostorral durrogtattak a hegyen a gonosz, rossz szellemek elűzésére. A muravidéki és szlavóniai földművesek a Ferenc-nap körüli hetet *búza-hétnek* nevezik. A Vas megyei Vásárosmiskén ez a nap volt a szüret kezdete. Ha ilyenkor ültettek kotlóst, a gazdasszonyok nyírfaágat tettek a fészekbe a gonosz, ártó hatalmak ellen.

Őszi jeles napokon kezdték meg hagyományosan a szüretet. Két jellegzetes szüretkezdő nap volt Terézia napja és Simon Júdás napja. Terézia napja (október 15.) volt a szüretkezdő nap például a Balaton vidékén és Baranyában. Egerben *Teréz-szedés* a neve. Bánátban, Tokaj-Hegyalján Simon Júdás napja (október 28.) a szüretkezdés hagyományos jeles napja.

Bácskában asszonyi dologtiltó nap volt, amikor nem moshattak, kenyeret sem süthettek. Egyes vidékeken e napon számoltak el a juhászok.

Az őszi jeles napok között említendő elsősorban az állattartással, pásztorkodással kapcsolatos Szent Mihály napja (szeptember 29.), Vendel napja (október 20.), Dömötör napja (október 26.) és Márton napja (november 11.).

Szent Mihály napja (szeptember 29.) Szent Mihály arkangyal ünnepe. A hagyomány szerint ő a túlvilágra költöző lélek kísérőtársa, bírása. Ezzel függ össze a halottszállító saroglyának a „Szent Mihály lova” elnevezése. E nappal megkezdődött az úgynevezett *kisfarsang* ideje, a lakodalmazások őszi időszaka, amely Katalin napjáig (november 25.) tartott. Mihály napja a név gyakorisága miatt fontos névünnepe. Ez a nap a gazdasági év fordulója. Ezután kezdték a kukoricát törni. A Szent György-napkor le-

gelőre hajtott állatokat ilyenkor hajtották haza. Ez a nap a pásztorok elszámoltatásának, szegődtetésének időpontja is volt. A Hortobágy vidékén Mihály-nap volt a legnagyobb ünnep, amikor mulatságokat, bálokat is rendeztek. E napon gyakran *vásár* is volt, a pásztorok ilyenkor egészítették ki a felszerelésüket. Székesfehérvárott ekkor volt a juhászfogadás, amely mindig nagy ünnepségekkel járt.

A *cselédfogadás* egyik időpontja is Szent Mihály napja. Ha valaki arra kényszerült, hogy munkahelyét elhagyja, arra mondták: „No, ennek is már Szent Mihály van.”

Sokféle, időjárással kapcsolatos szólás, közmondás ismeretes Szent Mihály-napra vonatkozóan. Közismert mondás: „Szent Mihály lova deres, behozza a telet!” Az Ipoly menti falvakban úgy tartották, ha a fecskék még nem mentek el Szent Mihályig, akkor hosszú őszre lehet számítani. A pásztorok az állatok viselkedéséből jósoltak az időjárásra. Ha Szent Mihály éjszakáján a juhok vagy a disznók összefeküdtek, hosszú, erős telet vártak, ellenkező esetben enyhét. Mezőgazdasági tiltónap is volt ez a nap, és Szent Mihály hetében nem tartották jónak búzát vetni, mert férges lesz.

Vendel napja (október 20.) a szent legendája alapján a jószágtartó gazdák és a pásztorok védőszentjének napja. Ha állatvész ütött ki, azt mondták: „Vendel viszi az állatokat”. E napon nem fogták be a jószágot, és vásárra sem hajtották. Szent Vendelt elsősorban a Dunántúlon és a Jászságban tisztelték. Ez utóbbi vidéken fogadalmi ünnep volt, búcsút rendeztek. A templomból körmenettel vonultak a szobrához. A juhtartó gazdák pásztorokat tömörítő vallási egyesületeket, úgynevezett *Vendel-társulatokat* hoztak létre. Csallóközben is a pásztorok ünnepe volt, ezen a napon dudaszó mellett mulatoztak. Szobrokat állítottak számára, amelyeken pásztoröltözetben ábrázolták, lábánál kutyával és báránnyal. Szobrát tisztelték, fát ültettek köréje, nyáron virággal díszítették. A szentet általában juhászöltözkben ábrázolják, de a németlakta vidékeken, például a Vértésben Vendel Rajna-vidéki parasztöltözetet visel. Egyes oltárképeken, például Szegeden rokokó pásztoralakra emlékeztet.

Dömötör napja (október 26.) volt az ország keleti felében a *pásztorok ünnepe*. A századfordulótól a Vendel-nappal együtt veszített jelentőségéből, és ezzel megnőtt Szent Mihály napjának szerepe. Dömötör napját *juhászújévnek* is nevezték, mert sokfelé ezen a napon számoltak el a juhászok gazdáikkal, meghosszabbították vagy megszüntették szolgálatukat. Az elmúlt évtizedekben Kunmadarason és Hajdúszoboszlón Szent Dömötör napján állatvásárok voltak, ekkor egy vagy több napon át tartó mulatságokat rendeztek. Különösen nagy ünnepségek voltak Szegeden, ahol

együttal a belvárosi templom védszentjét is ünnepelték. A juhászok a plébánia udvarán főzték a birkapaprikást, a juhásznék rétest és bélest tálaltak. A Hortobágy környéki pásztorok és a paraszti legelőtársaságok is rendeztek Dömötör-napi mulatságokat. A juhászok elszámolását bezáró mulatságot nevezték *juhászbálnak*, *juhásztornak*, *juhtornak* és *dömötörözésnek* is. Gyakran az egész hét ráment, amit *dömötörhétnek* mondtak. A Dömötör-napi hideg szelet a kemény tél előjelének tartják.

Szent Márton napja (november 11.) *pásztorünnep*. Mártont hazai szentként tiszteljük: a mai Szombathely helyén (Savariában) egy római katonatiszt fiaként született 316-ban. A pannonhalmi bencés monostor Szent Márton tiszteletére épült. A középkor egyik legnépszerűbb szentje volt, kultusza hazánkban is virágzott, emlékét helynevek, oltárképek őrzik.

Szent Márton napján a pásztorok vesszőt adtak ajándékba a gazdának. Ez volt a *Szent Márton vesszeje*, úgy tartották, ahány ága van, annyit malacozik a disznó. A néphit Márton alakját a libával többször is összefüggésbe hozta. A legenda szerint Márton püspökké választása előtt szerénységből elbújt a libák óljába, a libák azonban gágogásukkal elárulták.

Szent Márton lúdja a római étkezési szokásoknak a továbbélése. A római Aesculapius (Aszklépiosz) ünnepén mindig liba került az asztalra. A *Szent Márton lúdja* kifejezés – főként a Dunántúlon – utal a nap jellegzetes ételére és az egykori földesúri járandóságra. Ilyenkor már le lehet vágni a tömött libát. „Aki Márton-napon libát nem eszik, egész éven át éhezik” – tartották. Márton napjára általában megforr az újbor: „A bornak Szent Márton a bírása.” Másként Márton *az új bor születésnapja*, amelyet minden bortermő országban ünnepelnek.

Ehhez a naphoz is munkatilalmak kapcsolódtak. Muravidék lakói szerint Márton-napkor nem szabad mosni, teregetni, mert elpusztulna a jószág. Néhol Márton-nap a cselédfogás és a legeltetés határnapja, valamint vásárnap is. Dunaszerdahelyen (Pozsony vármegye) híres volt a Márton-napi vásár. A kalotaszegi falvakban a jószág behajtása alkalmából Márton-napi bált rendeztek.

Jeles őszi női névnapok is sorakoznak a naptárban szeptemberben és novemberben. A Mária-napok egyúttal búcsújáró napok is.

Kisasszony, Kisboldogasszony napja (szeptember 8.) Szűz Mária születésének napja, a két Boldogasszony közötti időszak (augusztus 15. – szeptember 8.) zárónapja. Már a 11. század óta számontartják Kisasszony napját, és az egész magyar nyelvterületen kedvelt búcsúnap. Kisasszony napjának hajnalán a hívő asszonyok sokfelé, például búcsújáróhelyeken (Andocs, Máriapócs, Csatka) kimentek a napfelkeltét várni.

Úgy vélték, hogy akinek érdeme van rá, a fölkelő napban megláthatja Máriát, sugarai rózsát szórnak. Egyes helyeken ezen a napon kezdték el a gabona vetését. Kisasszony napjára virradó éjszaka vagy kora hajnalban a vetni való gabonát kitették a harmatra, hogy „az Úristen szentelje meg”. A 19–20. század fordulóján Muravidéken még élt az a hiedelem, hogy az ilyen búza nem üszkösödik meg és bőven fog teremni. Kisasszony napja volt sokfelé a cselédek szolgálatba lépésének ideje. Ilyenkor kezdték a dióverést. *Fecskehajtó Kisasszonynak* is nevezték, mert sok helyen úgy vélték, hogy ezen a napon indulnak útnak a fecskék. Az e napi bugyborékos vagy ritkaszemű eső csapadékos időszakot jósol.

Mária napja (szeptember 12.) Szűz Mária neve napja, máig kedvelt névünnp, egyes vidékeken búcsúnap. A hagyomány szerint 1683-ban Bécs ostroma alatt Lipót császár a passauai Mariahilf (Segítő Boldogasszony) kegyképe előtt imádkozott a győzelemért. A kegykép a török alóli felszabadulás szimbóluma lett, így kultusza a 18. századtól rohamosan terjedt Magyarországon is.

Erzsébet napján (november 19.) Árpád-házi Szent Erzsébetet (1207–1231), a katolikus egyház egyik legtiszteltebb női szentjét ünneplik. A legenda szerint a szegényeknek vitt alamizsna a kötényében rózsává változott, amikor atyja, II. András kérdőre vonta. Ez az úgynevezett rózsacsoda. Szent Erzsébet neve gyakran szerepel a pünkösdi énekekben, gyermekjátékokban, különösen az úgynevezett várkörjáró játékokban. Hazánkban a leggyakoribb női nevek közé tartozott az Erzsébet, ez az egyik legkedveltebb névünnp.

Időjárásjóslás is fűződik ehhez a naphoz. Ha Erzsébet-napon havazik, azt mondják: „Erzsébet megrázta a pendelyét.” Debrecenben úgy mondják: „Erzsébet, Katalin havat szokott adni, a bitang marhákat jászolhoz kötözni!”

Katalin napja (november 25.) Alexandriai Szent Katalin, a középkor legnépszerűbb szentjének napja. Legendáját verses alakban az Érsekújvári kódexben, prózában az Érdy-kódexben olvashatjuk. E szerint szép és okos királyleány volt, akinek egyik látomásában megjelent Jézus, és eljegyezte. Mártírhálálakor ismét megjelent, és megígérte, hogy mindazokat meghallgatja, akik menyasszonyához, Katalinhoz imádkoznak. Így vált Katalin a házasságra vágyó leányok védszentjévé. Napjához *férj-jósló hiedelmek és praktikák* kapcsolódtak. A vízbe tett gyümölcság, ha kizöldül karácsonyig, a leány közeli férjhezmenetelét jósolja. Az ágat *katalinágnak, katalingallynak* nevezik. A jóslás hatékonyságát úgy igyekeztek fokozni, hogy mezítláb mentek az ágért, különböző fákról met-

szették, lehetőleg lopott ágat vittek a szobába. Volt, aki minden ágnak fiúnevet adott, s amelyik elsőként virágzott ki, olyan nevű férjet várt. A legények is ezen a napon tudakozódhattak jövődöbelijük iránt. Például úgy, hogy lopott leányinget tettek a párnájuk alá, vagy egész nap böjtöltek abban reménykedve, hogy megálmodják a feleségüket. Katalin dologtiltó nap volt, főleg a nők számára, de többfelé még a malmok is leálltak ezen a napon.

A Katalin-napi időjárásjóslás közismert: „Ha Katalin kopog, akkor karácsony locsog, viszont ha Katalin locsog, akkor karácsony kopog.”

Katalin napja közvetlenül az advent kezdete előtti napokra esik, utána már sem lakodalmat, sem táncmulatságot nem tartottak, ez az úgynevezett kifsarsang zárónapja. Különösen a hazai németsegnél jeles volt a Katalin-napi mulatság, amely egyben zárónap is volt. „Katharina sperrt Tanz und Geige ein.” (Katalin bezárja a táncot és a hegedűt.)

Mindenszentek napja (november 1.) és halottak napja (november 2.) a halottakra való emlékezés ünnepe. Mindenszentek napja azoknak a szenteknek az ünnepe, akikről a naptár név szerint nem emlékezik meg. A 9. század óta kötelező ünnep. A katolikus egyház tanítása szerint ezen a napon az élő és az elhalt hívek titokzatos közösséget alkotnak. Mindenszentek napja a 20. században a *halottak napja előestéje, vigíliája* lett. Azt a hetet, amelybe a halottak napja esik, *halottak hetének* nevezik. E napon ma is szokás – a halottak emlékeztére – a sírok megtisztítása, feldíszítése és gyertyák gyújtása. A néphit szerint ilyenkor *hazalátogatnak a halottak*, ezért sokféle szokás, hogy számukra is megterítenek, kenyeret, sót, vizet tesznek az asztalra. A *szegedi* tájon *mindönszentök kalácsa, kóduskalács* néven üres kalácsot sütöttek, amelyet a temető kapujában várakozó koldusoknak adtak, hogy ők is megemlékezzenek a család halottairól. Jászdózsán miközben a temetőben gyertyát égettek, odahaza is égve hagyták a lámpát, hogy a halottak széjjel tudjanak nézni. Úgy vélték: „Míg a harang szól, a halottak otthon vannak.”

Mindenszentek napjához *gazdasági hagyományok* is fűződnek. A Jász-Nagykun-Szolnok megyei Csépan ilyenkor szorultak be az állatok – a gulya, a csürhe, a ménes és a csorda. Nagymagyarom mindenszentekkor volt a legényvásár. Itt fogadták meg a gazdák a szolgállegényeket.

Mindenszentek és halottak napja közötti éjszakán a néphit szerint a templomban a *halottak miséznek*. Halottak napján is megvendégelik a szegényeket és a koldusokat.

Ezen a napon tiltották a munkát, nehogy megzavarják a holtak nyugalma. Tiltották a mosást, mert attól féltek, hogy akkor a hazajáró halott

vízben állna. Nem meszeltek, mert a férgek ellepnék a házat. Szlavóniában nem végeztek semmilyen földmunkát, nehogy kelésesek legyenek.

Az őszi jeles napok közül a naptárban az utolsó András napja (november 30.), amelyhez legközelebb eső vasárnap advent első vasárnapja, az egyházi év kezdete. Szent András apostol, a keleti egyház védőszentje az első században élt. A hagyomány szerint átlósan ácsolt keresztben halt mártírhalt, ezért nevezik az ilyen keresztet andráskeresztnek.

András napja a legjelentősebb *házasságjósoló, varázslónap*. A lányoknak többnyire magányosan, titokban kellett ezeket a praktikákat elvégeznüik. Például egész nap böjtöltek, a párnájuk alá férfiruhaneműt rejtettek. Erre utal a hajdúszoboszlói mondás: „Aki böjtöl András napján, vőlegényt lát iccakáján.” A zsúpfedeles házak eresztét megrázták, s a kötényükbe hulló magból jósoltak: „Ha a lány kötényébe búzamag hull, jómódú legény veszi feleségül, ha rozsmag, akkor szegény legény lesz a férje, ha pondró hull bele a zsúpszalmából, még a következő évben teherbe esik.” A hallgatózásból jóslásnak legismertebb formája volt az ól rugdosása, amely nemcsak András-napkor szokásos praktika. Úgy vélték, ahányat rőffen a disznó, annyi év múlva mennek férjhez.

A közös jóslások többnyire a fonóban történtek – ólomöntéssel, gombócfőzéssel. A gombócba egy-egy férfinevet rejtettek, amelyik elsőnek jött fel a víz tetejére, az lett az illető férjének a neve. Az ólomöntésnél az öntvény alakjából a jövőbeli foglalkozására igyekeztek jósolni.

Andrást *disznóölő Szent Andrásnak* is nevezték, utalva arra, hogy hagyományosan ilyenkor kezdődtek a disznóvágások.

András-nap után advent első vasárnapjával az egyházi év lezárul és új év kezdődik, ismét a karácsonyi ünnepkörbe érkezünk.⁴

4 A téma teljességre törekvő összefoglalása: *Tátrai Zsuzsanna: Jeles napok – ünnepi szokások*. In: Magyar Néprajz. VII. Budapest, 1990. 102–264. A kötet végén bőséges irodalomjegyzék található.

CHRONOLOGIA*

I. A kronológia fogalma. A közép- és újkori időszámítás fejlődése és irodalma

1. Már az egészen primitív, úgynevezett természeti népeknél is mindenütt megtaláljuk azt a törekvést, hogy az életük körében végbemenő vagy azzal kapcsolatban észlelt eseményeket az idő és a tér kategóriái szerint meg- rögzítsék. A műveltségnek bizonyos fokán álló népeknél ez a törekvés már fokozottabb, és folyton tökéletesedő módszerekben nyilvánul meg. Az idő kategóriája szerint való meghatározás csupán az időnek mérés útján való felosztása által történhetik, s ezért az időmérésnek és időszámításnak többé-kevésbé fejlett módjával minden primitív népnél találkozunk. A kultúr- népek az időmérést és időszámítást tudománnyá fejlesztették. Ez a tudomá- ny a kronológia vagy kortan, amely ma már önálló tudomány és egy- szersmind a történelemnek egyik fontos segédtudománya.

2. Az időmérés eszközeül leginkább a Napnak, a Holdnak és a többi égitestnek látszólagos és valóságos mozgása és az ezáltal keletkező, szabá- lyosan ismétlődő változások kínálóznak mint aránylag legkönnyebben megfigyelhető és legáltalánosabban ismert jelenségek. Ezért az időmérés és időszámítás majdnem mindenütt és mindig az égitestek mozgása és változásai alapján történt; csak itt-ott találunk a primitív népeknél más- féle természeti jelenségeken alapuló vagy az életmóddal kapcsolatos idő- számítást.

3. Az égitestek mozgásának és változásainak megfigyelése s az időmé- rés céljaira való felhasználása a különböző népeknél és a különböző korok- ban más és másféleképpen történt, úgy a számítás elemeit, mint a számí- tás tökéletességét tekintve. Az időmérésnek azt a módját, mely az égitest-

* Részletek *Szentpétery Imre* Chronologia című művéből. Budapest, 1923. A szövegváloga- tást a mai helyesírási szabályokhoz igazítva közöljük.

Szturnusz-Khronosz, az Idő Atyja ábrázolása egy
1698-as metszeten

tek mozgásának a lehetőség szerint pontos számításán alapszik, a matematikai (asztronómiai) kronológia tárgyalja; azzal pedig, hogy a különböző népek különböző korokban a maguk módján hogyan mérték és számították az időt, a történeti vagy technikai kronológia foglalkozik.

4. A középkor keresztény népei időszámításuk elemeit részben az ókor népeitől (a rómaiaktól és a keleti népektől) vették át, részben maguk fejlesztették ki. A középkori időszámítás fejlődése és jórészt irodalma is a húsvétszámítással kapcsolatos. A húsvét megünneplésének időpontja tekintetében ugyanis a keresztények közt már az első századokban viták keletkeztek. Míg egy részük (az antiókhiai egyházat követve) minden kü-

lön számítgatás nélkül a zsidó pészah ünnep szerint állapította meg a húsvét idejét, addig a másik rész (az alexandriai egyházat követve) a zsidó pészah ünnepnek is alapjául szolgáló tavaszi első újhold időpontját önállóan, amattól olykor eltérően számította. Ebből viták és eltérések származtak, melyeket az egyebek közt ezeknek kiküszöbölését is célzó 325-i niceai zsinat sem szüntetett ugyan meg teljesen, de mégis megállapította azokat az alapelveket, amelyek szerint a keresztény húsvét ünnepét egységesen ünnepelni kell. A húsvétidő kiszámításának módját a zsinat nem részletezte, s annak időpontját a jövő évek sorára nézve még kevésbé állapította meg, hanem az alexandriai püspökre bízta az ünnepnek időről időre való megállapítását és közzétételét. Ez adott okot és alkalmat olyan táblázatos összeállítások készítésére, melyek a húsvétszámítás tényezőit és az ezek alapján előre kiszámított húsvétünnepet az éveknek bizonyos sorára ciklusszerűen tartalmazták, olyasféleképpen, hogy a ciklus eltelte után a húsvét ugyanoly módon ismét ugyanannyi évre előre megállapítható, illetőleg kiszámítható legyen.

7. A középkori időszámítás fejlődésében újabb fokozatot jelentett a ciklikus húsvétszámítás hibás voltának, valamint a középkor által átvett Julius Caesar-féle évszámítás hibáinak fölismerése és az ezek kiküszöbölésére irányuló törekvés. E hibákat, nevezetesen a régi ciklusok szerint való húsvétszámítás hibás voltát már a 13. században szóvá tette Roger Bacon angol franciskánus, a „doctor mirabilis”. A 15. századi nagy zsinatokon is szőnyegre került a naptárjavítás kérdése, így a baseli zsinaton Nicolaus Cusanus, a nagy képzettségű püspök, majd bíboros, írásban terjesztett be javaslatot a reform iránt. 1476-ban IV. Sixtus pápa a világhírű asztronómust, a Mátyás magyar király pártfogását is élvező Regiomontanus Jánost bízta meg a naptárjavítás tervezetének kidolgozásával. Regiomontanus azonban meghalt, mielőtt a feladatot megoldhatta volna, s a naptárreformból a középkor végéig nem lett semmi. A trienti zsinat az egyház belső reformálásának munkája közben a naptárreform kérdését is tárgyalta, de meg nem oldotta, hanem a pápára bízta az elintézését. Így jutott a feladat XIII. Gergely pápának, ki azt egy erre a célra alakított bizottság által meg is oldatta, s a megállapított új elveket *Inter gravissimas* kezdetű bullájában 1582. február 24-én közzétette. A világ katolikus és protestáns államai a Gergely-féle új naptárt rendre elfogadták.

8. A Gergely-féle naptárreform nemcsak a keresztény időszámítást javította meg, hanem közvetve a kronológia tudományának fejlődésére is nagy hatással volt. A modern értelemben vett tudományos kronológia megalapítása ugyanis a kiváló francia humanistának: Scaligernek és el-

lenfelének, Petavius jezsuita szerzetesnek nevéhez fűződik. Scaliger filológiai munkássága közben megírta *De emendatione temporum* (1583) című művét, az első tudományos kronológiát, melyet később a *Thesaurus temporum* követett és egészített ki (1606). Előbbi munkájában és *Elenchus et castigatio anni Gregoriani* című iratában (1595) Scaliger megtámadta a Gergely-féle naptárreformot, rámutatva annak hibáira, s ezzel a támadással – a protestantizmus híve lévén – kihívta katolikus részről az ellenmondást. Így jött létre Petaviusnak Scaliger ellen irányuló és őt kiegészítő két műve: *De doctrina temporum* (1627) és az *Uranologium* (1629). Scaliger és Petavius alapvető munkáinak megjelenése óta a tudományos kronológia az általuk kijelölt nyomokon fejlődött tovább. Ennek a fejlődésnek legkimagaslóbb, az egész anyagot összefoglaló termékei gyanánt három munkát kell kiemelnünk, melyek részint az anyag kimerítő bősége által, részint a feldolgozás módszere által tűnnek ki. A 18. században egy hatalmas kronológiai munka jelent meg a francia bencések szerkesztésében, mely a matematikai és technikai kronológia egész anyagát felöleli, igen nagy bőséggel. Ez a Dom d’Antine által alapított s első kiadásában Dom Clémencet és Dom Durand által befejezett *L’Art de vérifier les dates* (1770), melynek 4. kiadása (1818–1844) 44 kötetbe foglalja az óriási anyagot. Módszer és feldolgozás tekintetében máig mintaszerű Ideler munkája: *Handbuch der mathematischen und technischen Chronologie*, két kötetben (1825), bár adatai ma már természetesen több tekintetben elavultak. (Rövidített alakban, egy kötetben *Lehrbuch der Chronologie* címen jelent meg 1831-ben.) Az Ideler által kijelölt keretek közt, de teljesen önálló feldolgozásban, az anyagnak teljes modern egészét adja Ginzler háromkötetes műve: *Handbuch der mathematischen und technischen Chronologie, das Zeitrechnungswesen der Völker* (1906–1914).

10. A magyarság a kereszténység nyugati formájával együtt a nyugati egyházban a 10–11. században használatos időszámítás módját is átvette. Ez idő óta az időszámítás gyakorlata hazánkban az egész közép- és újkoron át a nyugati keresztény időszámítást követte. A középkori missalék és egyéb kódexek táblázatai és örökös naptárjai, mind a latin, mind a 10. századtól kezdve a magyar nyelvűek is, majd a 16. század óta az egy évre szóló és évenként megjelenő naptárak is, egészben az egykorú nyugati mintákkal egyezően voltak szerkesztve. A hazai gyakorlatban a külfölditől való jelentős eltérést főleg néhány egyházi ünnep napjának a külföldi gyakorlattól elütő megállapításában és a speciális magyar ünnepnapokban találunk. Emellett azonban a külföldi gyakorlatban is koronként s helyenként változó használatú időjelölési elemeknek (például az uralkodási évnek, az évkezdet-

nek, a napjelölési módoknak stb.) a hazai használatban való változásai csakis a hazai gyakorlat vizsgálata és megfigyelése alapján állapíthatók meg. A magyar kronológia feladata tehát nem lehet más, mint a hazai gyakorlatban felismerhető eltéréseknek, valamint a változó jellegű időszámítási elemeknek a közép- és újkori általános kronológiába való beiktatása.

A kronológia hazai irodalma oklevéltani munkával, M. Schwartner *Introductio in artem diplomaticam aevi intermedii praecipue Hungaricam* című művével kezdődik, melynek 1790-es 1. kiadásában a 289. sk. lapon van igen röviden szó a kronológia elemeiről. (A megelőző korból mindössze Froelich D. *Calendarium perpetuum*-ja [1639] említhető.) Az 1802-es 2. kiadás, valamint Perger Jánosnak ezt bővítve magyarra fordító *Bévezetés a diplomatikába vagyis az oklevélesméret tudományába* címen 1821-ben kiadott könyve részletesebben szól ugyanerről a tárgyról, az utóbbi a III. rész 147. sk. lapjain. Karap Péter *A régi és újabb kalendáriumokról* címen (1822) már önálló kronológiát írt, melyben a középkori időszámítást 100 lapon adja elő, külön mellékelt táblázatokkal, de csak általánosságban, a hazai gyakorlatra való különösebb tekintet nélkül. Nagy Pál *Historia pragmatica regni Hungariae*-jának (1823) I. kötetében ad pár lapnyi kronológiát, Vass László pedig *Institutiones histor. eccl. novi foederis* című munkája (1828) I. kötetében részletesebbet. Edvi Illés Pál a Tudományos Gyűjtemény 1829. évf. 5. köt. 63. sk. 11. *Kalendárium magyarozatja és még valami a honni Kalendáriumokról* címen a kalendáriumcsinálás elemeiről, tehát a kronológiáról beszél, de inkább arra veti a súlyt, hogy milyennek kívánná ő az évi naptárkönyvet. Ezek után a fogyatékos előzmények után írta meg Knauz Nándor mindmáig alapvető művét: *Kortan hazai történelmüinkhöz alkalmazva* (1876), mely a benne előforduló hibák mellett, és az azóta ismeretessé vált újabb adatok hiánya mellett is elsőrangú és kiváló munka.

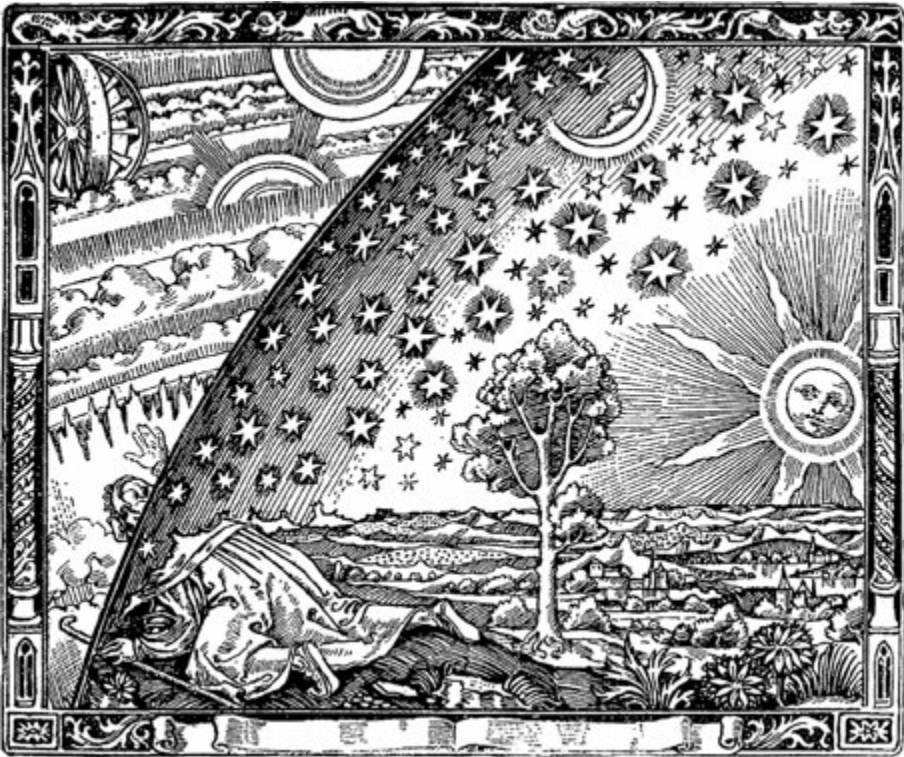
Azóta jelentek meg: Torma József: *Oklevelészeti Naptár* (1879); Horvát Árpád: *A diplomatikai kortan alapvonalai* (1884); G. T. Turchányi: *Tabulae chronographiae ad solvenda diplomatum data constructae* (1897); Szentpétery Imre: *Oklevéltani Naptár* (1912). A keresztény időszámítás rendszerének jó általános összefoglalása (mely azonban az időszámításnak a történeti forrásokban való alkalmazási módjára és a hazai gyakorlatra nem terjed ki): Székely István: *Krisztus születésének éve és a keresztény időszámítás* (1922) 161–240. 1.

II. Az időmérés tényezői általában

11. Az időmérésnek leginkább szembetűnő és a maga következetes ismétlődése folytán legbiztosabb mértékéül a Napnak a Föld körül való látszólagos mozgása és a Holdnak a Föld körül való mozgásából származó fényváltozásai kínálóznak.

12. A Nap látszólagos mozgása kettős: a Földnek saját tengelye körül való forgása következtében egy napi, vagyis 24 órai idő alatt látszólag megkerüli a Földet, másrészt pedig a Földnek Nap körüli mozgása következtében egy év alatt teljes kör-, illetőleg a körtől némileg eltérő elliptikus pályát fut be. A Napnak ez az utóbbi látszólagos pályája az ekliptika, melynek síkja a Föld egyenlítőjének síkját szög alatt ($23^{\circ}27'$) metszi egy egyenes vonalban. Ennek az egyenesnek az egyik végpontján március 21-én megy át a Nap (tavaszpont = tavaszi napéjegyenlőség), a másikon szeptember 23-án (őszi napéjegyenlőség). Kiindulásul a tavaszi metszőpontot (fordulópont: $\tau\omicron\pi\eta$) véve, azt az időt, mely alatt a Nap az ekliptikán ismét ugyanahhoz a ponthoz tér vissza, tropikus évnék nevezzük. Ha pedig azt figyeljük meg, míg a Nap látszólagos évi útján valamelyik állandó csillagképtől kiindulva ugyanoda tér vissza, akkor a siderikus évet kapjuk, melynek hossza 365 nap, 6 óra, 9 perc és 8-9 másodperc. A tropikus év ennél valamivel rövidebb, mert a tavaszpont helyzete az ekliptikán nem állandó, hanem kelet–nyugati irányban igen lassan eltolódik (praecessio), miáltal a Nap évi útja (a tavaszponttól a tavaszpontig) megrövidül. Azonban a tavaszpont eltolódása nem egyenletes, és ezért a tropikus év hossza is évről évre változik. Évek hosszú sorára terjedő megfigyelésekből az eltérések középértékét kiszámítva, a tropikus év középértékét nyerjük, mely 1900-ra számítva 365 nap, 5 óra, 48 perc és 46 másodperc. Az időszámításnál csak a tropikus évet vesszük figyelembe.

13. Mint a Napnak Föld körüli látszólagos útja, éppoly szabályosan ismétlődők, tehát az idő mérésére is alkalmasak a Holdnak a Föld körüli mozgásából származó fényváltozásai vagy fázisai. A Föld körül tett pályáján ugyanis a Hold bizonyos időközökben a Nap és a Föld közé kerül (con-iunctio), mikor is csupán a Nap felé fordult része lévén megvilágítva, a Föld felé fordult sötét fele nem látható. Ez az újhold ideje. Innen a körpályán, illetőleg gyengén elliptikus pályán nyugat–keleti irányban haladva, a Naptól megvilágított felének mind nagyobb és nagyobb része lesz láthatóvá, mígnem a pálya másik felén a Nappal éppen szembe (oppositióba) kerülve, a megvilágított rész kör alakjában teljesen látható. Ez a holdtöl-

Az ember a lapos Földről szemléli a Világegyetem mozgását. Metszet Camille Flammarion *L'atmosphère* című könyvében

te, melytől kezdve a Hold ismét a coniunctio felé közeledik, megvilágított része fogy, s ismét előáll az újhold. A két egymásután következő újhold közt eltelt idő, melynek pontos kiszámítását a nap- és holdfogyatkozások teszik lehetővé, 29 nap, 12 óra, 44 perc és 3 másodperc, amely időtartamot holdhónapnak (lunatio) vagy synodikus hónapnak nevezzük. A 12 holdhónapból álló holdév hossza ezek szerint 354 nap, 8 óra, 48 perc és 35 másodperc. Ha az időszámítás alapjául a holdhónapot vesszük, de az évszámítást valahogyan – szökőhónapok és szökőnapok alkalmazásával – mégis összhangba akarják hozni a Nap járásával, a Nap és a Hold járásából kombinált lunisolaris év keletkezik.

14. A Nap és a Hold járásának számítása a középkorban nem volt és nem is lehetett egészen tökéletes; az mégis ismeretes volt, hogy sem a napév hossza, sem a holdhónapé nem fejezhető ki egész napokkal, hanem tört naprészek is szükségesek a pontos megállapításhoz. Sőt, a napév hosszát az alexandriai Sosigenes számításai alapján a valóságot eléggé megközelí-

tő pontossággal már Julius Caesar $365 \frac{1}{4}$ napra tette; Claudius Ptolemaeus, a Kr. u. 2. században élt asztronómus már tudta, hogy ez az adat sem eléggé pontos; a X. Alfonz kasztíliai király által a 13. század közepén készítettett táblázatokban pedig a napév hossza a valóságtól alig egy fél perccel eltérően van megállapítva. A synodikus holdhónap hosszát viszont a görög Meton számításai már a Kr. e. 5. század közepén $29 \frac{1}{2}$ napnál valamivel többre teszik.

15. A közönséges (polgári) időszámításban az évet a nap törtrészeivel kifejezni nem lehet, viszont a törtrészek elhanyagolása idő folytán kellemtelen zavarokra vezet az időmérésben. Ezért már az ókorban történtek kísérletek az ebből, valamint a nap- és holdév hossza közt levő különbségből származó egyenlőtlenések kiküszöbölésére. A kiegyenlítés bizonyos idő elteltével az elhanyagolt tört naprészek pótlására és a rövidebb holdév s a napév közti különbség kiegyenlítésére betoldott szökőnapok és szökőhónapok alkalmazásával történhetik legcélszerűbben. Ha azonban a kiegyenlítés tökéletlen és pontatlan, mint ahogy ez a rómaiaknál is történt Julius Caesar előtt, az év számítása hibás lesz, mit az évszakoknak valóságos és naptári beállta között keletkező eltérések árulnak el. Julius Caesar, hogy az addig a római pontifexek által kezelt naptárnak már igen érezhető zavarain segítsen, a Kr. e. 46. évben kiadott rendelettel reformálta a római naptárt. Mindenekelőtt a régi számításból eredő hiba kiküszöbölésére a 46. év november és december hónapjai közé két rendkívüli hónapot iktatott, minek folytán a nap- és holdév közötti különbség kiegyenlítésére szokásos 23 napos február hónapnak is hozzáadásával a 46. év kivételesen 445 nappól állt (annus confusionis). Ezzel ki volt küszöbölve a helytelen naptárszámításból az évszakok beállta tekintetében keletkezett zavar. A jövőre vonatkozólag pedig a tropikus év hosszát $365 \frac{1}{4}$ napnak véve, úgy intézkedett, hogy minden 4 év közül 3 legyen 365 napos, a negyedik pedig (illetőleg az eredeti rendelkezés szerint, melyet aztán Augustus változtatott meg, minden négyéves ciklus első éve) 366 nappól álljon, hogy ekként a három éven át elhanyagolt $\frac{1}{4}$ nap a negyedik év szökőnapjával pótolva legyen. Ezt a 366-ik szökőnapot Julius Caesar február 23. után iktatta be, február 24-ét téven szökőnappá, melynek neve a római nap jelölésből származó dies bissextus lett. Az év kezdetét a régi szokástól eltérően március 1. helyett a római hivatalváltozások időpontjára, január 1-jére tette, az évet pedig egy 28 (illetőleg 29), négy 30 és hét 31 nappól álló, összesen tehát 365 (366) nappól álló 12 hónapra osztotta fel. Ezt a Julius-féle naptárt (Calendarium Julianum) beosztásával, szökőnapjával és szökőévével (annus bissextilis) a középkor is átvette és megtartotta

XIII. Gergely pápa naptárreformjáig. Az egyházi naptárban szökőévben Mátyás napját február 24-éről 25-ére tették át – Mátyás ugrása –, s ilyenkor február 24-ének nem volt egyházi ünnepe.

16. Ámbár a középkor az évet tropikus napévek szerint számította és a Julius-féle naptárban a hónapok nem a lunatiók szerint voltak megállapítva, a holdjárástól függő húsvétszámítás céljaira a középkorban is szükséges volt a napévnek a holdévvel való kiegyenlítése. A görög Metonnak tulajdonítják annak megállapítását, hogy a $29 \frac{1}{2}$ napos lunatio következtében a Hold fényváltozásai csak 19 esztendő elteltével esnek ismét a tropikus évnél ugyanarra a napjára. Ez a 19 éves ciklus a *cyclus decemnovennalis* vagy *cyclus lunaris*, melyen belül a nap- és holdév közötti különbség szökőhónapok és szökőnapok segítségével jól kiegyenlíthető. A $29 \frac{1}{2}$ napos lunatiók következtében ugyanis felváltva 30 és 29 napos holdhónapokat számítva 19 év alatt 228 holdhónapot kapunk. Ehhez a 19 napévvel való kiegyenlítés végett még hét 30 napos szökőhónapot (*mensis embolismalis*) téve és azonkívül a maguk helyén az illető holdhónaphoz csatolva a Julius Caesar-féle szökőnapokat is (19 év alatt négy ilyen szökőnap van), a *cyclus decemnovennalis* alatt összesen $6726 + 210 + 4 = 6940$ napot kapunk. Ámde ez 1 nappal több, mint 19 tropikus év (a felülmaradó törtrészeket nem számítva), miért is a ciklus 19-ik évéből egy napot el kell hagyni (*saltus lunae*). A szökőhónapokat a középkorban a 19 éves holdciklus 3., 6., 8., 11., 14., 17. és 19. évében alkalmazták, a *saltus lunae*-t a 19-ik év július havi (= július havában végződő), vagy – mint Beda s utána a középkori *computisták* is többnyire – a november havi lunatióra tették, a ciklus kezdetét pedig Dionysius Exiguus megállapítása nyomán azt az évet tekintették, melynek első, január havi lunatiója az egyházi év kezdetével, december 25-ével kezdődött. (Ilyen például a Kr. e. 1. év.) Az időszámításunk kezdete óta eltelt napévek mindegyike a 19 éves cikluson belül valamelyik évnél felel meg. Hogy melyiknek, annak ismeretét a középkori *computisták* a húsvét és a tőle függő ünnepek kiszámítása miatt annyira fontosnak tartották, hogy az évnél a 19 éves ciklusban elfoglalt helyét jelölő számot aranyszámnak nevezték (*numerus aureus*). Hogy időszámításunk valamelyik évének mi az aranyszáma, azt úgy tudjuk meg, ha az évszámhoz egyet adva az összeget 19-cel osztjuk; a maradék lesz az aranyszám, vagy ha a maradék 0, akkor az aranyszám = 19. Ilyenféleképpen kiegyenlítvén a napév és holdév között fennforgó különbségeket, lehetővé váltak a részint a nap, részint a hold járására alapított középkori időmérésre vonatkozó s a középkor legnagyobb részében kielégítően pontosaknak tartott számítások.

III. A keletjelölés elemei a középkor- és újkorban

17. A középkorban és folytatólagosan az újkorban is az események megtörténtének időpontját (keltét, dátumát) az év, a hónap és a nap megnevezésével határozták meg pontosan. A hónap neve ugyan a középkori dátumok nagy részéből elmaradt s a pontosság csökkentése nélkül el is maradhatott (ti. a keresztény ünnepek szerint kifejezett dátumokból), ellenben az évnek vagy a napnak a dátumból való elhagyása, mi a középkorban szintén gyakori eset volt, már a dátum pontosságának és a megoldás biztosságának rovására történt. Mind az évnek, mind a kelet napjának jelölése a középkorban többféle módon történhetett és történt is, mégpedig nemcsak különböző helyeken és forrásokban, hanem igen sok esetben ugyanazon a helyen, egy és ugyanazon kelet kifejezésére találunk egymás mellett felsorolva különböző időadatokat az évnek és a napnak többféle módon való meghatározására. Ezek az eltérő jellegű, de ugyanazon időpontra vonatkozó adatok az időpontnak minél pontosabb meghatározására és a kelet helyességének ellenőrzésére szolgáltak a maguk idejében, s szolgálnak ma is a források adatainak történeti felhasználásakor.

A) Az év

18. Az év jelölésére szolgáló módok egy részét a középkor az ókorból vette át. Az éveknak Róma alapításától (ab Urbe condita) és Olympiasok szerint való számítása a középkorban ugyan alig fordul elő, a consulok szerint való évjelölés azonban a korai középkorban a bizánci császároknál használatos volt, bár ezt is csakhamar kiszorította a kezdetben vele együtt, majd önállóan jelzett uralkodási év (annus regni, imperii, pontificatus), ami Justinianusnak erre vonatkozó 537. évi rendelete óta főképp a császári oklevelekben fordul elő. A gyakorlatot azonban a nyugati uralkodók és egyházfők is korán átvették, s az évet vagy a maguk uralkodási éveinek kitételével jelölték, vagy a velük kapcsolatban álló uralkodóéval (így a pápák eleintén a császárok uralkodási éveivel). A frank uralkodók a Merovingok óta, a császárok Nagy Károly óta, a pápák I. Hadrián óta, a magyar királyok következetesen II. András óta teszik ki saját uralkodási éveiket. Érsekek, püspökök episcopatusának jelzését már a 10. század óta találjuk okleveleikben. Nagy Károly császár óta az is elég gyakran és elég következetesen alkalmazott szokás volt, hogy több ország felett uralkodó fejedel-

mek mindenik országukban való uralkodásuk évét külön kitették. Így a német császárok az *annus imperii* mellett az *annus regni in Italiát* tették ki. A magyar királyok közül 1526 előtt I. Lajos, II. Károly, Zsigmond, Albert, V. László, I. Mátyás (1464 óta egy ideig az *annus coronationis* is kiteszi), II. Ulászló és II. Lajos tett ki a keletezésben többféle uralkodási évet.

Az uralkodási évekkel való számítás megoldásához ismerni kell azt az időpontot (az epochalis napot), amelytől az illető uralkodó vagy egyházfő uralkodása kezdetét számította, mert az *annus regni* vagy *annus pontificatus* kezdete természetesen nem esik egybe az egyházi, sem a polgári évkezdettel. Erre vonatkozólag külön összeállítások szolgálnak segítségül a dátumok megoldásában.

19. Az uralkodási év a mondottak szerint csak egy bizonyos korszaknak (az illető uralkodó uralkodásának) határain belül jelöli meg az évek sorszámát; az uralkodás kezdetének ismerete mégis lehetővé teszi az ilyen évjelölés pontos átszámítását is. Vannak azonban olyan középkori évjelölési módok is, amelyek bizonyos cikluson belül jelölik meg a folyó év számát, tekintet nélkül arra, hogy a ciklus bizonyos időponttól számítva hányadik. Az ilyen évjelölési módok csupán az egyidejűleg kitett másféle keletezési adatok ellenőrzésére alkalmasak, megoldásuk (reduktiójuk) azonban más adatok híján nem lehetséges. Ilyen évjelölési mód az *indictio* szerint való számítás, melyet oklevelekben s másféle középkori forrásokban is gyakran találunk kitéve. Használata a középkornak korai századaiban nyúlik vissza; a pápai kancellária például a 6. század óta hosszú időn át használta. E számítási mód eredete máig sincs teljesen tisztázva. Behozatalát hol Konstantin császárnak, hol Diocletianusnak, hol meg Augustusnak tulajdonították, amivel szemben bebizonyítottnak vehetjük, hogy az *indictio* egyiptomi eredetű, s valószínűleg az ott időnként tartott censusok ciklusával függ össze. A középkorban *indictio* alatt 15 éves ciklust értettek, melyen belül az éveket 1-től 15-ig terjedő sorszámmal jelölték, tekintet nélkül a ciklus számára, csupán így: *indictione VII. stb.* Hogy valamelyik adott évre melyik *indictio*-szám talál, azt annak ismerete alapján tudjuk meg, hogy a középkori felfogás szerint a Kr. e. 3-ik évet cikluskezdő évnek tekintették. E szerint a mai évszámítás szerint írt évszámhoz 3-at adva s az összeget 15-tel osztva a maradék mutatja az illető év *indictióját*. (Ha a maradék = 0, akkor az *indictio*-szám = 15.)

22. Az év megjelölésének eddig említett középkori módjai mind tökéletlenek annyiban, hogy csak egy bizonyos évkörön (cikluson) belül határozzák meg a kérdéses évet, ami a régebbi múlt eseményeinek vagy a távolabbi jövőndő valamelyik időpontjának biztos megjelölésére nem elegendő,

vagy pedig – mint az uralkodási év – csak az illető (uralkodói) ciklus kezdetének ismerete mellett szolgálhatnak biztos évjelölésül. Könnyebb és biztosabb a tájékozódás az évek jelölésének annál a módjánál, mikor az éveket egy meghatározott időponttól kezdve folytatólagos sorszámmal jelölik. Ilyenkor az évszámítás alapja nemcsak néhány évre szorítkozó (és esetleg ismétlődő) *ciklus*, hanem az éveknek végtelen sorára terjedő *aera*, melynek csak kezdőpontja van meghatározva. Csak ezt a kezdőpontot kell ismernünk, hogy az év helyét a sorozatban biztosan megjelölhessük, éppúgy, mint a számokét a természetes számsorban. Az *aera* szerint való számítás már az ókorban is ismeretes volt. *Aera*-számítás az Olympiasok szerint való és a Róma alapításától való évszámítás, úgyszintén a Rabbi Hannasi által a Kr. u. 4. században behozott zsidó évszámítás is, mely a világ teremtését vette kiindulási pontul, a teremtést a Kr. e. 3761. évre téve. A középkorban többféle *aera*-számítás volt használatban; igazi egyöntetűség csak akkor következett be, amikor a keresztény népeknél mindenütt a ma is használatos keresztény *aera*-számítási mód terjedt el. E mellett a keresztény *aera* mellett mint a középkorban jelentőséggel bíró számítást a spanyol *aerát* kell említenünk, melynek kezdőpontja a Kr. sz. előtti 38. év január 1-je. Ez a számítás a Kr. u. 5. század második fele óta volt használatos, mégpedig jelentős középkori íróknál, például sevillai Isidorusnál is. A Pireneusi-félszigeten, Portugáliában még a 15. században is használták. Az ortodox Kelet-Európában a Kr. u. 7. századtól a görög császárság bukásáig, sőt azon túl is nagyon elterjedt bizánci *aera* ismerete is szükséges, melynek kezdete a Kr. e. 5509. év szeptember 1-je. Megemlíthető még az *aera* Diocletiani vagy *aera* martyrum, melynek kezdete Diocletianus uralkodásának 1. éve, azaz a keresztény évszámítás szerint írt 284. év. Valamennyit túlszárnyalta elterjedtségben és jelentőségben a keresztény *aera* (*aera vulgaris*), melyet a húsvéti táblázatokkal kapcsolatban már említett Dionysius Exiguus római apát alkalmazott először. A keresztény évszámítás kezdőpontja Krisztus születése; az innen számított éveket latinul *annus Domini*, *annus ab incarnatione Domini* (*dominicae*), *annus gratiae*, *annus verbi incarnati*, *annus nativitate Domini* stb. névvel s a nemzeti nyelveken is ezeknek megfelelő kifejezésekkel jelölték. E számítás első éve a Róma alapításától számított 754. év. Hogy Dionysius apát mi alapon tette Krisztus születését éppen arra az évre, melyet az *aera*-számítás kiindulópontjául vett, azt legfeljebb sejtethetjük, de biztosan nem tudjuk. Tény azonban, hogy főképpen mióta a nagy tekintélyű Beda Venerabilis is elfogadta ezt a számítási módot, lassankint elterjedt valamennyi keresztény népnél, ámbár a többi számítási módokat csak a középkor végén tudta

egészen kiszorítani. Teljes érvényre tulajdonképpen csak akkor jutott, amikor a Krisztus születése előtt történt események idejét is e szerint a számítási mód szerint jelölték, de természetesen Krisztus születésétől visszafelé számítva s a csillagászatban ezeket a visszafelé menő éveket negatív számokkal és jeggyel jelölve. Ez csak a 18. század végén lett általánossá.

¶ Persarū	¶ Macedemonū	¶ Iudeorū captivitas.
7	30 ¶ Dyrpacus et bip	67
8	31 pias Athenis ty-	68 ¶ p̄pheta bāt apud
¶ Persarū .3. duo fr̄es magi	rannidē exercent	heb̄eos nouissimi Aḡ
1 menses .7. Post quos	4	69 gens. Zacharias et
1 Darius. 4. añ. 36.	3	70 Malactias
¶ Secundo anno Darii regi templū in hierosolymis cœruit ab Zorobabel con-		
sumaturq; opus anno. 40. Remisso quidē captiuitatis iudeorū et uenia templi		
ēdificandi sub Cyro erodiu habuit. Consumatur uero templum sub Dario. q̄		
tunc gentes assidue in curribus ēdificationem impediēbant.		
¶ Olymp. 65. In qua persarū regis Darii filij Dastapis fuit annus secundus.		
1 Ideo secūd ^o hic annus	4 ¶ rmoni ^o et aristogtō Dipparcū tyrānū inte-	
3 bis ponit q̄ vi ^o in ma	35 fecerunt Et Lena meretrix amica eorū cū toz	
4 goz fratrū septem men	36 mentis cogere. ut socios proderet lingua suā	
5 sibus comptantur	37 mordicus amputauit	
¶ Olymp. 66.		
6	38 ¶ emplū hierosolymis consumatur prope	
7	39 tantibus apud iudeos. Ageo et zacharia.	
8	40	

Euszebiosz Khronikoi kanóneszének egy oldala az 1483-as velencei kiadásból.

Először próbál történetíró háromféle időszámítást szinkronizálni

23. A keresztény aera mellett, vele egy időben továbbra is érvényben s használatban voltak másféle aera-számítási módok is, mi a középkori évadatok közt való eligazodást nehezíti. Még több bajt okoz azonban az a körülmény, hogy éppen úgy, mint az indictio évének, a keresztény aera szerint számított évnek a kezdetét sem tették mindig és mindenütt az évnek ugyanarra a napjára. Minthogy pedig a dátumokban aránylag ritkán találjuk kitéve, hogy az év az illető keltezésben milyen évkezdet szerint van számítva, gondosabb vizsgálat és a helyi gyakorlat ismerete nélkül nagyon könnyen tévedhetünk a keresztény aera szerint számított közép-kori évjelölés értelmezésében is.

24. A középkorban a következő évkezdetek (*stilusok*) voltak gyakorlatban:

1. *Január 1. Stilus communis* vagy *stilus Circumcisionis*. Ókori eredetű, mert a Julius Caesar-féle év is január 1-jén kezdődött. A keresztény egyház, főképp a január 1-jéhez fűződő pogány szokások miatt sokáig nem tudott megbarátkozni ezzel az évkezdettel, s utóbb, minthogy a polgári életben mégis megmaradt ez az évkezdet, az egyház Krisztus életével hozva kapcsolatba január 1-jét, azt ünneppé tette (Circumcisio Domini), mi azután elfeledtette ennek az évkezdetnek pogány eredetét. A hivatalos gyakorlatban, oklevelek dátumában, a krónikákban stb. ritkán használták a 14. századig, bár a polgári életben el volt terjedve. A 16. század óta vált csak Európa-szerte általánossá. Nálunk helyel-közzel, de igen ritkán, már a 13. században királyi oklevelekben is találunk példákat a január 1-jei évkezdetre, ami eléggé bizonyítja, hogy a polgári évkezdet a hivatalos gyakorlatban is kezdett már meghonosodni.

2. *Március 1.* A nyugati keresztényeknél (valószínűleg azért, mert a húsvét idejét meghatározó tavaszi holdtölte többnyire ebbe a hónapba esett), különösen pedig a frankoknál, itt valószínűleg a tavaszi gyűlések tartásával kapcsolatban, korán használatba jött, s igen fontos Meroving- és Karoling-kori forrásokban is (Tours-i Gergelynél, Fredegarnál) ezt az évkezdetet találjuk. Legszívósabban tartotta magát ez a stílus a velencei köztársaságban, hol egészen a köztársaság megszűntéig (a 18. század végéig) ezt a számítást használták. Nálunk nem volt használatos.

3. *Március 25. Stilus Annuntiationis* vagy *incarnationis*. A jelentőség folytán, melyet az egyház a március 25-i ünnepnek (Annuntiatio Mariae) tulajdonított, valamint azon törekvésnek, hogy az éveket Krisztus földi létének kezdetétől számítsák, tulajdonítható ennek az évkezdetnek az elterjedése. Valószínűleg Olaszországból kiindulva, hol mindvégig leginkább el volt terjedve, Európa többi részeibe is eljutott: Németországba, Franciaországba (a Capetingek uralkodásának elején), Angliába (hol még az újkorban, a 17. században is gyakorlatban volt), s hazánkba is, bár nálunk rendszerint dalmát vagy olasz hatásra vezethető vissza ennek az évkezdetnek az alkalmazása.

A március 25-i évkezdetnél azonban kétféle számítási mód volt gyakorlatban. *a)* Firenzében és ott, ahol a firenzei gyakorlatot követték, az évet a mi számításunk szerinti év március 25-étől számították; innen kezdve egyezik tehát az évszám a mi számításunk szerinti évszámmal az év végéig, míg március 25. előtt a firenzeiek a mi évünknel eggyel kisebb évszámot írtak (*calculus Florentinus*). *b)* Pisában viszont, s ott, ahol ezt a

módot (calculus Pisanus) követték, a mi számításunkat megelőző március 25-étől számították az évet, tehát a mi számításunk szerint írt évnek csak január 1-jétől március 25-ig terjedő része esik össze a pisai évszámmal, míg március 25. után a pisaiak már eggyel magasabb évszámot írtak. A firenzei évszámítás sokkal inkább el volt terjedve, mint a pisai, mely utóbbi Pisán kívül csak néhány olasz városban, Franciaországban s olykor a pápai kancelláriában volt használatos, míg egyebütt való előfordulása inkább csak föltételes.

4. Nem fűződik meghatározott naphoz a húsvéti évkezdet (*stilus paschalis*), minthogy a húsvét-ünnep ideje változó. Ezért a húsvéti évkezdetről egyenlőtlen éveket kapunk: van év, mely 365-nél több nappól áll, melynek végén tehát az év elején is előfordult hónapi dátumok ismétlődnek, máskor meg 365-nél kevesebb az év napjainak száma. Éppen ezért ez a számítás valóban nagyon kevésbé praktikus, s hogy mégis eléggé elterjedt, azt csupán a keresztény húsvét ünnepének nagy jelentősége teszi érthetővé. Különösen Franciaországban volt elterjedve a húsvéti évkezdetről a 12–15. században, miért is *mos gallicus*nak vagy *gallicanus*nak is szokás nevezni ezt a számítást. Előfordul Európa többi részében is, mégpedig néhol (így Franciaországban) húsvét szombatját, másutt nagypénteket vették az év első napjának.

5. *Szeptember 1.* A bizánci császárságban és a görög vallást követő népeknél volt elterjedve ez az évkezdetről még az újkorban is. Bizáncból Dél-Itáliába is átjutott, Közép- és Nyugat-Európában azonban nem volt használatos.

6. A nyugati kereszténységnél leginkább elterjedt volt a karácsonyi, december 25-i évkezdetről (*stilus Nativitatis*). Közép- és Nyugat-Európában mindenütt használatos volt, vagy kizárólag, vagy más évkezdetek mellett. Nálunk is ez volt általánosan használatban az egyházi és a hivatalos életben az egész középkoron át a 11. századtól kezdve mindvégig, még a 16. században is, bár a január 1-jei évkezdetről, mint láttuk, a 13. századtól kezdve mind sűrűbben érvényesül a hivatalos használatban is. A karácsonyi évkezdetről esetében csak az évnek (számításunk szerinti) utolsó napjainál kell ügyelni az átszámításnál. December 25. és 31. között a középkori dátumokban eggyel magasabb évszámot írnak, mint a mai számítás szerint (vagyis a január 1-jei évkezdetről). Ezt okmánytáraink igen gyakran nem veszik figyelembe, s a dátumot tévesen oldják fel.

B) A hónap és az évszakok

25. A napévnek 12 hónapra való felosztását a középkor a rómaiaktól vette át, megtartva a hónapoknak Augustus császár alatt véglegessé vált latin elnevezéseit, valamint a hónapok napjainak egyenlőtlen számú beosztását is. A hónapok latin nevei csak írásmód tekintetében szenvedtek itt-ott némi változást: Maius helyett olykor Madiust vagy Magiust írnak, Augustus helyett pedig Agustust. A latin elnevezések mellett azonban a közéletben már a középkorban is használatosak voltak a hónapoknak nemzeti nyelven való elnevezései is. Nagy Károly császár hivatalosan is be akarta hozni a német hónapneveket, azonban az általa ajánlott nevek mégsem lettek általánosakká. A legtöbb nép a latin elnevezéseket fogadta el kisebb-nagyobb változtatásokkal; a szlávoknál azonban az újkorban is nemzeti nyelvű hónapneveket találunk. Az újkori magyar írásokban is, különösen a levelezésekben gyakran használnak magyar hónapneveket. Ezek a következők:

<i>Boldogasszony hava</i> = január	<i>Szent Jakab hava</i> = július
<i>Böjtelő hava</i> = február	<i>Kisasszony hava</i> = augusztus
<i>Böjtmás hava</i> = március	<i>Szent Mihály hava</i> = szeptember
<i>Szent György hava</i> = április	<i>Mindszent hava</i> = október
<i>Pünkösöd hava</i> = május	<i>Szent András hava</i> = november
<i>Szent Iván hava</i> = június	<i>Karácsony hava</i> = december

26. A hónapok napjainak száma mindmáig megmaradt a Julius Caesar által megállapított módon. E szerint: Januarius, Martius, Maius, Julius, Augustus, October és December hónapokban 31 nap, Aprilis, Junius, September, November hónapokban (melyeknek kezdő szótagjait Apiun-seno emlékeztetőszó tartalmazza) 30 nap, Februarius hónapban közönséges évben 28, szökőévben 29 nap van.

27. Ámbár a hónap fogalma, mint az elnevezésnek sok népnél a hold szóval való összefüggése is mutatja, eredetileg a Hold fényváltozásainak megfigyeléséből keletkezett, a 12 hónapos beosztás természetesen a nap-évre vonatkozik és a Hold változásaitól független.

28. A hónap nevét olykor, azonban inkább csak naptárakban följegyezve, középkori dátumokban csak nagyon ritkán a 12 részre osztott s a csillagképekről elnevezett ekliptikának – az állatkörnek vagy zodiacusnak – azzal a részével fejezték ki, melybe a nap látszólagos pályáján az illető hónapban

jutott. A sorrendet magyarul a következő két hexameter fejezi ki, március hónapon kezdve:

Kos, bika, ikrek, rák, az oroszlán és arató szűz,
Mérleg után ollós, nyilas és bak, kanta halakkal.

Március közepe táján a nap a kos jegyében van, áprilisban a bika jegyében és így tovább.

29. Az évszakok az évnek négy részre osztása által keletkeznek, és csillagászatilag a tavaszi és őszi napéjegyenlőség által (lásd fentebb az időmérés tényezőinél) s a napnak az ekliptikán való legészakibb s legdélibb állása által (június 22.: *nyári solstitium*, december 23.: *téli solstitium*) vannak határolva. A középkori kronológiában azonban nincs különösebb jelentőségük, mert csupán általános, nem pontos időmeghatározásra voltak használatosak. Az évszakokkal kapcsolatos a négy egyházi böjtnek (*quatuor tempora*, magyarul – a *quatuor* szó elrontásával – kántorböjtek) az év négy részében való elosztása, melyeknek előbb ingadozó időpontját II. Orbán pápa állapította meg véglegesen, a Luca napja (december 13.), hamvazószerda, pünkösöd és szent kereszt felmagasztalása (szeptember 14.) után való szerdát jelölve meg a kántorböjtek időpontjául, mit a középkori emlékeztető vers így fejez ki:

Post Luciam, cineres, post sanctum pneuma crucemque
Tempora dat quatuor feria quarta sequens.

A kántorböjtek így nagyjában a négy évszakra esnek. Középkori keletezésekben is sűrűn szerepelnek, s a középkori közéletben (például a céhgyűlések időpontjaiként) is volt jelentőségük.

C) A hét

30. Hét napnak egy időegységgé való összefoglalása egyiptomi és zsidó eredetű szokás. Az egyiptomiak a hét bolygó szerint (Saturnus, Jupiter, Mars, Nap, Venus, Mercur és Hold) osztották be napjaikat, a zsidók pedig a szombat ünnepe alapján foglaltak egy hétté hét napot. A hetes számtól származik a görög (ἑβδομάς), a latin (*septimana*) s a magyar (hét) elnevezés is. A keresztény hét a zsidó és az egyiptomi hét egyesítése, amennyiben a hetedik napot, illetőleg a zsidó hét első napját, a vasárnapot (Nagy

Konstantin óta hivatalosan is) ünneppé tették, a hétköznapokat azonban eleintén a bolygók szerint nevezték, mint az egyiptomiak. A hét napjainak latin elnevezései:

Dies Dominica = vasárnap,

Lunae = hétfő,

Martis = kedd,

Mercurii = szerda,

Jovis = csütörtök,

Veneris = péntek,

Saturni = szombat, mely utóbbi helyett azonban általában Sabbathum volt használatos.

Minthogy azonban a bolygók nevei a pogány (római) istenekével voltak azonosak, az egyház a pogányság nyomait itt is ki akarta irtani, s ezért a hét köznapjait feria névvel kezdték nevezni és sorszámmal jelölni. Így lett hétfő: feria secunda, kedd: feria tertia stb., csak a vasárnap neve maradt meg; helyette nagyon ritkán fordul elő a feria prima (minthogy ez nem is volt köznap), s a sabbatum is megmaradt a szintén ritka feria septima helyett. A nemzeti nyelvek közül a román népek többnyire a latin elnevezéseket tartották meg a hét napjainak jelölésére, természetesen átalakítva. A portugál nyelvben a feriák szerint való jelölés maradt meg. A germán népek napelnevezéseiben az ősgermán istennevek helyettesítik a római istenek neveit. A heti napoknak nálunk is használt középkori német nevei közül megjegyzendők: eritag (erchtag, ertag) = kedd, mittichen (mittach, mitchen) = szerda, és pfintztag (phintztag) = csütörtök, mint amely elnevezések az újkori használattól eltérnek. A szlávok a hétköznapokat – legalább részben – sorszámból származó nevekkal jelölik. A magyar napnevek részint eredetiek (vasárnap, hétfő, kedd), részint a szlávoktól átvettek (szerda, csütörtök, péntek).

31. A héttel kapcsolatos a középkori keltezésekben nálunk is sűrűn használt octava (octavae) és quindena (quindenae) kifejezés. Az előbbi a hét napjának nyolcadát jelenti, vagyis a következő héten ugyanazt a heti napot, quindenae pedig az adott naptól számított 15. napot (az adott napnak is beleszámításával), tehát két hét múltán jelenti ugyanazt a heti napot. E szerint in octavis festi Epiphaniarum = a január 6-tól számított nyolcadik nap, vagyis január 13., in quindenis Epiphaniarum = január 20. Infra, intra, inter, sub prepozíciókkal azonban octava azon ünnep (adott nap) után való egész hetet jelenti, amelynek nyolcadáról van szó. Tehát: feria secunda infra octavas Epiphaniarum = a vízkereszt után való hétfő.

D) A nap

34. A napoknak a hónapokon belül való jelölésére a középkor hivatalos gyakorlatában a következő számítási módok voltak használatosak:

a) *A római számítás.* Az évnek római eredetű beosztásával együtt a középkor a hónap napjainak római jelölését is átvette, s mindvégig meg is tartotta, bár a 11. századtól kezdve ez a számítási mód más jelölési módoknak kezd helyet engedni, s főképp a keresztény ünnepek szerint való napjelölés kezdi lassankint kiszorítani. Nálunk is, főleg a kancelláriai gyakorlatban, oklevelek keltezésében kezdettől fogva a 13. század közepe tájáig ez volt az általános napjelölési mód, de ünnepélyes formájú oklevelekben azontúl is megmaradt az egész középkoron át. Ez a számítás tudvalevőleg a hónapnak három főnapjához kapcsolódik: a hó 1-jét jelentő *Kalendae*hez (*caput Kalendarum*), a március, május, július és október hónapokban (emlékeztetőszó: milmo) a hó 7-ére, más hónapokban 5-ére eső *Nona*hoz, és ugyanazon fentebbi négy hónapban 15-ére, más hónapokban 13-ára eső *Idus*hoz. Ezekről a főnapokról számították visszafelé a hónap napjait, azt jelölve meg, hogy valamely adott nap a legközelebbi főnaptól számítva hányadik nap az illető főnapnak is beleszámításával. Ettől a számítási módtól a középkori gyakorlat inkább csak a formában tért el. A hónap nevét ti. a római íróknál szokásos gyakorlattól eltérően a középkorban nem melléknévnek, hanem főnévnek vették, melynek genitivusa elé tették accusativusban a főnapot, s ez elé ablativusban a sorszámot, így: quinto Kalendas Julii, vagy rövidítve: V. Kal. Jul. (Ezzel szemben a klasszikus forma: ante diem quintum Kal. Julias.) De találunk a római gyakorlattól való más kisebb eltéréseket is. Így a főnap előtt való napot római módon Pridie szóval is jelölték ugyan, de amellet secundo (például II. Kal. Jul.), sőt primo (die) Kal. kifejezéssel is. A római napjelölésnek meglehetősen természetellenes módja hozta magával, hogy a vele való számolás nemegyszer vezette tévedésre a számításban amúgy is gyenge középkori írnokokat. Különösen elég gyakori hiba az, hogy a Kalendae mellé nem a következő hónapnak, hanem a folyó hónapnak a nevét írták tévedésből.

35. b) *A hónap napjainak sorszámmal való jelölése.* Ámbár a hónap napjainak 1-jétől 30-ig vagy 31-ig terjedő sorszámokkal való jelölése már az ókorban is ismeretes volt, s a Kr. u. századokban a rómaiaknál is találunk rá példákat, és szórványosan az egész középkoron át is előfordul, sűrűbb használata csak a 14. században kezdődik s az újkorban lesz csak általánossá. Hogy nálunk ez a napszámítási mód már az Árpád-korban sem volt ismeretlen, annak a királyi oklevelekben is találjuk némi nyo-

mát. II. Béla király dömösi oklevelében: Dátum Albe, III. Septembris. II. András a beregi egyezményt megerősítő 1233-i oklevelét pedig így keltezi: mense Septembri, die – (a nap sorszáma hiányzik). De a gyakorlatba nem tudott átmenni ez a számítási mód, s Árpád-kori okleveleink, ha sem a római számítást, sem a keresztény ünnepek szerint való jelölést nem használják, egyszerűen megelégszenek a hónap nevének kitételével, a napot pedig elhagyják. Természetesen ennél még sokkal gyakoribb az az eset, hogy csak évszámot írnak, hó és nap nélkül. A 15. században már nem ritka, azonban általánosságra – mint másutt is – csak a nemzeti nyelv írásban való használatának terjedésével tudott jutni a folytatólagos napszámítás az újkorban.

37. d) *A keresztény egyház ünnepei szerint való napjelölés.* A középkor második felében, a 10–11. századtól kezdve a hónap napjainak az egyházi ünnepek szerint való megjelölése terjedt el s lett az újkor elejéig általánossá. Ez abban állt, hogy a kelet jelölésére vagy azt az egyházi ünnepet (az illető szent emléknapiját) nevezték meg, melyen a kérdéses esemény végbement, vagy pedig az illető nap előtt vagy után való legközelebbi ünnep neve mellé írták a heti napot (feriát), melyre a kérdéses dátum esett. Az egyházi ünnepek általános ismerete mellett ez a jelölési mód a középkori írásokban annál inkább általánossá válhatott, mert hiszen a középkori írások nagy többsége egyháziak kezéből származott. Megjegyzendő azonban, hogy bár az évnek minden napjára esik egy-egy szentnek ünnepe (sőt ugyanarra a napra néha több is), ezeknek tudvalevően csak egy része jelent a nép által is megült ünnepet (*festa fori*), s viszont keltezések jelölésére az egyházi ünnepeknek csak egy része szolgált, köztük azonban olyanok is, melyek nem tartoztak a nép által is megült ünnepnapok közé (*festa chori*). Kronológiai szempontból csupán a keltezésül használt egyházi ünnepek ismerete szükséges. Ez megkönnyíti az egyházi ünnepek szerint írt keltezésekben való tájékozódást; de viszont nehezíti az a körülmény, hogy az ünnepek megtartásának ideje nem volt a kereszténységnél mindenütt egyforma, tehát erre nézve a helyi gyakorlat ismerete szükséges; még inkább pedig az, hogy az egyházi ünnepek nagy részének időpontja évről évre változott. Ennek megfelelően kétféle egyházi ünnepet különböztünk meg: állandót és változót.

38. Az állandó ünnepek (*festa immobilia*) ugyanazon a helyen az évnek mindig ugyanarra a napjára estek. Mégis megtörtént, hogy olykor az állandó ünnepet is más napra tették, mégpedig vagy csak adott esetre, vagy pedig olykor véglegesen. Végleges áttétel (*translatio*) volt például az, hogy XII. Kelemen pápa Szent Joachim napját március 20-ról az augusz-

tus 15. után való vasárnapra tette át. Ellenben esetről esetre való áttétel az, hogy ha Gyümölcsoltó Boldogasszony ünnepe (Annuntiatio s. Mariae) nagycsütörtökre, nagypéntekre vagy nagyszombatra esnék, akkor március 25-éről, mikor rendszeren tartatni szokott, virágvasárnap előtti szombatra tették át; ha pedig húsvét vasárnapjával esett volna össze, akkor fehérvasárnap (a húsvét utáni vasárnap) után való hétfőn tartották egyházilag.

Állandó ünnepek: karácsony (december 25.), újév (Circumcisio Domini, január 1.), vízkereszt (Epiphaniae Domini, január 6.), a Mária-ünnepek és a szentek névünnepei.

39. A változó ünnepek (festa mobilia) napja meghatározott módon változik évről évre. Megtartásuk ideje legnagyobbbrészt a húsvét időpontjától függ. Minthogy pedig a húsvét időpontja – az alább kifejtendő módon – 35 különböző napra eshetik március 22. és április 25-e között, a húsvét szerint igazodó ünnepek időpontja is ennyiféleképpen változhatnak. 35 különböző naptárra van tehát szükségünk, hogy a változó ünnepek idejének összes változatait megtalálhassuk; a 35-féle naptár közül egyik okvetlenül meg fog felelni bármely adott évnél.

A 35 naptár összeállítását és a hozzájuk való mutatót, melyből kikereshetjük, hogy az adott évnél melyik naptár felel meg, lásd a kortani kézikönyvekben, például Szentpétery, Oklevéltani Naptár, 58–127. és 128–135. 11.

42. Mind az állandó, mind a főbb változó ünnepeknek nemcsak magát a napját, hanem az előtte való napot, a vigíliát (profestum) is egyházi ünnepnek tekintették, és a vigíliát keltezesekben is igen gyakran használták. Megjegyzendő, hogy ha valamely ünnep vigíliája vasárnapra vagy más ünnepnapra esett, akkor a vigíliát egyházilag egy nappal előbbre tették. Okleveleknek és középkori krónikáknak keltezésében azonban a vigília egyházi áttételét rendszeren nem vették figyelembe, s a hétfőre eső ünnep vigíliájaként a vasárnapot írták stb. Csupán a városi és egyéb számadásokban találunk olyan adatokat, amelyek a vigília-áttételnek figyelembevételét mutatják; de az ilyen adatok is ritkák. Középkori oklevelek keltezésének feloldásánál tehát a vigília-áttételre nem kell ügyelni, hacsak arra különösebb ok nincs.

43. Az ünnepek szerint való keltezés hazai gyakorlatára nézve meg kell jegyeznünk, hogy voltak speciális magyar ünnepnapok, melyeket másutt egyáltalán nem ülték meg, nálunk azonban keltezesekben is sűrűn használatosak. Ilyenek: Szent László király ünnepe (Elevatio S. Ladislai) június 27-én. Depositio Ladislai július 29-én, keltezesekben ritkább. Szent

István király ünnepe augusztus 20-án (igen gyakran csak: festum sancti Regis). Szent Imre hercege november 5-én (Emerici ducis). Más ünnepeket nálunk a külföldi gyakorlattól eltérő napon tartottak. Így Szent György napja (f. s. Georgii) külföldön április 23., nálunk: április 24. Speciálisan magyar népünnep, mely szintén keltezésül szolgált, a Concussio (vagy contusio) ovorum, vagyis a fehérvasárnap után következő hétfő.

44. Az egyházi ünnepek szerint való keltezés a 13. században terjedt el. Királyaink okleveleiben a 40-es években lép fel, mégpedig a pátens alakú kiadványokban. Korábbi előfordulása hamisításra mutat, vagy legalábbis gyanússá teszi az oklevelet. Az ünnepélyes formájú királyi oklevelekben az egész középkoron át megmaradt a római számítás szerint való napi keltezés. Az egyházi ünnepek nagy száma lehetővé tette, hogy egy és ugyanazon dátumot többféleképpen is kifejezhettek a középkorban. Például 1313. június 20-át három, egy napon kelt oklevélben háromféle módon találjuk kifejezve: feria IV. proxima post festum sanctorum Gervasii et Prothasi; fer. IV. prox. post quindenas Pentecostes; fer. IV. prox. ante octavas Corporis Christi. Mind a három kelet ugyanazt a június 20-át jelenti.

Az állandó és a változó ünnepek összeállítását, amelyek keltezéseken használatosak, majd minden kortani kézikönyvben megtaláljuk. A magyar gyakorlatot feltüntető összeállítást lásd Szentpétery: *Oklevéltani naptár*, 38. sk. 11.

46. e) A *Cisioianus* (csízió) szerint való napjelölés. Valamennyi középkori napjelölési mód közt ez a legnehézkesebb, mégis eléggé el volt terjedve. Lényege abban áll, hogy a főbb állandó ünnepek neveinek kezdő szótagjaiból (más szavakkal eszközölt kitoldásokkal) mnemotechnikai céllal latin hexametereket faragtak akként, hogy 2-2 verssor esett egy hónapra, s a két sor szótagjainak száma éppen annyi volt, mint az illető hónap napjainak száma. Az ünnepek kezdő szótagjait a verssorokban úgy osztották el, hogy amelyik napjára esett a hónapnak az illető ünnep, annyiadik szótag lett.

A *Cisioianus* a 13. században jött használatba, mégpedig először Lengyelországban, s onnan terjedt utóbb Csehországba, Sziléziába, Németországba. (Zsigmond herceg számadáskönyvét is lengyel ember vezette.) Vannak német, francia és magyar nyelven szerkesztett csíziók is. Arra azonban nincs adatunk, hogy ezt a magyar csíziót tényleg használták is volna keltezésre.

47. f) *Residentia exercitus*. 14. századi okleveleinkben gyakran előforduló napjelölési mód volt a királyi hadba szállás, illetőleg helyesebben: a királyi hadoszólás napja szerint való napjelölés. A királyi hadjáratokban

részt vevő nemesség peres ügyeit ugyanis az illetőknek a hadban tartózkodása idejére felfüggesztették, előre megállapítva a terminust, amikor a hadba szólított hadsereg szét fog oszlani. Ezt az oszlási időpontot (*residentia exercitus*) országszerte, illetőleg azon a vidéken, honnan a had felkelt, kihirdették, s a perhalasztó oklevelek ezek szerint az akkor közismeretes hadeloszlási napok szerint datáltak, ilyesféleképpen: *Octavo die residentiae praesentis exercitus*. Az ilyen keltezések feloldásához ismernünk kell az okleveleinkben előforduló hadeloszlások sorozatát.

IV. A húsvétszámítás

48. A középkori időszámításnak, illetőleg a keresztény egyházi év beosztásának a húsvét ünnepe volt az alapja, mivel ez volt a főünnep, s ettől függetek a változó ünnepek; a középkor kronológusainak is fő gondja a húsvét idejének kiszámítására és a számításnak minél biztosabbá tételére irányult.

49. A kereszténység a húsvét ünnepét kezdetben a zsidó pészah-ünnep idejével azonosította, minthogy Krisztus halálának napja, melynek évfordulóját a kereszténység húsvétkor ünnepelte, a pészah-ünnep előestéjén volt. A zsidók Niszán hó 15-én tartották pészah-ünnepüket, vagyis a tavaszi első újholddal kezdődő hónap 15-ik napján; a keresztény húsvét tehát az előünnep napjára, Niszán 14-ére esett. Azonban már korán, a 2. század elején kezdték a római keresztények a húsvét ünnepeként Jézus Krisztus feltámadásának napját, a Niszán 14-e után következő vasárnapot ülni, s másfelől az alexandriai egyház példája nyomán megkezdődött a húsvét idejének a zsidó pészah-tól függetlenül való kiszámítása. Jeruzsálem pusztulása előtt ugyanis pészah-ünnepük idejének megállapításánál a zsidók is figyelemmel voltak arra, hogy az ünnep a tavaszi napéjgyenlőség után essék, Jeruzsálem pusztulása után azonban ezt figyelmen kívül hagyták, s ezóta a Niszán 15-ére tett pészah a napéjgyenlőség előtti időre is eshetett. Az őket követő zsidó-keresztények és az alexandriai egyházat követő pogány-keresztények közt ebből keletkező ellentétek kiküszöbölésére törekedett a niceai zsinat, bár nem teljes eredménnyel, s a keresztény húsvét egységes idejéül a tavaszi első holdtölte után következő vasárnapot jelölte meg, a tavasz kezdetét a március 21-i napéjgyenlőségtől számítva. Ez az időpont azonban a napévnek, a holdhónapoknak és az év heti napjai-

nak egybe nem eső volta miatt évről évre változik, tehát azt esetről esetre vagy pedig a jövő évek sorára előre kell kiszámítani.

50. A húsvétszámítás alapja a tavaszi holdtöltének, a luna XIV-nak (mikor ti. a hold a legutóbbi újholdtól számítva 14 napos), másképp a terminus paschalisnak (húsvéthatárnak) megállapítása. Legkorábban esik a húsvét olyankor, ha éppen március 21-én van holdtölte, s az utána következő nap vasárnap; a legkorábbi húsvét időpontja tehát március 22. Legkésőbb van a húsvét olyankor, ha éppen a tavaszi napéjegyenlőség előtt való napon, március 20-án volt holdtölte, és a 29 nap múlva (április 18-án) következő, tehát ebben az esetben az első tavaszi holdtölte vasárnapra esik; ilyenkor a tavaszi holdtölte után következő vasárnap április 25-én lesz. A húsvét ünnepe tehát a március 22-től bezárólag április 25-ig terjedő időn belül 35 különböző napra eshetik, s így 35-féleképpen változhat a húsvéttól függő mozgó (változó) ünnepek ideje is. Természetesen ez a 35-féle változat nem sorrendben következik egymás után. Azonban már a 3. század óta történtek kísérletek a húsvét idejének változásában bizonyos szabályosság felismerésére és a húsvétnek ennek alapján való ciklikus kiszámítására. A ciklikus számítás vezetett a húsvéti táblázatok készítésére, és megmaradt az egész középkoron át. A húsvétszámítás megkönnyítésére, akár esetről esetre, akár ciklikusan történt, meghatározott és általánosan elfogadott tényezők szolgáltak, melyeket a húsvéti táblázatokban is feljegyezve találunk.

V. A Gergely-féle naptárreform

59. A XIII. Gergely pápa által a naptár megjavítása végett 1576-ban összehívott bizottság munkája, melynek alapja a Lilius (Liglio) Alajos perugiai egyetemi lector által kidolgozott javaslat volt, két dologra irányult: a Julius Caesar-féle szökőév-alkalmazás hibájának kiküszöbölésére és a holdfényváltozások számításának biztosabbá s pontosabbá tételére. Julius Caesar reformja ugyanis az év hosszát $365 \frac{1}{4}$ napnak vévén, a szökőnapok alkalmazásával pótolta ugyan az $\frac{1}{4}$ nap elhagyásával évenként elkövetett évszámítási hibát, viszont maga ez az eljárás is hibás volt annyiban, hogy a tropikus évnek a 365 napon felüli törtrészét kerekén $\frac{1}{4}$ napnak (a valószínűságnál tehát néhány perccel hosszabbnak) vette. Ennek következtében a Julianus-év a tényleges évnél valamivel minden évben előbbre jutott, s az

ekként századokon át növekedő hiba a 16. század végén már körülbelül 10 napot tett ki: ennyivel volt előbbre a naptári számítás a tényleges időnél. Másfelől pedig a húsvét kiszámításának a középkorban alapjául szolgáló holdciklus, mely 235 holdhónapot 19 tropikus évvel vett egyenlőnek, szintén hibás volt. A hiba minden holdciklusban körülbelül 1 órát és $28\frac{1}{2}$ percet tesz ki (ennyivel rövidebb a valóságban 235 holdhónap 19 tropikus évnél), ami körülbelül 310 évenként egy teljes napi hibát eredményez. E hiba következtében a középkori húsvétszámítás nem volt pontos: a húsvéti táblázatok szerint megállapított tavaszi holdtölte nem esett össze a valóságos holdtöltével.

A Julianus-naptár hibájának javításánál tehát először a naptárreform idejéig felhalmozódott eltérés kiküszöbölésére volt szükség, mit XIII. Gergely pápa a bizottság javaslata alapján úgy valósított meg, hogy az 1582. év október 4-e után rögtön 15-ének írását rendelte el; ekként a hibás számítás folytán addig keletkezett 10 napos eltérés ki volt küszöbölve. Másrészt azonban gondoskodni kellett arról is, hogy a hiba a jövőben ne ismétlődjék; javítani kellett tehát a szökőnapok alkalmazásának rendszerét. Minthogy a szökőnapnak 4 évenként való beiktatása az év hosszának $365\frac{1}{4}$ napra tételén alapszik, holott a tropikus év ennél 11 perc és 14 másodperccel rövidebb, az így előálló hiba körülbelül 128 év alatt tesz ki egy napot, vagy 400 év alatt körülbelül 3 napot. Ha tehát minden 400 évben a szökőévek közül hármat elhagyunk, a hiba igen csekélyre redukálódik. Ezért az 1582-i pápai bulla rendelkezése szerint a százas évek közül csupán a 400-zal maradék nélkül oszthatók lesznek a jövőben szökőévek (tehát 1600, 2000, 2400 stb.), míg a közbeeső százas évek (1700, 1800, 1900) közönséges évek maradnak. Így minden 400 éves ciklusban elmarad 3 szökőnap, a szöktetésből származó hiba tehát automatikusan kiegyenlítődik; ellenben ezáltal a Julianus-naptár és a Gergely-naptár között (az 1582-ben közbetoldott 10 napon felül is) századonként egy nappal növekvő eltérés keletkezik.

61. A Gergely-féle új naptárt nem fogadták el azonnal általánosan, sőt úgy némely tudósok részéről, mint általában a protestánsok részéről erős ellenmondást váltott ki. Európa katolikus államaiban vagy mindjárt a pápai intézkedésben megszabott időben (így Spanyolországban, Portugáliában, Lengyelországban s Itália egy részében), vagy kevéssel utóbb, de még a 16. század folyamán bevezették az új naptárt. Magyarországon az 1588-i pozsonyi országgyűlés 28. articulusa fogadta el az új naptár használatát („novi et reformati calendarii usus”); minthogy azonban a protestánsok 1591-i nagykirályi zsinata újra visszatért az ónaptár használatához, az

1599-i országgyűlés 45. articulusa szigorú büntetésekkel akarta az ónaptár használatát megszüntetni. Bár előzőleg, 1590-ben már az erdélyi országgyűlés is hozzájárult az új naptár bevezetéséhez, még a 17. század első évtizedeiben is használatban volt az ónaptár Magyarország egyes részeiben. Európa többi államai közül Németországban különösen nagy ellenállásra talált az új naptár behozatala, s bár a császár és a katolikus rendek azt még 1584-ben elfogadták, a protestánsok az egész 16., sőt a 17. században is ragaszkodtak az ónaptárhoz. Egyes német protestáns államoknak és városoknak az új naptárhoz való csatlakozása ellenére is az

Wenzeslaus Hollar metszetét a Gergely-féle
naptárreformmal szembeni protestáns ellenállás ihlette:
a pápát az új időszámítást jelképező órával együtt
visszaküldik Angliából Rómába

evangélikus rendek 1699-ben is még csak a 11 napi különbség kiküszöbölését és a húsvétnek asztronómiai módon (s nem a Gergely-féle reform elvei alapján) való számítását mondták ki, mi újabb zavarokat okozott. Végre is 1775-ben a német corpus evangelicorum elfogadta a húsvétnek a Gergely-féle elvek szerint való számítását (mihez Dánia is csatlakozott), az új naptárt azonban javított birodalmi naptárnak nevezte. Angliában is későn, csak 1753-ban fogadták el az új naptárt, Svédország pedig csak 1844-ben tért át véglegesen a Gergely-féle számításra. A görögkeleti egyház hívei és a görögkatolikusok máig is a Julianus-naptárt használják; a Gergely-féle számításra való áttérést célzó kísérletek mind ez ideig eredménytelenek maradtak.

VI. Újabb naptárjavítási kísérletek

62. A Gergely-féle naptárreform tulajdonképpen csak csökkentette, bár mondhatjuk, a minimumra csökkentette a Julius Caesar-féle naptár hibáit, azonban véglegesen nem küszöbölte ki azokat. Ezért és egyéb okokból is azóta többször történtek már kísérletek időszámításunk módjának többé-kevésbé gyökeres megváltoztatására. Ezek közül a kísérletek közül a legnagyobb jelentőségű a francia forradalmi naptár, mert ez, habár csak magában Franciaországban és a meghódított területeken, mégis éveken át volt tényleges használatban, míg a többi reformkísérletnek – a zónaidőt kivéve – csak papiros-élete volt. A francia forradalmi naptárt egy, a konvent által matematikusokból és asztronómusokból alakított bizottság szerkesztette, s az 1793. október 5-i konventi törvény léptette életbe. Ettől kezdve 1806. január 1-jéig volt az hivatalos használatban, mikor is a francia szenátus ismét visszatért a Gergely-féle naptár használatához. A forradalmi naptár szakított a keresztény aera-számítással, és megváltoztatta az évnek egész beosztását. Az új időszámítás kezdőpontjául 1792. szeptember 22-ét, a köztársaság kikiáltásának időpontját vette (l'an I. de la république Française). Innen, az őszi napéjegyenlőség időpontjától számítva az év 365 napból állott, miből 360 nap 12 harmincnapos hónapba volt beosztva, az év végén pedig ehhez 5 pótnapot (epagomene) csatoltak. A tropikus év kiegészítésére itt is negyedéves szökőnap szolgált. A hónapok nevei a régi római eredetű elnevezések helyett az illető hónapra jel-

lemző természeti jelenségből voltak formálva, 3-3 egyforma végződéssel az évszaknak is jelölésére. Ezek a hónapnevek (szeptember 22-től kezdve) a következők:

1. Vendémiaire	4. Nivôse	7. Germinal	10. Messidor
2. Brumaire	5. Pluviôse	8. Floréal	11. Thermidor
3. Frimaire	6. Ventôse	9. Prairial	12. Fructidor

A hónap három 10 napos *décade*-ra oszlott, melyen belül a napokat *primidi*, *duodi*, *tridi* stb. névvel jelölték. A 10. nap (*décadi*), valamint az év végéhez csatolt 5 kiegészítő nap, úgyszintén a 4 évenként ismétlődő szökőnap ünnepnapok voltak; az utóbbi a köztársaság ünnepe volt (*Jour de la Révolution*).

A forradalmi naptár szerint írt keltezésék átszámítását az éveknek és a hónapoknak a mi számításunktól eltérő kezdete komplikálja; ezért szükség esetén igen jó szolgálatot tesz az olyan összehasonlító táblázat, aminőt Rühl közöl (*Chronologie*, 250–251. 1.).

63. Gyakorlati jelentőség szempontjából az időszámításunkra vonatkozó újabb megállapítások közül különösen említést érdemel még a zónaidő behozatala. Minthogy ti. a Földnek saját tengelye körül való forgása következtében a Napnak a Föld különböző pontjaihoz való helyzete egy és ugyanazon időben más és más, minek következtében minden délkörön más és más időpont van, főleg a közlekedés nagymérvű fejlődése miatt szükségessé vált az időnek nagyobb területeken való egységessé tétele. Először egyes ismertebb helyek időpontjának nagyobb területen való elfogadásával akarták megoldani a kérdést (az angolok a *greenwichi*, a franciák a párizsi időt használták), mígnem amerikai példára az az elv lett általánossá, hogy az egész földgömböt 15-15 fokos zónákra osztják. Egy-egy zónán belül ugyanazt az időpontot használják, a szomszédos zónák közt pedig 1-1 órai időkülönbség van. Kezdőpontul az európai fokmérőbizottságoknak 1883-ban Rómában tartott kongresszusa a *greenwichi* délkört fogadta el. A *greenwichi* délkörtől jobbra-balra 7 ½ foknyira terjedő zóna ideje a nyugat-európai idő; az ezzel kelet felé szomszédos 15 fokos zóna ideje a közép-európai, a következő a kelet-európai idő, s így tovább. Ezt a megállapodást az egyes államok rendre elfogadták, elsőnek Japán 1888-ban, utoljára Franciaország 1911-ben.

Csaba György

RITMUSADÓK A SZERVEZETBEN

A biológiai óra*

Az élőlények mindennapjaiban vannak aktív és inaktív periódusok, melyek szinte szabályos időközökben követik egymást. Az aktív időszakok a sejtek fokozottabb teljesítményét követelik meg, mint az inaktívak, esetleg más sejtek működését, más anyagok termelését, a szervezet eltérő hőmérsékletét, éberségi állapotát, míg a pihenési (inaktív) állapotban ennek ellenkezője szükségeltetik. Mindehhez a belső folyamatok szükségletek szerinti, az adott állapotra jellemző szinkronizációja elengedhetetlen. Egy élő szervezetnek azonban nemcsak a belső szinkronizációja fontos, hanem a közösséggel és a külső tényezőkkel való szinkronizációja is. Ha a ragadozó és zsákmányállata nem azonos időben van jelen, a ragadozónak felkopik az álla, ha a beporzó rovar nem akkor van jelen, amikor a pollen és a bibe hozzáférhető, ha a szexuális párosodás nem úgy van időzítve, hogy az utód születése az optimális környezeti feltételekre essen, ha a madarak vagy egyéb állatok vándorlása nincs szinkronban az időjárás szezonális váltoásaival, akkor a természeti egyensúly felborul és a fajok elpusztulnak. Ha egy állat hibernációja akkor következik be, amikor a környezet dűskál élelemben, és éltetné a nap melege, míg aktivitási periódusa a didergető télre esik, elpusztul. Kell tehát lennie az élőlények szervezetében egy ritmusadónak, amelyet joggal nevezhetünk biológiai órának, mert az életfolyamatok ritmicitását éppúgy szabályozza, mint ahogy hozzáigazítja azokat az élőlények közösségéhez és a külső feltételekhez.

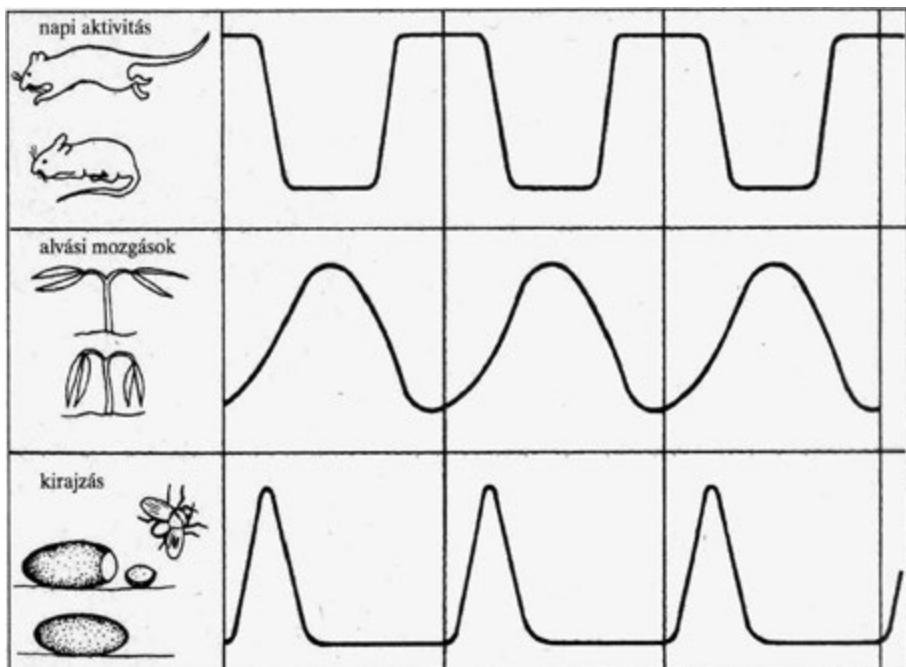
Már időszámításunk előtt 400-ban Androstenes leírta, hogy egyes fák levelei nappal szétnyílnak, este bezáródnak. Egészen a 18. század elejéig kellett azonban várni arra, hogy kiderüljön, ez a jelenség nem a nappal és az éjszaka váltakozásától függ, mert sötétben is lejátszódik, tehát beépített automatizmus. Az etológiai kutatásaiért később Nobel-díjjal honorált Karl von Frisch figyelte meg a 20. század elején, hogy a méhek mindig

* A tanulmány eredeti megjelenése: Természet világa 133. (2002/8.) 357–360.

délután 4 és 6 óra között keresik fel a mézlelőhelyet. 1950-ben Gustav Kramer és Klaus Hoffmann az ehhez hasonló jelenségek kapcsán már biológiai óráról beszéltek. Ettől kezdve került e kutatási terület az érdeklődés előterébe.

Az óra beállítása

A biológiai óra rendkívül finom szerkezet. Beállítását a fény végzi. A világosság és a sötétség váltakozása tehát az, ami az óra járását meghatározza. Ez egyértelműen azt jelenti, hogy az óra működéséhez fotoreceptorok szükségesek, amelyek vagy az órában helyezkednek el, mint annak szervei, vagy máshol a szervezetben. Mindenképpen olyan helyen vannak, ahol érheti őket fény, és ahonnan a fényről szerzett információk az órához továbbíthatók.

1. ábra. Az aktív és inaktív időszakok váltakoznak minden élőlényben, de az egyes fázisok időbeli elhelyezkedése eltérő lehet. Ugyanazon faj egyedeire, és még inkább egy bizonyos egyedre azonban az aktivitási görbe azonossága a jellemző

Az óra pontos. Emberben a teljes ciklusidő 24 óra, bár ettől bizonyos eltérés lehetséges, de ez az egymástól távol lévő napokon sem több, mint néhány perc. Vizsgálták, hogyan hat az embernél a teljes sötétség az alvás-ébrenléti ritmusra. Volt olyan önként vállalkozó, aki hetekig, sőt hónapokig is sötét helyiségben élt, de a ritmus akkor sem változott meg, tehát az óra pontosan működött (1. ábra). A 24 órás ritmust cirkadiális ritmusnak (circa diem) nevezzük.

A fény nemcsak beállítani tudja az órát, hanem átállítani is. Ez történik például az időzónák többszörös átlépésekor, amikor nagy az időeltolódás. A fény-sötét ciklus változása, ha nem is azonnal, de átállítja az órát, tehát az alvás-ébrenléti időszakok eltolódnak.

Az óra átállításához erős fény szükséges, a közönséges szobai világítás ezt nem befolyásolja számottevően. Hogy a hétfő reggeli „nehézkés állapot” hogyan alakul ki, nem tudni pontosan, de feltételezik, hogy szerepet játszik benne a hétvégi hosszabb ébrenlét és az eközben fellépő fényhatások, amelyek az óra zavarát idézik elő.

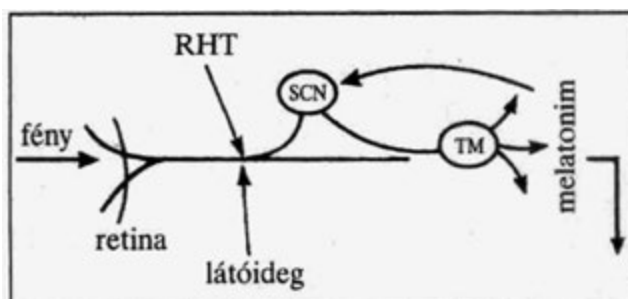
A csecsemő alvás-ébrenléti ciklusa a felnőttétől eltérő, random módon oszlik meg. A felnőttre is jellemző ciklus hathetes korban kezd kialakulni és tizenhat hetes korra áll be. Nem bizonyított, de feltételezhető, hogy ez az idegrendszer általános érési folyamatával kapcsolatos.

Hol található az óra?

Logikusnak látszik az a feltételezés, hogy az óra az agyban található. Valóban, emlőskben a szemek mögött elhelyezkedő hipotalamikus területben, a szuprakiazmatikus magban (SCN) van a központi biológiai óra. Nem véletlen a szem mögötti elhelyezkedés, hiszen az óra beállítását – mint láttuk – a fény végzi, az impulzus tehát csak olyan helyről jöhet, amely a fényt érzékelti tudja. Ez a retina, melyből a retinohipotalamikus pálya (RHT) vezet a szuprakiazmatikus magba. A pálya végén glutaminsav szabadul fel, ez az ingerületátvivő anyag (neurotranszmitter), bár a szabályozásban egy másik neurotranszmitter, a szerotonin is szerepet játszik.

Miután a szuprakiazmatikus mag beállítódott, az itt keletkező impulzusok a tobozmirigyet (corpus pineale) befolyásolják. A pontos áttételi mechanizmus ismeretlen, bár valószínűleg közvetlen idegi úton történik. Az

ezután következő lépés viszont már pontosan ismert. A tobozmirigyben szerotoninból melatonin képződik, ez a hormon szabályozza az aktivitási-inaktivitási periódusokat. Ha a melatonin szintje nő, inaktivitás (alvás) következik be, ha szintje csökken, nő az aktivitás. Maga a ritmus öröklött és egyéni. A melatonin eljut a szuprakiazmatikus magba is, és részt vesz annak szabályozásában (2. ábra).

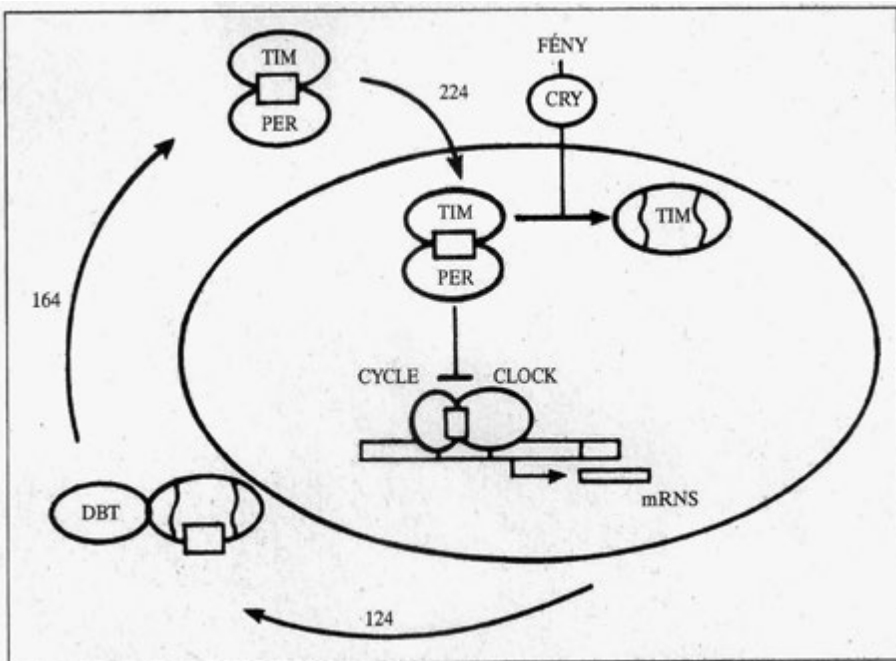
2. ábra. A fotoreceptor emlősökben a retinában helyezkedik el. Az impulzus a retinohipotalamikus pályán (RHT) továbbítódik az SCN-be, amely – feldolgozás után – továbbküldi azt a tobozmirigybe (TM). Itt melatonin termelődik, amely inaktivitást vált ki, miközben visszahat az SCN-re is

Valószínűnek tűnik, hogy a biológiai óra az evolúció során „költözött” a szuprakiazmatikus magba. Egyes rovarokban és csigákban az óra a retinában van. Bizonyos hüllőkben a fejtetőn lévő „harmadik szem” van közvetlen kapcsolatban a tobozmiriggyel, így az ebben lévő fotoreceptorok vesznek részt az óramechanizmus szabályozásában. Azt, hogy a kémiai mechanizmus itt hogyan működik, még nem tudjuk.

A biológiai óra genetikája

Az óra génjeit legrészletesebben a *Drosophilában* (gyümölcslégy) tanulmányozták. Itt négy gén vesz részt a biológiai ritmus (ciklus) szabályozásában, melyek négy fehérje termelését szabályozzák. Ezek közül elsőrendűen a CLOCK- és CYCLE-fehérjék felelősek a folyamat beindításáért. E fehérjék egymással kapcsolódnak, majd a sejtmagba jutva azon gének pro-

moteréhez kötődnek, melyek a PER- és TIM- (period és timeless) fehérjék termelődéséhez adnak információt. A CLOCK és CYCLE tehát speciális transzkripció faktorok, melyek serkentik a PER- és TIM-fehérje „hírvívő” RNS-ének termelődését. E két utóbbi fehérje szintje lassan emelkedik, míg el nem érnek egy olyan mennyiséget, amikor – ugyancsak egymással kapcsolódva – le tudják választani a CLOCK- és CYCLE-fehérjéket a PER- és TIM-promoterekről. Ekkor e két utóbbi fehérje RNS-ének termelődése, és ennek következményeként a fehérjék előállítása leáll. Ez a stagnálás addig tart, amíg újra elegendő CLOCK- és CYCLE-fehérje nem termelődik, amikor is a folyamat kezdődik előlről. Újabban találtak egy DBT- (Double-Time) fehérjét is, amely a PER-hez kapcsolódva a folyamat finomhangolásában játszik szerepet.

3. ábra. A CYCLE/CLOCK-páros mint transzkripció faktor megindítja PER- és TIM-fehérjék termelődését a citoplazmában. Mindaddig, amíg ezek csak a citoplazmában vannak jelen, és mennyiségük kicsi, aktivítási fázis van a sejtben (nappal). Késő estére mennyiségük nő, párt képeznek és bejutnak a sejtmagba, ahol a CYCLE/CLOCK-párost leválasztják a DNS-ről (inaktivitás, éjjel). Ekkor a PER és TIM termelődése leáll, így bizonyos idő után a CYCLE/CLOCK vissza tud ülni a DNS-re. Ezzel a ciklus újraindul. A fény hatását a CRY közvetíti. A DBT a PER-hez kapcsolódik

A szabályozási folyamatban részt vesznek a Cry-gének termékei, a kriptokrom fehérjék (CRY). Ezek részben UV-A fotoreceptorokként működnek, részben gátolni tudják a PER/TIM-komplexet. Bár jelenlétüket először növényekben mutatták ki, az állatvilágban is széleskörűen megtalálhatók, így rovarokban, egérben és emberben is.

A PER- és TIM-fehérjék termelődése (a CLOCK és CYCLE kapcsolódásának hatására) nappal történik, és este 10 óra körül éri el azt a szintet, amikor már képesek leválasztani a CLOCK- és CYCLE-fehérjéket a Per- és Tim-génekről (3. ábra). A PER- és TIM-fehérje jelenléte tehát a nappali aktivitást biztosítja, míg hiányuk az éjszakai nyugalmat. A Clock-gén mestergénnek tekinthető, amely a CLOCK-fehérje által csak néhány kulcsjelentőségű faktort szabályoz, és ez utóbbiak felelősek a széles körű hatásért.

Kezdetben azt hitték, hogy a gének csak az agy meghatározott területeiben aktívak, abban a régióban, amelyben a központi óra van. Egy rendkívül szellemes kísérlettel azonban sikerült igazolni, hogy az óramechanizmus a testi sejtekben is működik. E kísérletekben az óragének promotoréhez kapcsolták az úgynevezett zöld fluorescens fehérje termeléséért felelős gént, miután azt bevitték a gyümölcslegy agyi és testi sejtjeibe. Ha a gén működésbe lép, a sejt ultrabolya fény hatására zöld fényben világítani fog. Valóban, az óra-gének bekapcsolásával egyidejűleg az agyi sejtekben felvillant a zöld fény, nagy meglepetésre azonban ez történt a testi sejtekben is. Világítottak (majd a ciklusnak megfelelően kialudtak) a szem, az emésztőtraktus, az antennák, a here, a szárnyak, a végtagok és a szőrök sejtjei is. Ez világosan mutatta, hogy a testi sejtek is önálló órával rendelkeznek, amelyhez a fotoreceptort a Cry-gének által kódolt kriptokrom fehérjék szolgáltatják. Ha azonban az agyi (központi) óra sérül, a perifériás órák működése leáll vagy rendezetlenné válik. Ugyanígy hosszú fényszünet után csak a központi óra tartotta meg az endogén szinkron működést, a perifériás órák nem. Ez azt jelenti, hogy a központi órának döntő, egyidejűleg szabályozó, karmester jellegű szerepe van az óraállományban, ezáltal az egész szervezet óraműködését vezérli. A központi óra tehát azt biztosítja elsősorban, hogy a perifériás óra működjék, de nem követeli meg az azonosulást. Ezért lehetséges, hogy például az emésztőszervek óráját a táplálkozás ritmusa állítsa be, anélkül hogy a központi óra működése megváltoznék.

A Per- és Clock-gént egérben is megtalálták, amely rendkívüli módon hasonlított a *Drosophilához*. Ez a gének konzervativizmusára utal. A dolog nem meglepő, mert az életfontos génekre általában a konzervativiz-

mus a jellemző. A Clock-gént emberben is kimutatták, és megtalálták annak variánsait is. Valószínűleg ez utóbbiaknak tulajdonítható, hogy egyesek inkább a reggeli időszakban aktívak (kiveti őket az ágy), míg mások éjszaka, ezért reggel képtelenek felkelni (éjszakai baglyok).

Az óramechanizmus jelentősége az emberben

Az emberben a biológiai óra ugyanúgy működik, mint az állatokban, de sokkal több mesterséges hatásnak van kitéve. Miközben az óra az ébrenléti-alvási ciklust a biológiai igényeknek megfelelően szabályozza, az ember ezt az egyéni és társadalmi igényeknek megfelelően átalakítja, általában az alvási fázis megrövidítésével, sőt, bizonyos foglalkozásoknál (például éjjeliőr, vagy rendszeres éjszakai műszak) a ciklus megfordításával. Ez természetesen nem marad következmények nélkül. A súlyos közlekedési balesetek többsége például éjfél és reggel 7 óra között történik (tehát amikor a biológiai óra szerint aludni kellene), ezen belül is leginkább hajnali 4 és 7 óra között. A „váltott műszak” az óramechanizmus felborításával ugyancsak a figyelem gyengülését idézi elő; a csernobili katasztrófát, az Exxon Valdez tankhajó olajszennyezését és a Challenger űrrepülő szerencsétlenségét is ezzel hozták kapcsolatba. De az alvási idő krónikus megrövidítése neurotikus tüneteket is kivált, illetve csökkenti az aktív időszak hatékonyságát.

Egyes betegségeknek úgynevezett csúcsidejük van, vagyis kialakulásuk rendszerint a biológiai óra járásának meghatározott időpontjára esik. A szívrohamok zöme legtöbbször hajnalban következik be, míg az asztmás roham általában éjjel. A cirkadiális ritmus befolyásolja a gyógyszerek felszívódását, megoszlását, metabolizmusát és vizeletben, székletben történő kiválasztását, amiből az következik, hogy dózisát is. Nem mindegy tehát, hogy az adott gyógyszer mikor kerül a szervezetbe. Ahogyan azt később látni fogjuk, a biológiai óra befolyásolja a szervezetben levő egyes biológiailag aktív anyagok, például a hormonok koncentrációját, ezért nem mindegy, hogy a gyógyszerként adott hormon az endogén (szervezet-saját) hormon csúskoncentrációjakor vagy mélypontjakor kerül-e a szervezetbe, vagy hogy a beadás pillanatában mennyi az antagonistá anyag. Kimutatták, hogy bizonyos időpontokban (amikor az órával szinkronban van) az allergiás megbetegedések, a szív- és érrendszeri zavarok, az epilepszia és

az asztma jobban reagál gyógyszereire és kevesebb azok mellékhatása. Ez alól még a rákbetegség sem kivétel.

Ez utóbbi tétel bizonyítására két csoportban vizsgáltak rákos betegeket. Mindkét csoport reggel 6 órakor és este 6 órakor kapta kemoterápiás kezelését, két különböző gyógyszerrel. Tehát mindkét csoport tagjai ugyanazt a gyógyszert kapták, csak míg az első csoport reggel kapta A gyógyszert és este a B-t, addig a második csoport reggel kapta a B gyógyszert és este az A-t. Az ötéves túlélési idő az első csoportban 50%-os volt, míg a másodikban mindössze 10. Ez arra utal, hogy a ráksejtek érzékenysége egy bizonyos gyógyszerre a cirkadiális ritmustól függően változik.

A hormonális rendszer működését nagymértékben befolyásolja a biológiai óra. Ezt a növekedési hormon, a prolaktin, a thyreotrop hormon, a tesztoszteron és az adrenokortikotrop hormon (ACTH) esetében egyaránt kimutatták. Legszisztematikusabban az adrenokortikotrop hormont vizsgálták. A szuprakiazmatikus magból az impulzusok áttevődnek a hipotalamusz azon régióira, ahol az agyalapi mirigy elülső lebenyének működését szabályozó (rilízing) faktorok termelődnek. Ez utóbbiak a szuprakiazmatikus magból származó impulzusok hatására fokozott ACTH-elválasztást indítanak meg, ami a mellékvesekéregben a kortizol és az aldoszteron hormonok termelését növeli, de nem egyszerre. Míg a sóháztartást szabályozó aldoszteron csúcsideje éjszaka van, és a hormon szintje nappal alacsony, addig a cukorháztartást befolyásoló kortizol éjjel kevés és reggel 6 órakor magas. Mivel a kortizol hatással van az immunrendszer működésére is, annak tevékenysége néhány órával a kortizolcsúcs után a minimumra csökken. Valószínűleg a hormonszint változásai felelősek az aktuálisan a keringésben jelen lévő vérosszövetevők (vércukor, ionok, vérsejtek stb.) ritmikus változásaiért is, amelyek egyénekre jellemzően és stabilan megfigyelhetők.

A biológiai óra szerepet játszik az alvászavarok kialakulásában is. Ha az óra működése hibás, ez fokozott álmosággal vagy álmatlansággal járhat, amit serkentőszerekkel (például koffein) vagy altatókkal korrigálni lehet. Ezek azonban nem az óramechanizmusba avatkoznak be, hanem az alvásközpontot befolyásolva a tüneteket szüntetik meg. Az óramechanizmust közvetlenül a tobozmirigy horminja, a melatonin szabályozza, melyet mostanában kezdtek használni az alvászavarok kezelésében.

A cirkadiális ritmus időskorban is működik, de már nem tökéletesen. Ez abban mutatkozik meg, hogy csökken az éjszakai alvási igény: bár korábban mennek ágyba este, jóval korábban kelnek reggel, és napközben is sokat bóbiskolnak. Gyakori az is, hogy az idős ember egyáltalán nem tud

éjszaka aludni, ilyenkor altatóhoz folyamodik. Ezt mi sem jelzi jobban, mint hogy az Egyesült Államokban az altatószerek mintegy 40%-át idős embereknek írják fel az orvosok.

Arról, hogy az öregkor kezdetekor milyen változások zajlanak az óramechanizmus központjában, nincs pontos információnk, de az már ismert, hogy nyolcvanéves kor felett a szuprakiazmatikus mag kisebb lesz, és kevesebb neuront tartalmaz. Valószínű, hogy ennek mennyiségileg még kevésbé mérhető, de funkcionálisan jelentkező előfutára az, amit az öregezés kapcsán megfigyelhetünk.

Mint ezt már láttuk, a (természetes) fény a biológiai órát át tudja állítani, de a fény hiánya sem közömbös. Közismert, hogy az északi országokban, ahol az év bizonyos időszakában kevesebb a fény, az emberek hajlamosabbak a depresszióra, amit mesterségesen (nem ritkán alkohollal) próbálnak meg oldani. Nyilvánvalónak tűnik, hogy a kedélyállapot változása összefügg a biológiai óra működésével, de van olyan eset is, amelynek kialakulásában az óramechanizmus egyértelműen szerepet játszik. Bár a betegségnek genetikai alapja van, ciklikussága az óra függvényében mutatható ki, ami azt jelenti, hogy nem az óra zavaráról van szó, de a betegség kialakulása az órához kapcsolódik. Ez a mániás depressziós pszichózis vagy bipoláris elmezavar. A mániás fázisok rendszerint tavasszal, míg a depressziósak ősszel jelentkeznek, tehát itt nem cirkadiális, hanem cirkannuális (szezónális) ritmusról van szó. Az ilyen beteg mániás fázisokban „túldobott”, a túlzott életöröm kóros megnyilvánulásaival, míg a depressziós fázisokban lehangolt, életunt. A művészvilágban ez az óraaktívált betegség igen gyakori, csak a jelentősek közül válogatva: Byron, Tennyson, Walt Whitman, Gauguin, Van Gogh, Mahler, Poe, Virginia Woolf, Cole Porter, Mark Twain, Tennessee Williams, Hemingway, Ezra Pound, Schumann és a mi József Attilánk is szenvedtek e betegségben. A mániás vagy hipomániás fázis a csodálatos alkotások születésének időszaka, míg a depresszió az öngyilkosságnak kedvez.

Korunk embere rövid idő alatt is nagy távolságokat képes megtenni. Ez nemcsak az úrhajósokra vonatkozik, akik az időzónák tömegét váltják egy nap alatt, hanem azokra is, akik a Budapest – New York vagy a Budapest–Tokió távolságot néhány óra alatt teszik meg. Az időzónák ilyen gyors átlépése a biológiai órát megzavarja. Néhány nap alatt megtörténik az „átállás”, a környezettel való szinkronizáció, természetesen a világos-sötét időtartamok segítségével. Érdekes módon az átállítódás nyugat felé sokkal rázkódásmentesebb, mint kelet felé, ennek magyarázatával azonban még adós a tudomány.

Egyéb ritmusok

A cirkadiális ritmusnál rövidebb időszakokat ölel fel az ultradiális ritmus. Az alvás fázisai például 90 percenként változnak. Egyes hormonok lökészerűen kerülnek a keringésbe, a növekedési hormon például minden harmadik órában. Idesorolható a szív működés ritmusa vagy az idegsejtek kisülése, mely akár ezerszer is megtörténhet egy másodperc alatt. Ilyen típusú ritmus már egysejtűekben is megfigyelhető.

Az infradiális ritmus a 24 óránál hosszabb ritmitást jelzi, és mint ilyen, a szezonális ritmust is magában foglalja. Ilyen a szaporodási ritmus, a madarak vándorlása, a téli álm (hibernáció), a menstruációs ciklus vagy akár az állatok szőrzetének színváltozása. Ezek a biológiai órától nem lehetnek függetlenek.

A dagályritmus a tengerparton élő élőlényekre (férgek, rákok, csigák, halak stb.) jellemző, amely laboratóriumi körülmények között is hosszú időn át megmarad.

Megválaszolatlan kérdések

Mint láttuk, a biológiai óra a retinán keresztül érkező impulzusokat feldolgozza, ezzel a napi ritmust beállítja. Kevésbé érthető azonban, miként működik a havi (lunáris vagy hold-) ritmus, mint például a menstruációs ciklus. Ennél is kevésbé érthető az, hogyan kapcsol be a fogváltás 6-7 éves korban, hogyan kezdődik a pubertás 11-13 éves korban, és hogyan következik be a változás kora, a klimax (nőkben 45-50 éves korban). Nem kétséges, hogy itt is valamilyen óramechanizmus működik, de nem tudjuk, hogy ez azonos-e a szuprakiazmatikus magban elhelyezkedő órával, vagy valami egészen más. Ha feltételezzük, hogy a napi ritmushoz hasonló mechanizmusról van szó, azt kell hinnünk, hogy valahol bevésszük, hány világos-sötét periódus telt el, és meghatározott számú periódus (nap) után az óra bekapcsolja például a petesejt kilökődését (ovuláció), vagy a méhnyálkahártya lelökődését (menstruáció). Ha valamilyen más mechanizmust tételezünk fel, akkor arra kell gondolnunk, hogy az a Hold járását „figyeli”, hiszen a havi ritmus 28 napos. De mit gondoljunk a születés utáni nagy fejlődési események meghatározott időben, mégis egyénre szabottan törté-

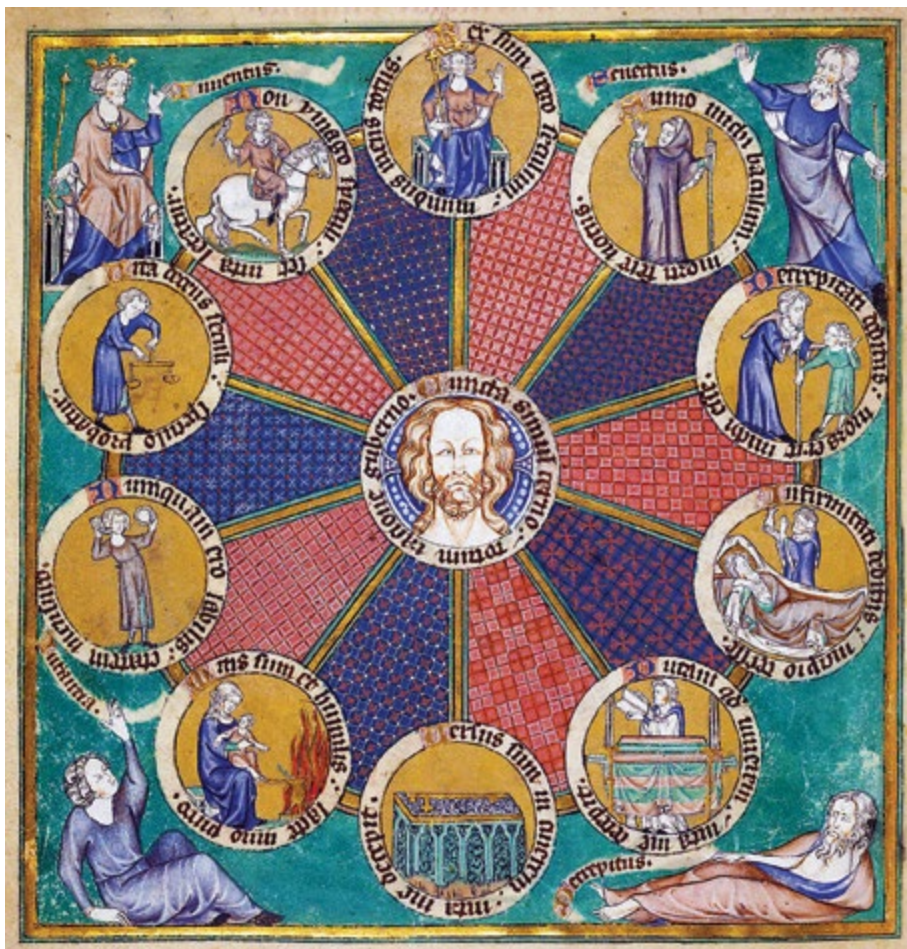
nő bekapcsolásáról (az említett fogváltás vagy pubertás) vagy kikapcsolásáról (klimax)? Ennek kódolását csak akkor lehet külső tényezőkhöz csatolni, ha feltételezzük, hogy valami kódolja az eltelt időtartamot (a világos-sötét periódusokat vagy a lezajlott ciklusokat), és ezek meghatározott száma után lép akcióba. Erre vonatkozó adataink azonban nincsenek. A biológiai óramechanizmus megfejtésének tehát még csak az elején tartunk, de a már rendelkezésre álló adatok is hozzásegíthetnek egyes kóros folyamatok megértéséhez és rendbetételéhez.

KÉPEK

13. oldal – The Metropolitan Museum of Art
22. oldal – F. J. Britten: *Old Clocks and Watches & Their Makers*. London, 1911, 15.
– Claudius Saunier – Gustav Speckhart: *Die Geschichte der Zeitmesskunst, von den ältesten Zeiten bis zur Gegenwart*. Bautzen, 1903, 165.
24. oldal – The British Museum, Collection online
28. oldal – *Ungarn*. Redigiert von Albert Kain. Budapest, 1909. Erdélyi Mór felvétele
31. oldal – https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/9/9e/Alte_Turmu-hr_evangelische_Kirche_Leihgestern_01.JPG
41. oldal – Uhrensammlung Kellenberger, Winterthur. Steffi Tremp felvétele
55. oldal – Bartholomeus Anglicus: *De proprietatibus rerum*. Lyons, Johannes Siber, 1486. Library of Congress, Washington
76. oldal – *Vasárnapi Ujság*, XII. (1865) 16. sz., 184.
79. oldal – *Vasárnapi Ujság*, II. (1855) 12. sz., 79.
89. oldal – http://mindennapoktortenete.blog.hu/2014/04/20/idofegyelem_pontossag
92. oldal – *Vasárnapi Ujság*, XIII. (1866) 41. sz., 492.
93. oldal – Conrad Matschass: *Die Maschinenfabrik R. Wolf Magdeburg-Buckau 1862–1912*. Magdeburg, 1912, 22. tábla
94. oldal – *Vasárnapi Ujság*, XII. (1865) 40. sz., 505.
96. oldal – Képeslap, Zempléni Múzeum, ltsz. 141681.
97. oldal – *Pesti Hírlap*, 1847. január 7., 808. sz., 16.
99. oldal – Fortepan / Schermann Ákos
105. oldal – Fortepan / Ferencvárosi Helytörténeti Gyűjtemény
109. oldal – Fortepan / Buzinkay Géza
116. oldal – <http://heritagearchives.rbs.com/rbs-history-in-100-objects/our-people-in-the-community/bank-holiday-notice-1896.html>
117. oldal – Fortepan / Angyalföldi Helytörténeti Gyűjtemény
118. oldal – Fortepan / Zichy
120. oldal – Fortepan
126. oldal – Frisnyák Zsuzsa: *Volt egyszer egy vasút... Képes história*. I. Budapest, 2009, 40.
129. oldal – MNM Történeti Fényképtár
141. oldal – *Vasárnapi Ujság*, XXVIII. (1881) 52. sz., 826.
149. oldal – *Vasárnapi Ujság*, V. (1858) 7. sz., 81.
156. oldal – *Vasárnapi Ujság*, XVI. (1869) 13. sz., 172.
157. oldal – *Vasárnapi Ujság*, XLVIII. (1901) 14. sz., 216.
161. oldal – *Vasárnapi Ujság*, V. (1858) 21. sz., 249.
166. oldal – *Vasárnapi Ujság*, XLVIII. (1901) 29. sz., 465.
176. oldal – *The Months / Saturnus et Terminus. December*. British Museum, Collection online, ltsz. 1904,0711.14
181. oldal – Camille Flammarion: *L'Atmosphère: météorologie populaire*. Paris, 1888, 163.
187. oldal – http://www.ndl.go.jp/incunabula/e/collection/incu_40.html
200. oldal – *This Burden backe to Rome*, 1641 körül. British Museum, Collection online, ltsz. Ee,2.101.

217. oldal – Miniatúra. *Robert de Lisle Psalter*. fol. 126v. The British Library, Arundel 83. II.
218. oldal – https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Zehen_eygenschaft_des_alters_der_menschen_BM_1872_0608_351.jpg
– https://commons.wikimedia.org/wiki/Category:Steps_of_life#/media/File:Agas_of_Man_English_school.jpg
– <https://de.wikipedia.org/wiki/Totentanz>
219. oldal – Dijon fine arts museum, ref. no. CA 692.
220. oldal – <http://www.melte.hu/node/81?q=node/301>
221. oldal – https://commons.wikimedia.org/wiki/Category:Steps_of_life#/media/File:Degr%C3%A9s_des_%C3%A2ges_1826.jpg
– https://commons.wikimedia.org/wiki/Category:Steps_of_life#/media/File:Das_Stufenalter_des_Menschen_c1840_GNM.jpg
– Library of Congress Prints and Photographs Division, No LC-USZC4-3651
222. oldal – https://es.wikipedia.org/wiki/Antonio_de_Pereda
– [https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/b/b5/Lucas_Cranach_-_Der_Jungbrunnen_\(Gem%C3%A4ldegalerie_Berlin\).jpg](https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/b/b5/Lucas_Cranach_-_Der_Jungbrunnen_(Gem%C3%A4ldegalerie_Berlin).jpg)
- 223–228. oldal – Csukovits Enikő felvételei
229. oldal – <http://www.wikiwand.com/pt/Clepsidra>
– <https://de.wikipedia.org/wiki/Kerzenuhr>
– <https://de.wikipedia.org/wiki/Sanduhr>
230. oldal – <https://de.wikipedia.org/wiki/Nachtw%C3%A4chter>
– https://de.wikipedia.org/wiki/Peter_Henlein
– http://m.cdn.blog.hu/ri/ritkanlathatotortenelem/image/kihalt_szakmak/b137_1_big.jpg
231. oldal – MAK, Sammlung Möbel und Holzarbeiten, Wien
232. oldal – Collection of Cooper Hewitt, Smithsonian Design Museum
– Collection of Cooper Hewitt, Smithsonian Design Museum
233. oldal – https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/1/1b/Greenwich_clock.jpg 18. oldal
234. oldal – https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/9/9c/Time_clock_at_wookekey_hole_cave_museum.JPG
– <http://www.skyscrapercity.com/showthread.php?t=196145>
235. oldal – [https://en.wikipedia.org/wiki/The_Harvesters_\(painting\)#/media/File:Pieter_Bruegel_the_Elder_-_The_Harvesters_-_Google_Art_Project.jpg](https://en.wikipedia.org/wiki/The_Harvesters_(painting)#/media/File:Pieter_Bruegel_the_Elder_-_The_Harvesters_-_Google_Art_Project.jpg)
236. oldal – OSZK RMNy 1680
237. oldal – http://mindennapoktortenete.blog.hu/2014/04/20/idofegyelem_pontossag
– https://en.wikipedia.org/wiki/Victorian_era#/media/File:James_Pollard_-_The_Louth-London_Royal_Mail_Travelling_by_Train_from_Peterborough_East,_Northamptonshire_-_Google_Art_Project.jpg
238. oldal – https://en.wikipedia.org/wiki/Isochrone_map#/media/File:Isochronic_Passage_Chart_Francis_Galton_1881.jpg
– http://epa.oszk.hu/02300/02389/00002/pdf/EPA02389_zsebatlasz_1918_130.pdf
239. oldal – https://en.wikipedia.org/wiki/Isochrone_map#/media/File:Map_of_Melbourne_and_environs_minimum_railway_or_tramway_time_zones.jpg
240. oldal – <http://www.thisiscolossal.com/2015/01/the-daily-routines-of-famous-creative-people/>

Az emberi élet szakaszai

Az élet kereke. Még nyoma sincs az emberi életszakaszok későbbi, lépcsőzetes ábrázolásának. Robert de Lisle psalteriuma, 1310 körül

Az ember életének tíz szakasza. Színezett fametszet, 1482 körül

A férfi életének állomásai. A lépcsőzetes ábrázolás egyúttal rangsorolja is az egyes szakaszokat. Olajfestmény, 16. század vége

Bernt Notke lübecki *Haláltánc*-ának másolata a tallini Szent Miklós-templomban, 1500 körül. A Lübeck 1942-es bombázásakor elpusztult eredeti haláltánc-ciklust a festő a városában pusztító pestis hatására készítette

Leégett gyertya, koponya és homokóra emlékeztet a halálra Jean-François de Le Motte *Hiúság* című festményén, 17. század második fele

A keresztény ember életének állomásai. A györgyfalvi (Erdély) plébánia anyakönyvének címlapja, 1749

Egy házaspár életútjának tizenegy lépcsőfoka. Színezett francia nyomat, 1826

A férfi életének tíz szakasza. A csúcspontot mindegyik ábrázoláson az 50. év, a legmagasabb lépcsőfok jelenti. Színes német nyomat, 1840 körül

A nő élete a bölcsőtől a sírig. Színezett amerikai litográfia a 19. század közepéről

Napórák, gépórák

Napóra az Alcobaçai Szent
Mária ciszterci kolostor
kertjéből

Egyszerű napóra a
csíkménasági római
katolikus templom
tornyán

Barokk napóra
az alsólehnici
Vöröskolostor egyik
tornyán

Díszes napóra a 15. század végi,
gótikus Ravenstein Hotel falán,
Brüsszelben

Bonyolult rendszerű barokk napóra a tiroli Mutters Szent Miklós plébániatemplomának tornyán

A nagyszombati Tűztorony oldalán napóra és alatta a mechanikus szerkezetű toronyóra

24 órás beosztású, egymutatós toronyóra a csehországi Tábor régi városházának tornyán

1410 óta működik a prágai régi városháza tornyán látható óramű, az Orloj

A 14. században épült segesvári Óratorony óraszerkezete eredetileg fából készült, az 1676-os tűzvész után cserélték fémre. Ekkor készültek a 80 cm magas szobrok is

Toronyóra és harang az Orvieto főterén álló Mór-toronyon

Mechanikus óra
az 1334-ben felszentelt lübecki
Szent Jakab-templomban

A strasbourgi Notre Dame
katedrális 1547-ben épült
csillagászati órája. Szerkezetét
svájci óráskészítők

Az ókori vízórától a blokkolóóraig

A gravitáció elvén mérte az időt az ógörög klepszidra, a vízóra

Az égő gyertya közel egyenletes fogyásán alapult a gyertyaóra működése

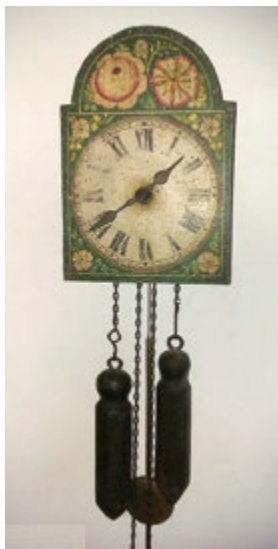
Homokóra 1776-ból: ez a darab a prédikáció idejét mérte, ún. „szószékóra” volt

A középkorban nemcsak a városi polgárok biztonságára, nyugalmára vigyázott az éjjeliőr, a pontos időt is ő jelezte. Színezett metszet egy német ábécéskönyvből a 18. századból

Peter Heinlein német lakatosmester kísérletezte ki a 16. század elején az első hordozható órát, a még súlyos és nem megbízhatóan működő zsebórát

Népies díszítésű, egyszerű, faszámlapos óra, ún. parasztóra

Díszes falióra
fém számlappal
a 18. század végéről

Német intarziás
kincesszekrény beépített
órával a 18. századból

A polgári lakásbelsőhöz már hozzátartozik az óra. Biedermeier enteriőrök a 19. század közepéről faliórával (fent) és asztali órával (lent)

A Greenwichi Királyi Obszervatórium órája a helyi időt mutatja. 1884-től ez lett a kiindulási időzóna, amelyhez a többi időzóna idejét viszonyították

Blokkolóóra Angliából, a 20. század elejéről

Köztéri óra a 19. század végén a németországi Hallében

Gyorsuló életritmus

Amikor még a természet és a feladatok irányították az emberi élet ritmusát.
Aratók. Id. Pieter Bruegel festményének részlete, 1565

1637-ben készített kalendárium címlapja és oldalai naplószerű bejegyzésekkel és a vásárok idejének felsorolásával

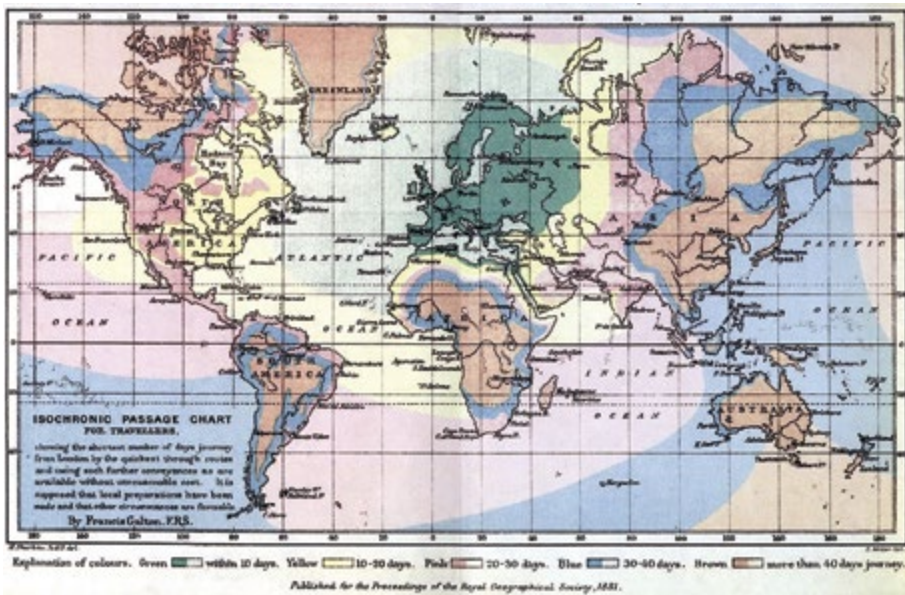

Sándor Móric gróf egy rekordkísérlet végén megérkezik a bécsi vámvonallal kapujához. Az 1820-as, 1830-as években az „ördöglovas” mellett más fiatal arisztokraták is versenyeztek az idővel, kergették a lovas rekordokat

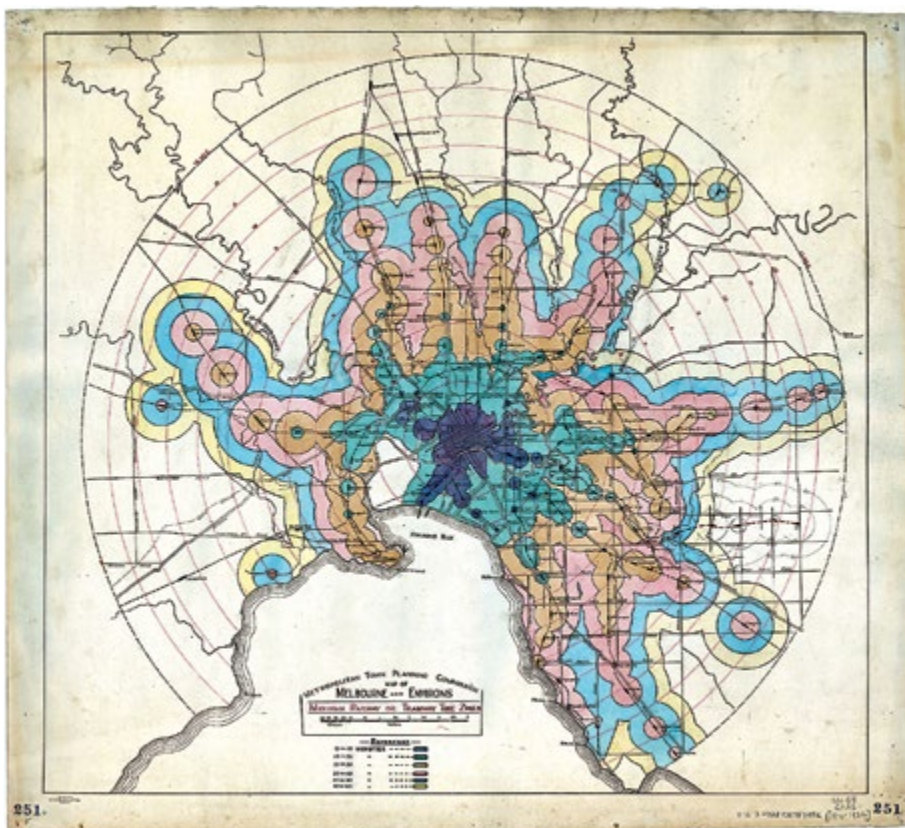

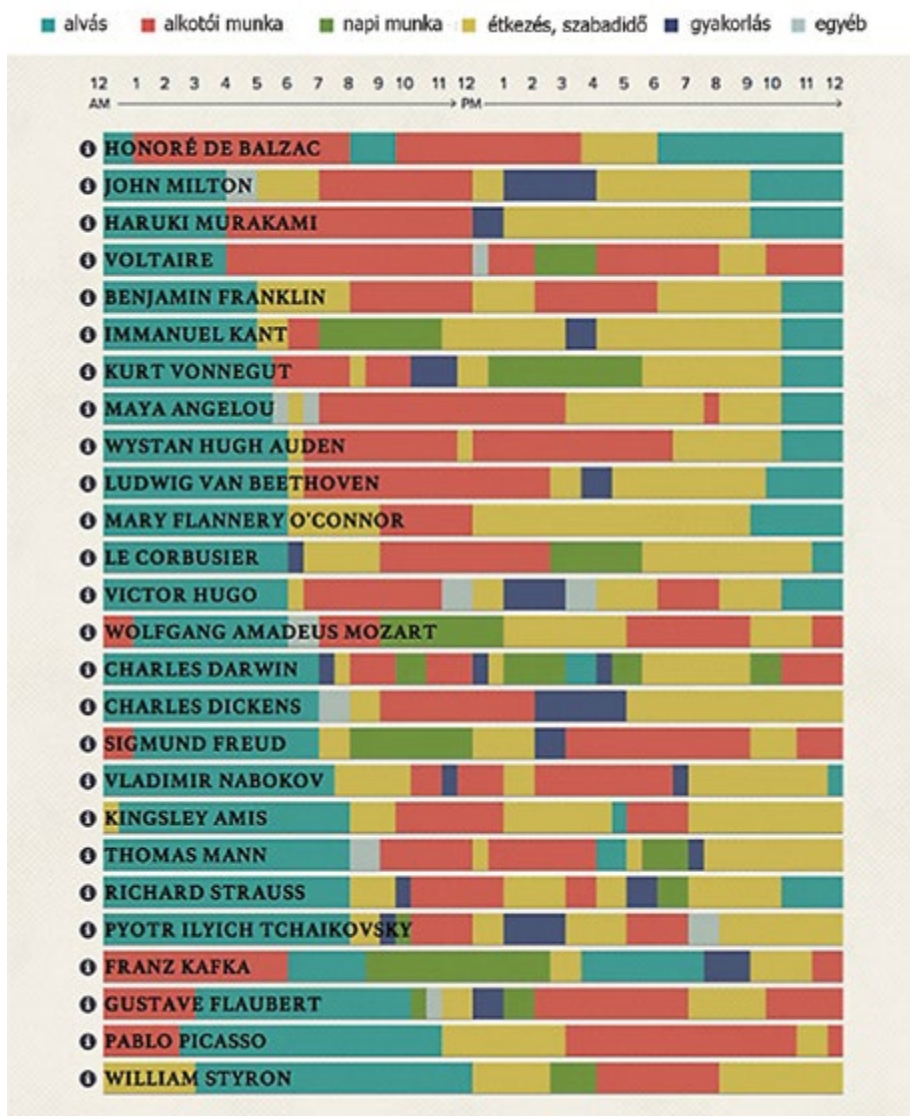
Siető utasok, rakodás a postakocsira a beérkező vonatról, postalovak cseréje: sürgés-forgás, zaj, füst. Így érzékelteti James Pollard egy angliai vasútállomás világát 1845-ben

Francis Galton 1881-es izokrón térképe megmutatja, hogy Londonból 10, 20, 30 vagy 40 nap alatt milyen távolságokra juthat el az utazó a rendelkezésre álló leggyorsabb közlekedési eszközzel

Ismert írók, művészek napi időbeosztásáról készült összehasonlítás. Mason Currey *Daily Rituals: How Artists Work* című könyve alapján (New York, 2013)

„Mi hát az idő? Ha senki sem kérdezi, tudom; ha kérdik tőlem, s meg akarom magyarázni, nem tudom.” A Szent Ágoston Vallomásaiban olvasható aforizma 16 évszázad alatt semmit sem veszített szellemességéből. Hiába produkált hatalmas mennyiségű kutatási eredményt a természet- és társadalomtudományok több ága az idővel kapcsolatban, a köznapi gondolkodás számára alig vált megfoghatóbbá a mindennapokban folyamatosan érzékelt, mégis absztraktnak maradó fogalom. A történettudomány számára az idő központi kategória. A történeti elbeszélés írója és olvasója folyamatosan időpontokat és időtartamokat társít a múltbeli eseményekhez, illetve folyamatokhoz. Ugyanakkor a történész csak a legritkább esetben fordít figyelmet erre a fontos „munkaeszköze”; az idő fogalmát adottnak, magától értetődőnek, állandónak tekinti, amely külön reflexiót nem is igényel. A legutóbbi évtizedekben ez a helyzet változóban van: az idő számontartásával foglalkozó történeti segédtudomány, a kronológia után a történetfilozófia mellett a társadalomtörténet is felfedezte az időt mint önálló kutatási tárgyat. Könyvünk, amely az időhöz való viszony történetével foglalkozó tanulmányokat tartalmaz, egyúttal az első kötete a Magyar Történelmi Társulat új sorozatának. A Társulat a jövő évben, 2017-ben fennállásának 150. évfordulóját ünnepli – a sorozat elindítása része az évfordulóhoz kapcsolódó megújulásnak.

